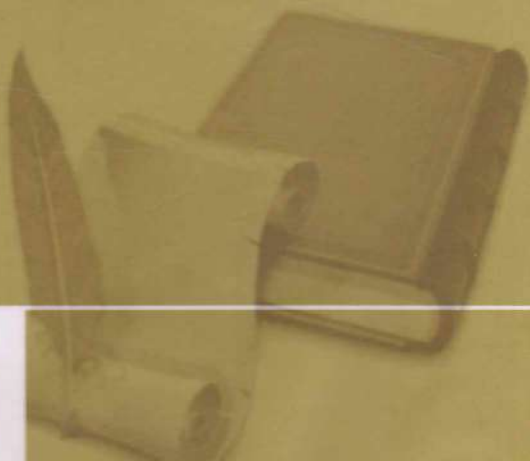

B. XODJAYEV, A. CHORIYEV, Z. SALIYEVA

PEDAGOGIK TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Darslik

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**B. XODJAYEV, A. CHORIYEV,
Z. SALIYEVA**

**PEDAGOGIK TADQIQOTLAR
METODOLOGIYASI**

DARSLIK

**TOSHKENT
"IQTISODIYOT DUNYOSI"
2018**

UO'K 37.013(075)

KBK 74.03ya73

X-28

Taqrizchilar:

Dilnoz Ro'zиеva – pedagogika fanlari doktori;

Shukrullo Mardonov – pedagogika fanlari doktori.

Xodjeyev B., Choriyev A., Saliyeva Z.

Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasdi. Darslik. // B. Xodjeyev va b/ –
Toshkent: IQTISODIYOT DUNYOSI nashriyoti, 2018. – 190 bet.

Mazkur darslik 5A110901 – Pedagogika nazariyasi va tarixi va 5A110902 – Pedagogika va psixologiya mutaxassisliklari o'quv rejasidagi "Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi" va "Pedagogik ilmiy tadqiqotlar metodologiyasi" fanlari o'quv dasturi asosida tayyorlangan. Darslikdan professor-o'qituvchilar, doktorantlar va mustaqil izlanuvchilar ham foydalanishlari mumkin.

UO'K 37.013(075)

KBK 74.03ya73

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2016 yil 25-avgustdagi 335-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5172-0-2

© B. Xodjeyev, A. Choriyev, Z. Saliyeva, 2018

MUNDARIJA

Soʻz boshi	4
I BOʻLIM. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY ASOSLARI	6
1.1. Pedagogik tadqiqotlarning mazmuni va mohiyati.....	6
1.2. Pedagogik tadqiqotlarning asosiy kategoriyalari va tushunchalari.....	39
1.3. Pedagogik tadqiqotlarda ilmiy dalillar va ularning roli.....	61
II BOB. METODOLOGIK APPARAT VA TADQIQOT SIFATINI TAʼMINLASH.....	81
2.1. Pedagogik muammoni tanlash va pedagogik tadqiqot mavzularini shakllantirish. Pedagogik tadqiqotlarning dolzarbligini aniqlash.....	81
2.2. Pedagogik tadqiqot obyekti va predmeti.....	87
2.3. Pedagogik tadqiqotning maqsad va vazifalari.....	91
2.4. Ilmiy tadqiqotning farazi.....	94
III BOB. PEDAGOGIK TADQIQOTNING METODOLOGIK TAMOYILLARI.....	99
3.1. Pedagogik tadqiqotning umumiy tamoyillari.....	99
3.2. Ilmiy izlanuvchining metodologik madaniyati.....	106
3.3. Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlarini tasniflash muammolari.....	108
3.4. Adabiyotlar va arxiv materiallarini oʻrganish, kuzatish, suhbat, soʻrov, test, eksperiment – empirik tadqiqot metodlari sifatida.....	113
IV BOB. PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISH VA SAMARADORLIGINI BAHOLASH.....	132
4.1. Pedagogik tajriba-sinov ishlari dasturini ishlab chiqish metodikasi.....	132
4.2. Pedagogik ilmiy-tadqiqot jarayonini modellashdirish.....	133
4.3. Pedagogik tadqiqotlarni tashkil etish va oʻtkazish bosqichlari.....	136
4.4. Pedagogik ilmiy-tadqiqot samaradorligini aniqlash mezonlari.....	144
4.5. Pedagogik tadqiqotning matematik-statistik metodlari.....	146
4.6. Pedagogik ilmiy tadqiqot ishlarini himoyaga tayyorlash va ommalashtirish.....	157
Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi fanidan test savollari.....	164
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.....	181

SO'Z BOSHI

Pedagogika – bu fundamental va amaliy fan. Fundamental va amaliy tadqiqotlar, avvalo ustuvor maqsadlarni o'zida ifoda etishi bilan farqlanadi. Fundamental tadqiqotlarning strategik maqsadi – nazariya va konsepsiyalarni yaratish, qonun va qonuniyatlarni aniqlash, real obyektlarning ahamiyati va xususiyatlarini tizimlashtirishdan iborat. Fundamental tadqiqotlar jarayonida obyektlarning nazariy modellari yaratiladi. Fundamental tadqiqotlar nafaqat ontologik, prognostik, balki metodologik va evristik funksiyalarni ham bajaradi, ya'ni muammoning tadqiq etish lozim bo'lgan yangi qirralarini ochib beradi hamda amaliy tadqiqotlarning evristik strategiyalari va texnologiyalarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Fan ilmiy bilimlar va ilmiy faoliyat tizimi sifatida natijasi esa, nazariy va amaliy turdagi yangi ilmiy bilimlarda o'z ifodasini topadi. Umuman olganda, ilmiy bilim uchun haqiqat va yangining mavjudligi eng asosiy qadriyatdir. Ilm madaniyatning komponenti sifatida ijtimoiy-madaniy nuqtai nazardan asoslangan, muayyan tarixiy va madaniy kontekst, aksiologik doirada rivojlanadi; ikkinchi tomondan esa – ilm madaniyatni rivojlantirish uchun asos vazifasini bajaradi.

Axborotlar globallashuvi sharoitida fanning turli ma'lumotlar bilan boyib borishi, axborotlarni tahlil va talqin qilishga erkinlikning yuqori darajada berilishi boshqa fanlar singari pedagogika faniga turli nuqtai nazardan, rakursdan qarash tuyg'usini qaror toptirmoqda. Hatto so'nggi yillarda mazkur fanga uning tabiatiga mos kelmaydigan tushuncha, yondashuvlarni zo'rma-zo'raki singdirishga urinishlar ham ko'zga tashlanadi. Pedagogika fanining fundamental xususiyatini saqlab qolishning asosiy yo'li – uning metodologiyasini aniqlashtirish va to'g'ri tushuntirib berishdan iboratdir.

Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasiga doir xorijiy tillarda bir qancha darslik va o'quv qo'llanmalar, monografiyalar mavjud. Biroq respublikamiz oliy ta'lim muassasalarining magistratura bosqichida mazkur fan bir necha yillardan buyon o'qitilishiga qaramasdan, pedagogik tadqiqotlar metodologiyasini yaxlit o'zida aks ettiruvchi darslik mavjud emas. Ana shunday zaruriyatdan kelib chiqib, ijodiy guruh tomonidan mazkur darslik yaratildi.

Aziz ilmi tolib, darslik matnini tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishingiz, tabiiy. Buning uchun falsafiy va mantiqiy tafakkurga tayanishingiz lozimligini eslatib o'tmoqchimiz. Pedagogik tadqiqotlar

metodologiyasini yaxshi bilish nafaqat ilmiy izlanishlar olib borish, balki pedagogika fani mohiyatini ham to'g'ri tushunishga Sizga yaqindan yordam berishi, shubhasiz!

I BO'LIM. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING MAZMUNI VA MOHIYATI

Tayanch tushunchalar: ilm, fan, metodologiya, fan metodologiya, ilmiy tadqiqot, ilmiy-tadqiqot metodologiyasi, ilmiy bilimlar, metodologik ta'minot.

Ijtimoiy-gumanitar izlanish sifatida pedagogik tadqiqotlarning o'ziga xosliklari. Ilm-fan – olam haqida obyektiv, tizimli tashkillashtirilgan va asoslangan bilimlarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan bilish faoliyatining alohida turi. Ilm-fanning diqqat markazida tabiat, ijtimoiy hayot, inson, uning ongi, psixikasi va faoliyati, san'at, odob, din, ta'lim, ilm kabi madaniy voqe'liklar mujassamlashadi.

Ilm-fanning ustuvor vazifasi – ilmiy-nazariy tavsifga ega bo'lib, real voqe'lik haqida obyektiv bilimlarni umumlashtirish va tizimlashtirish ("Obyekt nima?"), ilm-fan rivojining zamonaviy bosqichi proektiv-konstruktiv (me'yoriy, texnologik) funksiyasi ("Obyekt qanday bo'lishi lozim?"), obyektlarni o'rganishda haqiqatni izlash strategiya va qayta aloqa yo'nalishlarini aniqlash bilan bog'liq bo'lib qolmoqda.

Akademik V.V.Krayevskiy pedagogika fani amaliyotdan odimlashi lozimligini ko'p marta ta'kidlagan. Bu borada pedagogikaning ustuvor masalalaridan biri pedagogik tizimni ilmiy asoslashdir. Boshqacha aytganda, har qanday pedagogik novatsiya ilmiy asoslangan bo'lishi lozim! Mazkur vaziyatda pedagogikaning ilmiy-nazariy funksiyasi konstruktiv-texnik vazifadan farqli ravishda ustuvor va tizim hosil qiluvchi tavsifga ega bo'ladi. Ta'lim va tarbiyaning ilmiy asoslangan tizimi, uning yangi metodlarini yaratish nazariy tadqiqotlar jarayonida pedagogik hodisalarni anglanishidir. Faqatgina ushbu asosda pedagogik faoliyatning istiqbolli yo'nalishini to'liq idrok etish, ilmning amaliyotga ta'sirini ta'minlash mumkin. Xususan, ta'lim va fanning globallasuvi va internatsionallasuvi negizida xalqaro oliy ta'lim makoni shakllanib, u pedagogik tadqiqotlarning obyekti bo'lishi mumkin. Shubhasiz, bunday tadqiqotlarning vazifalaridan biri – mazkur fenomen mohiyati, qonuniy aloqalari, uning faoliyat yuritishi va rivojlanishini ta'minlovchi ijtimoiy-madaniy omillarni aniqlashning muhim ahamiyat kasb etishida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqotlarda tendensiyalar, muqobil rivoj-

lanish variantlarini bashoratlash hamda xalqaro ta'lim makonining madaniy-tarixiy paradigmasi, ijtimoiy-madaniy mohiyati, qadriyatlar dinamikasi va taraqqiyot strategiyalarining turli me'yoriy modellarini ilmiy asoslash va loyihalashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Haqiqatdan ham, professor V.V.Serikovning qayd etganidek: "Ko'p holatlarda insonni nimaga o'rgatish va qanday o'qitish haqidagi masala an'analar, tajriba, "vaqt talablari", ijtimoiy, iqtisodiy, ba'zan esa "inqilobiy" maqsadga muvofqlikdan kelib chiqib hal qilingan.

Zamonaviy bosqichda madaniyat kontekstida ilm-fanni, hamda "madaniyat – ilm" tizimi bo'yicha aloqalarni yuzaga keltirish bilan bog'liq muammo o'ta dolzarblir. V.S.Stepinning qayd etishicha: "Ilmiy bilish jarayoni nafaqat o'rganilayotgan obyektning ichki xususiyatlari, balki ijtimoiy-madaniy xususiyat kasb etuvchi ko'plab omillar bilan ham bog'liqdir. Ilmni tarixiy rivojlanish bilan bog'liqlikda ko'rib chiqar ekanmiz, madaniyat shakl va turlarining o'zgarishi bilan ilmiy bilishni bayon etish andozalari, reallikni ilmda namoyon bo'lishi va fikrlash usullarining o'zgarayotganini aniq anglash mumkin, ular madaniyat kontekstida shakllanib, uning turli fenomenlar ta'sirini o'zida aks ettirishi, tabiiy. Bu ta'sir turli ijtimoiy-madaniy omillarni o'z ilmiy bilish usulini paydo qilish jarayoniga kiritilishi sifatida taqdim etilishi mumkin". Ushbu munosabat doirasida ilmiy refleksiyaning obyektivi sifatida ilmning o'zi, hamda ilmning amaliyligi va rivojlanishini asoslaydigan ijtimoiy-madaniy kontekst hisoblanadi.

Ilm-fan – texnogen madaniyatning qadriyatlar ierarxiyasida ustuvor ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy davr uchun ijtimoiy xayotning barcha sohalarida ilm-fan va axborotlar ko'lamini o'ziga xoslik kasb etadi. V.A. Lektorskiyning qayd etishicha, rivojlangan mamlakatlarda asosiy boyluk yangi bilimlarni yaratish, ommalashtirish va iste'mol qilishda namoyon bo'ladi. Aynan bilimga, uni yaratish va qo'llash imkoniyatlariga munosabat borgan sari jamiyatning ijtimoiy qatlamlarga ajratilishi va yangi jahon tartibidagi o'rni va obro'sidan kelib chiqib mamlakat va hududlarga bo'linishini belgilaydi. Bunda yangi texnologiyalar va o'zaro hamkorlikdagi amaliy faoliyatni loyihalashtirish mumkin bo'lgan bilimlar haqida gap boradi.

Lekin global inqirozlar tufayli insonning yangi dunyoqarash yo'nalishlarini izlash muammosi yuzaga keladi. V.S.Stepinning qayd etishicha, zamonaviy ilm bir qator global muammolar, mutlaqo yangi obyekt turlari bilan to'qnashdi, bu esa ilmning asosi va samarali tadqiqot strategiyalarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

XXI asrda fanning yaratuvchanlik qudratining oshib borishi, ishlab chiqarish kuchiga aylangani ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligidan dalolat beradi. Har bir fanning metodologiyasi fanshunoslikning tarkibiy qismi, fanning taraqqiyoti esa uning mukammal metodologiyasining yaratilganligiga bog'liq. Fan obyektiv borliq haqida bilimlar tizimi, voqelikni ilmiy nazariy aks ettirishdir. Hozirgi globallashuv jarayonida, avvalo, har bir axborotga ilmiy yondashish, qolaversa, fanning jamiyat ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy rivojlanishida hozir javob bo'lishi davr talabidir.

Ilm-fanning dialektik xususiyati, davr talabi, jamiyat buyurtmasiga mos istiqbolli vazifasi har bir fanning metodologik asosini takomillashtirishni taqozo etadi. O'z navbatida fanlarning tez rivojlanishi; har 3-4 yilda uzluksiz ta'lim mazmuni o'zgarib turishi; har tomonlama rivojlangan, intellektual salohiyatli barkamol avlodni tarbiyalashdek dolzarb muammoni ilmiy-metodik ta'minlash metodologiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Fandagi har bir yangi qadam faqat avvalgi yutuqlarga tayangan holda boyitilishi mumkin:

- yangi bilim eski bilimni mukammallashtirishga to'liqroq va aniqroq shakli bo'lib, haqiqatni yanada aniqroq aks ettiradi;
- o'tmishdagi fan taraqqiyoti yangi fan uchun zamin tayyorlaydi;
- o'tmishdagi bilimlarning faqat hozirgi davr ilmiy nazariyalariga mos keluvchi elementlariga ahamiyatlidir.

Falsafa lug'atida: "Fan reallik haqidagi obyektiv bilimlarni tayyorlash va nazariy tizimlashtirish funksiyasiga xos inson faoliyati sohasidir. Tarixiy taraqqiyotda fan jamiyatda ishlab chiqarish kuchiga va muhim ijtimoiy institutga aylanadi", deb izoh berilgan.

N.Shermuhammedova fanning mohiyati haqida quyidagi xulosaga keladi: umumiylik va tizimlilik; umumahamiyatlilik (intersub'yektivlik); obyektivlik (bilish sub'yektiga bog'liq emasligi); maxsus bilish metodlarining mavjudligi (nazariy va eksperimental); asoslanganlik (verifikatsiya); tanqidiylik (falsifikatsiya); to'ldiruvchanlik (koriuskulyar – to'liqinli dualizmdan P. Fayerbendning metodologik anarxizmigacha); vorisiylik (mos kelish tamoyilida namoyon bo'ladi). Fanshunoslikda fanlar avvalo ikki turkumga bo'linadi: tabiat haqidagi va ijtimoiy-gumanitar, ya'ni insonni o'rganadigan fanlar. Barcha fanlarni tabiiy deb atash mumkin, zero insonning o'zi tabiatning bir bo'lagidir, demak uning ma'naviy va moddiy faoliyati barcha tirik mavjudotlar faoliyati kabi tabiiylik bilan chambarchas bog'liqdir.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar obyektlari sifatida insonparvarlikka asoslangan tizimlarni ajratib ko'rsatish mumkin – bunday tizimlar insonning o'zini asosiy komponent sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi. Bunday tizimlarga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: biosfera, INTERNET global tarmog'i, zamonaviy texnologik loyihalashtirish tizimlari, bunda nafaqat mashina, "inson – mashina" tizimi ham emas, yanada murakkab rivojlanayotgan kompleks "inson – mashina+ekomuhit tizimiga tatbiq etilib, ijtimoiy-madaniy muhit esa ushbu texnologiyani qabul qiladi.

V.S.Stepinning qayd etishicha: "Agar klassik ilm-fan haqiqatning alohida-alohida jihatlarini o'rganishga e'tibor qaratgan bo'lsa, zamonaviy ilm-fan xususiyatini bilimning turli sohalarining mutaxassislari ishtirok etadigan kompleks tadqiqot dasturlari belgilaydi". Bu borada zamonaviy ilm-fanda "gibrid" tadqiqotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. D.I.Fildshteynning fikricha, bugun inson va uning rivojlanishini o'rganuvchi boshqa fanlar bilan bog'liqlikda amalga oshiriladigan psixologik-pedagogik tadqiqotlar yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda: ijtimoiy antropologiya, fenomenologiya, madaniyatshunoslik, kognitiv sotsiologiya, semiotika, informatika.

Yangi obyektlarning yuzaga kelishi o'z navbatida metodologik strategiyalar, tadqiqot taktikalari, metodlari va mezonlarining o'zgarishini ham taqozo etadi.

Postnoklassik davrda ilm-fanning rivojlanish tendensiyalari:

- zamonaviy ilm-fan ilmiy tadqiqot asoslarining radikal transformatsiyasi bilan xarakterlanadi (to'rtinchi "ilmiy inqilob"): olam manzarasi, falsafiy-aksiologik asoslar va me'yoriy-mezonli tizimlar. Paradigmal "odimlash" ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun ham xarakterlidir: pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va h.k. Ilmiy ratsionallikning postnoklassik turi shakllanadi;

- yangi obyektlarning ilm-fan tomonidan o'zlashtirilishi va oqibatda "gibrid" tadqiqotlarning dolzarb ahamiyat kasb etishi. Natijada "insonga mos" obyektlarni tadqiq etish jarayonida haqiqatni izlash nafaqat uning mohiyatini aniqlash bilan, balki bunday obyektlarni muayyan aksiologik ustanovkalarga muvofiq qayta tashkillashtirish strategiyalari va prognostik yo'nalishlari bilan bog'liq;

- zamonaviy ilm-fan uchun ilmiy refleksiyaning umumiyligi va uzluksizligi xosdir. Ilmiy refleksiya "maydoni"ni kengaytirish: nafaqat "xususiy" yoki metodologik refleksiya, balki "tashqi" refleksiyaning ham zaruriyat kasb etib (E.G.Yudin), uning ob'yekti sifatida jarayonning

o'zi emas, ilmiy tadqiqotning ijtimoiy-madaniy mazmun-mohiyati muhim ahamiyat kasb etadi;

- paradigma, ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish me'yorlarining ochiqligi va jo'shqinligi. Zamonaviy ilmiy ratsionallik (V.S. Shvirev) – bu “ochiq ratsionallik”, bunda tadqiqot dasturlari va paradigmalar uzluksiz tanqidiy refleksiya va transformatsiyalar uyg'unligini talab etadi;

- ratsional-mantiqiy va subyektiv-irratsionallikning o'zaro uyg'unligi ilmiy tadqiqotning o'z-o'zini aksiologiyazatsiyalash komponentlari sifatida. Ilmiy muammo tadqiqiga doir yondashuvlarning variativligi, dialogik tavsifga egaligi va o'zaro bir-birini to'ldirishi, polikonseptuallik, haqiqatning ko'p o'lchovga ega ekanligi shular jumlasidandir.

Ilm-fan maqomi falsafiy-aksiologik asoslar, tabiiy me'yoriy-mezonli tizim sifatidagi paradigma, obyekt, vazifa va funksiyalarni, fan predmeti, nazariya, kategorial apparat va atamalar tizimi, metodologik vositalar majmui, empirik baza, dolzarb muammo doiralarini o'z ichiga oluvchi metodologik tizimni rivojlantirish darajasi bilan belgilanadi.

Pedagogika fani metodologiyasi bilim va faoliyat tizimi sifatida. Pedagogika fanining metodologik tizimi qator komponentlarni o'z ichiga oladi.

Pedagogikaning obyekti va predmeti. Ilm-fan obyekti – mazkur fan tadqiq etuvchi voqelik sohasidir. Masalan, ijtimoiy-gumanitar fanlarning obyekti inson bilan bog'liq madaniy hodisalardir. Pedagogika fanining obyekti yaxlit pedagogik jarayon bo'lib, u zamonaviy bosqichda faqat bilimlarning shakllanish bosqichi, insonning intellektual salohiyatining rivojlanishi bilan belgilanmaydi. V.V.Serikovning qayd etishicha: “Ta'lim olganlik o'zlashtirilgan ma'lumotlarni bor holaticha qayta takrorlash va bilimdonlik yoki “ko'p bilimga egalik” bilan qiyoslanmaydi, balki ko'plab sohalarda chuqur bilimga ega bo'lishni taqozo etadi. Bu esa bilimlar dunyosida yuzaga kelgan masalani echish uchun keraklisini tanlay bilish va mustaqil tadqiqot o'tkazish va ana shu asosda yangi bilimlarni izlab topish va o'rganilayotgan fan sohasida yaratilayotgan ekologik, ijtimoiy, axloqiy natijalarni baholay olish, ya'ni mutaxassislar ta'kidlashganidek, gumanitar ekspertizani o'tkaza olish ko'nikmasidir”. Yaxlit pedagogik jarayon – bu ta'lim va tarbiya birligidir.

Ta'lim va tarbiya masalasini turli fanlar tadqiq etishi mumkin. Ta'lim-tarbiya esa ko'p qirralidir. Ta'lim-tarbiya sotsiologiya, falsafa, psixologiya va boshqa fanlarning o'rganish obyekti bo'lib, turli

rakurslarda o'rganiladi: qadriyat; madaniyat komponenti; ijtimoiylashuv; dinamik va statistik tizim; o'qituvchi va o'quvchining o'zaro faoliyati; jarayon; natija; mustaqil ta'lim; boshqaruv va loyihalashtirish obyekti; ta'lim xizmatlari sohasi va h.k. Har bir fan muayyan rakurs, dolzarb tadqiqot masalalari, tushuncha doirasi, nazariy va metodologik pozitsiyalar kontekstida voqelik obyektni o'rganadi va bu bilan tadqiqot predmetini loyihalashtiradi.

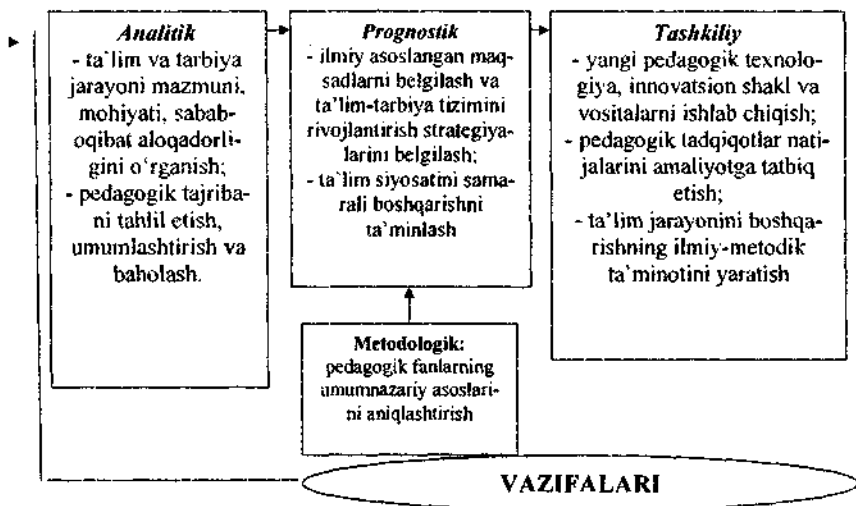
E.G.Yudin nuqtai nazariga ko'ra, o'rganish obyekti, tadqiqot muammosi, metodologik vositalar tizimi (obyekt qismlarga ajratib o'rganiladigan va tadqiqot muammosi asosida shakllantiriladigan tushunchalar; obyektni o'rganish tamoyillari va metodlari; tadqiqot jarayonlari) va ularni qo'llashning izchilligi – tadqiqot predmetini yaratadi.

Pedagogika voqelikning mazmun-mohiyatini o'rganadi, qonuniyatlarini aniqlaydi, pedagogik o'zaro ta'sirning mohiyati, pedagogik jarayonni loyihalashtirish va amalga oshirish shakl, metod, vositalari va texnologiyalari, uning sifat va samaradorligi mezonlarini ishlab chiqadi.

Pedagogika fanining maqsad va vazifalari. Pedagogika ijtimoiy fan sifatida to'rt asosiy funksiyani bajaradi: analitik, prognostik, tashkiliy va metodologik.

Pedagogika fani shaxsni shakllantirishdek ijtimoiy buyurtmani bajarish asosida jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga alohida hissa qo'shadi. Pedagogika fani maqsadi va vazifalarining belgilanishida ijtimoiy munosabatlar mazmuni, davlat va jamiyat rivojlanish strategiyasi, uning hayotida yetakchi o'rin tutuvchi g'oyalarning mohiyati muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasida demokratik, insonparvar hamda huquqiy jamiyatni barpo etish sharoitida mazkur fan yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tarbiyalash tizimini ishlab chiqish, ilg'ot xorijiy tajribalar asosida ta'lim va tarbiya nazariyasini rivojlantirish vazifasini hal etadi. Mazkur jarayonda quyidagi vazifalarni bajarishga e'tibor qaratiladi:

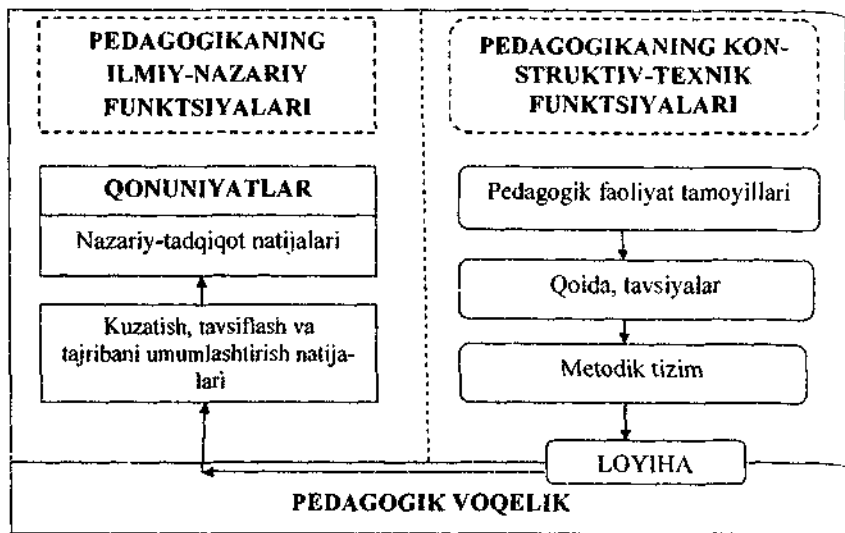
1-rasm. Pedagogika fanining asosiy vazifalari

Pedagog-tadqiqotchi, ilmiy-nazariy funksiyani amalga oshirar ekan, pedagogik voqelikni borligicha aks ettiradi: u yoki bu pedagogik vositalar, ta'lim modellarining samarador yoki samarasi pastligini tushuntiradi (empirik daraja); ta'lim-tarbiya, boshqa pedagogik hodisalar mohiyatini aniqlash; pedagogik qonuniyatlarni o'rnatadi; ijtimoiy-madaniy dinamikani hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya mohiyatining komponentlari, tarkibi, darajalarini ilmiy asoslaydi; gibrid asosda yangi didaktik va tarbiya tizimlarining ilmiy asoslanishini tadqiq etadi (falsafa, yosh va pedagogik psixologiya, pedagogika va boshqa sohalardagi bilimlarni integrallash asosida). Lekin pedagogika fan sifatida nafaqat pedagogik voqelikni aks ettirish, balki uning qayta isloh etish vositalarini aks ettirishga undaydi.

Konstruktiv-texnik funksiyani amalga oshirar ekan, pedagog-tadqiqotchi "borliq haqidagi bilimlar"ga ega bo'ladi: bilimlar – me'yorlar, bilimlar – ko'rsatmalar (tamoyillar, usullar, shakllar, metodik qoidalar va tavsiyalar), ular pedagogik jarayon maksimal darajada natijador bo'lishi uchun uni qanday amalga oshirilishini aks ettiradi. U yoki bu darajada ko'plab pedagogik tadqiqotlar ilmiy-nazariy va me'yoriy funksiyani bajaradi.

Didaktika, tarbiya nazariyasi, pedagogikaning umumiy va me'yoriy metodikalari sohasida fundamental va amaliy tadqiqotlarning natijalari

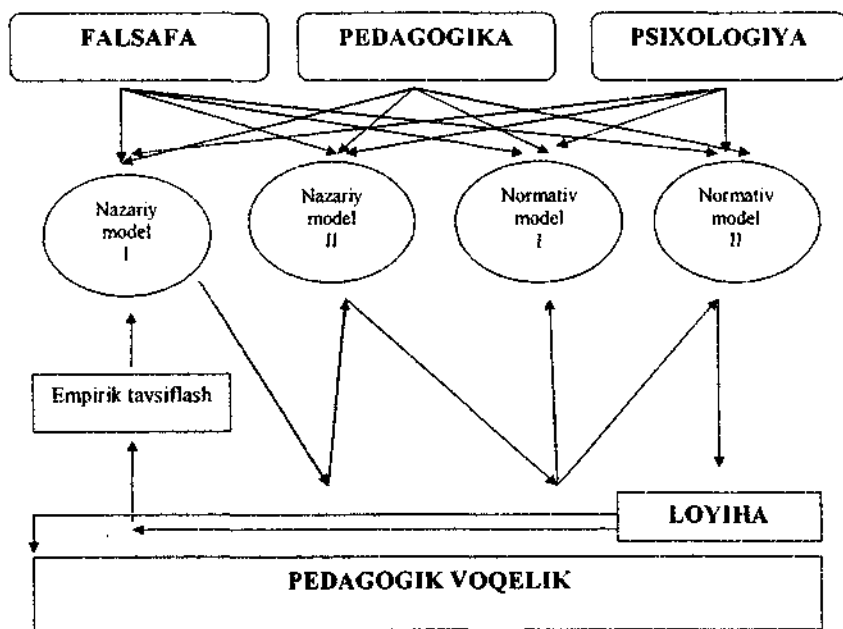
turli ko‘rinishdadir (deskriptiv, preskriptiv), ierarxik tuzilgan ilmiy-pedagogik bilimlar maxsus ilmiy hamda metodologik.

2-rasm. Pedagogik fanlar va pedagogic amaliyot o‘zaro aloqadorligining funksional-tuzilmali modeli

Pedagogika nazariyasi. Pedagogik qonuniyatlar. A.A.Ivin, A.L.Nikiforovlarning qayd etishicha, “nazariya voqelikning ma’lum sohasidagi qonuniyatlar va aloqalar haqida yaxlit tasavvurni hosil qiluvchi, ilmiy bilimni tashkil etuvchi eng rivojlangan shaklidir”. Nazariyaning komponentlari: nazariy dastlabki asoslar (fundamental toifalar, tushunchalar, qonunlar, qonuniyatlar, tamoyillar); nazariyaning ideallashtirilgan obyekti o‘rganilayotgan soha obyektlarining xususiyat va aloqalarining mavhum modeli sifatida; nazariya mantiqi isbotlarning ko‘pligi sifatida. Nazariyaning asosiy vazifalari: tushuncha – kategorial apparat vositasila voqelikni tasvirlash; dalillar asosida yotgan muhim aloqadorliklar tizimini ochish (genetik, ierarxik, funksional va h.k.); kontekst dinamikasini hisobga olgan holda obyektlarning holatini prognozlashtirish. Pedagogikada ta’lim nazariyasini ancha chuqur o‘rganilgan. Voqelikning biror sohasining nazariyasini belgilash – mazkur sohaning butun xilma-xilligi yorqin namoyon bo‘ladigan asosiy munosabatlarni izlab topishdir. V.V.Krayevskiy didaktikaning obyekti bilan bog‘liqlikda ta’lim strukturasi ikki ahamiyatli munosabatni

ajratadi: o'qitish va o'qishning birligi; ta'limning mazmunli va protsessual jihatlarining birligi. V.V.Serikovning qayd etishicha, ushbu ikki munosabatlardan ("o'qitish – o'qish", "mazmun – metod") madaniyatning maxsus hodisasi sifatida ta'limning barcha tavsifini ajratib ko'rsatish mumkin. Ta'limning mazkur mohiyatli xususiyatlarini ta'riflash uning nazariy modelining mohiyatini tashkil etadi. Bunday tavsifiy-nazariy modelni tuzish navbatdagi – normativ (me'yoriy) modelga o'tish imkonini beradi. Nazariy modelga yaxlit pedagogik jarayon nazariyasi (S.Rajabov, V.A.Slastiyoninlarning ilmiy maktabi), shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi (V.V.Serikov, N.N.Azizxodjaeva), ta'lim mohiyatining madaniy-insonparvar yo'naltirilganligi (I.Ya.Lerner, V.V.Krayevskiy) kabilarni kiritish mumkin.

3-rasm. Pedagogik tadqiqotlar mantiqi.

Akademiklar S.Rajabov va V.A.Slastiyoninining ilmiy maktabiga ko'ra, pedagogik jarayon – dinamik ta'lim-tarbiya tizimidir. Pedagogik jarayon – tarbiyalanuvchilar tomonidan ijtimoiy-madaniy tajriba, hamda mazkur jarayon ishtirokchilarining rivojlanishi maqsadida ta'lim va

tarbiya vositalarini qoʻllagan holda tashkil etiladigan pedagog va tarbiyalanuvchilarning aniq maqsadga qaratilgan oʻzaro taʼsiridir. Pedagogik jarayon, avvalo pedagogik oʻzaro taʼsirning mazmun va texnologiyasi bilan bogʻliq maxsus tashkil qilingan sharoitlarda amalga oshiriladi. Pedagog va tarbiyalanuvchilar – pedagogik jarayonning kechishi va natijalarini belgilab beruvchi faol ishtirokchilar, ushbu jarayonning subyektlaridir. Pedagog va tarbiyalanuvchi, taʼlim-tarbiya mohiyati va vositalari singari komponentlar oʻrtasidagi aloqa dinamik tizim sifatidagi real pedagogik jarayonni keltirib chiqaradi.

Pedagogik nazariyaning “asosini” pedagogik qonuniyatlar tashkil etadi. Pedagogik taraqqiyot sifatidagi bu qadar murakkab, katta va dinamik tizimda koʻplab turli tavsifiy aloqalar namoyon boʻladi.

Zamonaviy pedagogikada pedagogik jarayon qonuniyatlarining yagona tasnifi mavjud emas. Shu sababli quyida mavjud tasniflardan baʼzilarini koʻrib oʻtamiz.

I.P.Podlasiy tasnifi boʻyicha:

Tarbiya va ijtimoiy tizimlarning aloqadorligi: aniq tarixiy sharoitlardagi tarbiya xarakteri jamiyatning ehtiyojlari, iqtisodiy, milliy-madaniy oʻziga xosliklari bilan aniqlanadi.

Taʼlim va tarbiya orasidagi: bu jarayonlarning oʻzaro bogʻliqligini, ularning koʻptomonlama oʻzaro taʼsirini, birligini belgilab beruvchi aloqadorlik.

Tarbiya va faoliyatning aloqadorligi: tarbiyalash – faoliyatning turli turlariga tarbiyalanuvchilarni jalb etish demakdir.

Tarbiya va shaxs faolligining aloqadorligi: agar uning obyeksi (shaxs) bir paytning oʻzida subyekti sifatida aks etsa, tarbiya muvafaqqiyatli amalga oshadi, yaʼni shaxs oʻzining faol xulq-atvorini, shaxsiy erkinligini, mustaqilligini, faoliyatdagi ehtiyojini namoyon etadi.

Tarbiya va muloqotning aloqadorligi: tarbiya jarayoni har doim odamlar – oʻqituvchilar va taʼlim oluvchilarning oʻzaro harakatida kechadi.

Bola tarbiyasi muvafaqqiyati toʻgʻridan-toʻgʻri shaxslararo aloqalarning intensivligi va boyligiga bogʻliq boʻladi.

Pedagogik jarayonning dinamik qonuniyati – taʼlim oluvchining keyingi barcha muvafaqqiyatlarining qimmatini uning dastlabki bosqichlardagi muvafaqqiyatiga bogʻliq boʻladi.

Pedagogik jarayonda shaxsning rivojlanishi qonuniyati – shaxs rivoji darajasi va surʼati: irsiyat; tarbiya va taʼlim muhiti; pedagogik taʼsir etish usul va vositalarining qoʻllanishiga bogʻliq boʻladi.

O'quv-tarbiya jarayonini boshqarish qonuniyati – pedagogik ta'sirning samaradorligi: ta'lim oluvchilar va pedagoglar orasidagi qayta aloqalarning intensivligi; ta'lim oluvchilarga ko'rsatiladigan korrektsiyali ta'sirlarning asoslanganligi hamda xarakteri, qimmatiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik jarayonda hissiyot, mantiqiylik va amaliyotning birligi qonuniyati – o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligi: hissiy idrokning sifati va intensivligi; idrok etilganing mantiqiy anglanishi; anglanganning amaliy qo'llanilishiga bog'liq bo'ladi.

Tashqi(pedagogik) va ichki(bilish) faoliyatning birligi qonuniyati – pedagogik jarayonning samaradorligi: pedagogik faoliyatning sifati; tarbiyalanuvchilarning shaxsiy o'quv-tarbiyaviy faoliyatining sifatini shart qilib qo'yadi.

M. Kodjaspirov bo'yicha:

Ijtimoiy shart-sharoitlar bilan shartlanganlik qonuniyati: ta'lim va tarbiyaning ijtimoiy ehtiyojlar va sharoitlarga bog'liqligi.

Inson tabiati bilan bog'langanlik qonuniyati: shaxsni shakllantirishda muloqot va faoliyatning hal qiluvchilik roli; ta'lim va tarbiyaning ta'lim oluvchilarning yosh va individual o'ziga xosliklariga bog'liqligi.

Tarbiyaviy jarayon mohiyatining shartlanganlik qonuniyati: tarbiya, o'qitish, ma'lumot va shaxs rivoji jarayonlarining o'zaro bog'liqligi; o'quv-tarbiyaviy jarayonda shaxs va ijtimoiy guruhlarning o'zaro aloqasi.

M.Kodjaspirovning mazkur tasnifi Yu.K.Babanskiyning tasnfiga juda yaqin. Yaxlit pedagogik jarayonning qonuniyatlari, aynan akademik Yu.K.Babanskiy tomonidan sodda va tushunarli ochib berilgan:

Ta'lim va tarbiya jamiyatning ehtiyojlari va ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liq holda amalga oshadi.

Tarbiya, o'qitish, ma'lumot va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi qonuniyati.

Tarbiya va o'zini-o'zi tarbiyalashning birligi qonuniyati.

Ta'lim va tarbiya jarayonida muloqotning hal qiluvchilik roli qonuniyati.

Pedagogik jarayonda ta'lim oluvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish.

Pedagogik jarayonda jamoa va shaxsning o'zaro aloqadorlik qonuniyati.

Pedagogik jarayon vazifalari, shakllari, metodlarining o'zaro aloqadorlik qonuniyati.

Pedagogika fani metodologiyasi. Pedagogika fani rivojining hozirgi bosqichida alohida dolzarb metodologik masalalarni hal etish bilan chegaralanmasdan xususiy bilimlar tizimi sifatida pedagogika fani metodologiyasini aniq belgilab olish zarur. Bu birinchidan, pedagogik nazariyalarning ishonchliligini ta'minlash, boshqa tomondan metodologik bilimlarsiz pedagogik tadqiqotlarni samarli tashkil etish va o'tkazish mumkin emasligini uqtiradi.

Ijodiy jarayonda bugungi kunda pedagogika fani metodologiyasiga, uning predmetiga nisbatan turlicha yondashuvlar vujudga kelmoqdaki, ularning mohiyatini qisqacha tushuntirishga harakat qilamiz.

Metodologiya alohida fan sifatida ikkita funksiyani bajaradi: deskriptiv (ifodalovchi) va perskriptiv (me'yorlovchi). Birinchisi – obyektning nazariy jihatdan ifodalashni ko'zlasa, keyingisi – tadqiqotchi uchun aniq mo'ljal olishga shart-sharoit yaratadi. Bu ikki vazifaning mavjudligi pedagogika metodologiyasini ham ikki guruhga ajratishni taqozo etadi – nazariy va me'yoriy.

Pedagogikaning nazariy metodologiyasiga quyidagilarni kiritish mumkin: «metodologiya» tushunchasi ta'rifi; fan metodologiyasining umumiy tavsifi, uning darajalari; metodologik bilimlar va faoliyat tizim sifatida; pedagogika sohasidagi tadqiqiy faoliyatni metodologik ta'minlash manbalari; pedagogik tadqiqot obyekti va predmetining metodologik tahlili.

Me'yoriy asos quyidagi savollar doirasini qamrab oladi:

pedagogikani obyektiv borliqni ma'naviy jihatdan o'zgartirishning boshqa shaklidan farqli tomonlarini ilmiy asoslash;

pedagogika sohasidagi ishlarni fanning fundamental asoslariga muvofiqligini aniqlash;

maqsadning aniqligi; maxsus tadqiqot obyekti ajratish; maxsus bilish metodlari va vositalarini qo'llash; atamalarning bir xil qo'llanilishi;

pedagogik tadqiqotlarni tizimlashtirish;

tadqiqot asosnomasi: muammo, mavzu, uning dolzarbligi, tadqiqot obyekti, predmeti, maqsad va vazifalari, farazi, himoya qilinadigan holatlar, ilmiy yangiligi, ilmiy-amaliy ahamiyati;

pedagogik tadqiqotning tarkibi va mantiqiy ketma-ketligi;

pedagogik fanlar tizimi, ularning o'zaro aloqasi.

Tadqiqot muammosi bo'yicha qabul qilingan direktiv va me'yoriy hujjatlar ham bevosita metodologiyaning me'yoriy asosini tashkil etadi.

Falsafiy nuqtai nazardan metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish prinsiplari va usullari tizimi, shuningdek, bu tizim haqidagi ta'limot (nazariya) sifatida qabul qilinadi. Aniqrog'i, metodologiya predmeti – faoliyatni tashkil etish haqidagi nazariya demakdir.

Ko'rinib turibdiki, bu ta'rifda ilmiy bilishning ikki jihati – bilimlar tizimi va ilmiy-tadqiqiy faoliyat qamrab olingan. Yoki ikki faoliyat turi – metodologik tadqiqot va metodologik ta'minot hisobga olinyapti. Agar birinchisining vazifasi pedagogika fanlari rivojining qonuniyatlari va yo'nalishlari, pedagogik tadqiqotlarning sifat va samaradorligini oshirish prinsiplari, ularning tushunchalari tarkibini aniqlashtirsa, ikkinchisi – metodologik bilimlardan tadqiqot dasturlarini asoslashda va sifatini baholashda foydalanishni anglatadi.

Shu bilan birgalikda pedagogik muammolarning umumnazariy muammolar bilan almashtirishga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Chunki, birinchisi «qanday qilib metodologiyani pedagogikaga qo'llash mumkin» degan savolni aniqlashtirsa, ikkinchisi – umumnazariy savollar esa pedagogikaning predmeti, uning boshqa fanlar bilan aloqasi, ta'lim va tarbiya mohiyati kabi umumiy savollar yyechimiga qaratiladi.

Pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshirish masalasi respublikamiz va jahon miqyosida tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib ketmoqda. Mazkur muammo ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, ta'lim jarayonini tashkil qilish texnologiyalari va usullarini optimallashtirish bilan chambarchas bog'langan. Ularning to'laqonli hal etilishiga esa pedagogik tadqiqotlarni amalga oshirishda yanada moslashuvchan va taraqqiyparvar yondashuvlarni keng joriy etish orqaligina erishish mumkin. O'z navbatida pedagogika fani boshqa fanlar kabi yangi-yangi dalillar, yuqori natijalarga erishish imkonini beruvchi texnologiyalar asosida rivojlanib boradi. Buning uchun esa ilmiy asoslangan tadqiqot metodlariga tayanish talab etiladi. Ilmiy tadqiqot metodlari esa o'z navbatida metodologiya tushunchasi bilan ataluvchi nazariy prinsiplar majmuasiga bog'liq bo'ladi.

Pedagogik metodologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy ishlar tahlili «metodologiya», shuningdek, «pedagogik metodologiya» tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi. Pedagogika fanida metodologiya tushunchasining gnoseologik talqini ko'proq ustuvorlik kasb etadi. Mazkur yondashuvga ko'ra «metodologiya» tushunchasi, mazmunan «gnoseologiya» (bilish to'g'risidagi fan), «naza-

riy bilish» kabi tushunchalarga yaqin turadi. Ushbu yo'nalish tarafdorlari masalaga bir tomonlama yondashib, metodologiyani faqat «bilish metodlari to'g'risidagi ta'limot» yoki hodisalarni bilish jarayoni sifatida talqin qiladilar. Shu o'rinda, ushbu tushunchaning «borliqni o'zgartirish metodlari to'g'risidagi ta'limot» ekanligini e'tibordan chetda qoldiradilar va metodologiyani gnoseologik qolip bilan cheklab qo'yadilar.

Pedagogik tadqiqotlarning metodologik ta'minoti va pedagogik refleksiya doir manbalari. Pedagogik tadqiqotning metodologik ta'minotiga me'yoriy-metodologik bilimlar (yondashuvlar, tamoyillar, usullar, mezonlar) hamda metodologik vazifani bajaruvchi deskriptiv umumiy va maxsus ilmiy bilimlar (tasniflar, konsepsiyalar, tizimlar, modellar) kiradi.

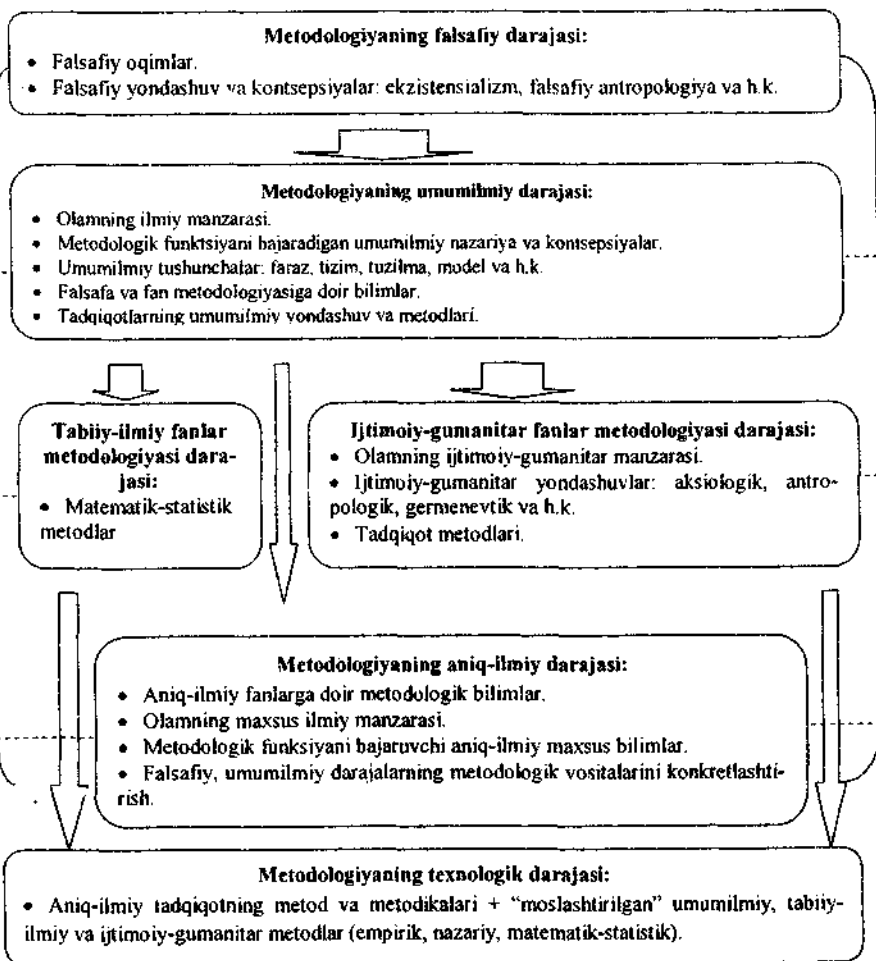
E.G.Yudinning ta'kidlashicha: "Ilmiy bilishning tadrijiy rivojida vazifa ko'pincha shunday qo'yilgan bo'ladiki, bunda asbrakt bilish ratsional bilishga nisbatan metodologik vazifani bajaradi. Aslida har qanday ilmiy nazariya metodologik vazifani bajaradi...". Masalan, ta'limning madaniyatshunoslikka doir konsepsiyasi didaktika, tarbiya nazariyasi, xususiy metodikalar sohasidagi tadqiqotlarga nisbatan metodologiya vazifasini bajaradi.

Turli darajadagi deskriptiv bilimlar qatlami (falsafiy tushunchalar, umumiy va dunyoning maxsus ilmiy manzarasi, umumiy va maxsus ilmiy kategoriyalar, tushunchalar, nazariya va konsepsiyalar, empirik faktlar) "mavjud" sohani o'zida ifoda etadi («Nima mavjud?»). Shu sababli "metodologik bilim" va "funktional metodologik bilim"ni farqlash lozim. Paradigma tarkibida mazkur deskriptiv tarkibiy qismlar metodologik (preskriptiv, me'yoriy) vazifani bajaradi.

Fan metodologiyasida metodologik vositalarning g'oyat katta "zahirasi" ishlab chiqilgan. Ularni tizimlashtirish muammosi mavjud. Tadqiqotchi tomonidan tadqiqot maqsadi va masalalariga ayni metodologik vositani mustaqil tanlay olish undagi metodologik ta'minot va metodologik refleksiya darajasi, shakli, turi, manbalari to'g'risida bilimlariga bog'liq.

Metodologiyaning turlari va darajalari to'g'risidagi asosiy fikr ilk bor V.A.Lektorskiy va V.S.Shvirev tomonidan shakllantirilgan, keyinchalik E.G.Yudin tomonidan yanada to'ldirilgan. Ular metodologik bilimning quyidagi darajalarni ajratib ko'rsatishadi: falsafiy, umumilmiy va xususiy. Bizningcha, ijtimoiy-gumanitar bilim sohasi uchun xos bo'lgan antropologik, aksiologik, fenomenologik, germeneytik meto-

dologik yondashuvlarni o'z ichiga olgan ijtimoiy-gumanitar fanlar metodologiyasi darajasini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir.

4-rasm. Ilmiy-tadqiqotning metodologik ta'minoti va refleksiya darajasi

Mazkur yondashuvlar (falsafiy kontsepsiyalar, umumilmiy yondashuvlar singari) konkret ilmiy tadqiqotning o'ziga xos xususiyatini hisobga olgan holda aniqlashtiriladi. Metodologiyaning falsafiy darajasini falsafiy kategoriyalar, kontsepsiyalar, yondashuvlar tashkil

etadi: dialektik materializm, ekzistensializm, falsafiy antropologiya, pragmatizm, postmodernizm, global evolyusionizm va boshqalar. Ilmiy tadqiqotlarning asosi sifatida falsafiy konsepsiyalar, yondashuvlar quyidagi vazifalarni bajaradi: ontologik (falsafiy kategoriyalarda o'z aksini topgan reallikning yangi modeli), evristik (obyektlarning yangi turi, obyektlar mohiyatining yangi "anglash doirasi"ni belgilovchi yangi kategorial matritsa, reallikni "his etish usuli", aniq-ilmiy fanlar kategorial apparatining rivojlanish darajasi, tadqiqotning yangi strategiyalari), epistemologik (ilmiy anglash, uning sifat mezonlari (asoslanganlik, ishonchlilik)ning mohiyatini anglash tadqiqotning evristik strategiyalarini shakllantiradi), aksiologik (tadqiqot "mafkurasi", yangi ideallar, dunyoqarash ustanovkalari konkret ilmiy tadqiqotlarning aksiologik yo'nalishini belgilaydi va tadqiqotchining anglash dajarasi, uning ideallari va dunyoqarashini shakllantiradi).

Postmodernizm g'oyalari kontekstida pedagogik tadqiqotlarning asosiy masalalaridan biri – har bir inson "o'zining ayniyligi va o'z burchini" anglashi, uning noyobligi bilan mos keluvchi umuminsoniy qadriyatlarining ierarxiasini yaratishi uchun sharoit yaratuvchi iste'dod va imkoniyatlar, ehtiyojlar, dalillar, manfaatlar, uning madaniy borlig'ining xilma-xilligini hisobga olgan holda har bir alohida shaxsning genetik imkoniyatlari rivojlanish sharti sifatida individual ta'lim traektoriyalarini tanlash imkonini yaratuvchi polifonik ta'lim tizimlarini loyihalashtirishdir. Postmodernizm pozitsiyasidan ta'limning, u qanchalik ratsional asoslanmasin, o'zgarmas universal modelining mavjudligi imkoniyati inkor etiladi.

Ilmiy asoslanganlik va gumanitar ta'lim modellarini ishlab chiqishga qaratilgan pedagogik tadqiqotlarning aksiologik doirasi quyidagi falsafiy konsepsiyalar ta'siri ostida shakllantirilgan: ekzistensializm, falsafiy antropologiya, postmodernizm va boshqalar: inson yaxlitlik, aksiologik voqelik sifatida; insonning hayoti va salomatligi qadriyat sifatida; har bir alohida shaxsning ko'p qirraligini tan olish; subyektivlik qadriyat sifatida; inson rivoji qadriyat sifatida; insondagi "individuallik", "o'ziga xoslikni" rivojlantirish qadriyat sifatida (noyob individual genetik kod, individual mazmunga ega, individual hayot mazmuni, ong va tushunchaning individual uslubi va boshqalar).

Pedagogika fanlari bo'yicha yozilgan dissertatsiyalar ekspertizasi shuni ko'rsatadiki: a) aniq-ilmiy tadqiqotlarning falsafiy asoslari ko'pincha uni loyihalashtirish yoki dissertatsiyani "rasmiylashtirish"

bosqichida taqdim qilinadi; b) falsafiy konsepsiya va yondashuvlar tadqiqotning nazariy, aksiologik va normativ modellari bilan munosabat uyg'unligida ochib berilmaydi, ba'zan esa ular dissertant tomonidan "asoslangan" u yoki bu didaktik model bilan zid bo'ladi; v) pedagogik tadqiqotlar uchun falsafiy yondashuv, toifa va tushunchalarning o'zgartirishlarsiz qabul qilinishi xarakterlidir. Masalan, "falsafiy lug'atlarda "metodologiya" nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirish usullari haqidagi ta'limot sifatida izohlanadi" tarzidagi fikr ko'rinishida.

Metodologiyaning umumilmiy darajasiga quyidagilar kiradi: a) dunyoning umumilmiy manzarasi aks etgan umumilmiy nazariya, konsepsiyalar (masalan, mexanik yoki sinergetik); b) ideallashtirish, formallashtirish, modellashtirish kabi umumilmiy tadbirlarni amalga oshirish, turli narsa-hodisalarni tadqiq qilishning loyihalashtirish me'yorlari, ilmiy nazariyalarning asoslanganligi va tuzilishi hamda tadqiqotning kategorial apparati bilan bog'liq mantiq va fan metodologiyasi sohasidagi tadqiqotlar natijasida shakllangan me'yoriy bilimlar, shuningdek tadqiqotlarning o'zgarmas metodologik tavsifi: muammo, obyekt, predmet, faraz, maqsad, vazifalar va boshqalar; v) umumilmiy tushunchalar: model, faraz, tizim, tarkibiy qism va boshqalar; g) umumilmiy yondoshuvlar (kibernetik, tizimli, sinergetik va boshqalar) va tadqiqot usullari (tizimli tahlil, tizimli modellashtirish, «farazlarni aniqlashtirish» (K. Popper) va boshqalar).

Pedagogik tadqiqotlarning manbalari sifatida tizimli, texnologik va madaniy-insonparvarlikka doir yondashuvlarga alohida to'xtalib o'tish lozim.

Ilmiy adabiyotlarda "tizim" tushunchasiga ko'plab ta'riflar berilgan bo'lib, ular orasida T.I.Shamova, T.M.Davydenko, R.Axliddinov, S.Turg'unov, N.Muslimovlar tomonidan mazkur tushunchaga berilgan izohlar zamonaviy metodologik yondashuvlarni o'zida aks ettirganligi bilan tavsiflanadi.

Tizim – nafaqat o'ziga xos xususiyatga ega tarkibiy qismlar, balki yangi integrativ sifatleri bilan shartlangan o'zaro harakatdagi obyektlar yig'indisi. Tizim o'zida quyidagi belgilarni aks ettiradi: tuzilmaning, ya'ni elementlar orasida aniq aloqa va munosabatlarning mavjudligi; integrativ sifatning mavjudligi (tizimlilik); maqsadga yo'nalganlik; kommunikativ xususiyatlarning mavjudligi.

T.I.Shamovanning ta'kidlashicha, tizim – bu har birining alohidaligini inkor etuvchi, yangi integrativ sifatga ega o'zaro aloqador

bosqichida taqdim qilinadi; b) falsafiy konsepsiya va yondashuvlar tadqiqotning nazariy, aksiologik va normativ modellari bilan munosabat uyg'unligida ochib berilmaydi, ba'zan esa ular dissertant tomonidan "asoslangan" u yoki bu didaktik model bilan zid bo'ladi; v) pedagogik tadqiqotlar uchun falsafiy yondashuv, toifa va tushunchalarning o'zgartirishlarsiz qabul qilinishi xarakterlidir. Masalan, "falsafiy lug'atlarda "metodologiya" nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish va amalga oshirish usullari haqidagi ta'limot sifatida izohlanadi" tarzidagi fikr ko'rinishida.

Metodologiyaning umumilmiy darajasiga quyidagilar kiradi: a) dunyoning umumilmiy manzarasi aks etgan umumilmiy nazariya, konsepsiyalar (masalan, mexanik yoki sinergetik); b) ideallashtirish, formallashtirish, modellashtirish kabi umumilmiy tadbirlarni amalga oshirish, turli narsa-hodisalarni tadqiq qilishning loyihalashtirish me'yori, ilmiy nazariyalarning asoslanganligi va tuzilishi hamda tadqiqotning kategorial apparati bilan bog'liq mantiq va fan metodologiyasi sohasidagi tadqiqotlar natijasida shakllangan me'yoriy bilimlar, shuningdek tadqiqotlarning o'zgarimas metodologik tavsifi: nuammo, obyekt, predmet, faraz, maqsad, vazifalar va boshqalar; v) umumilmiy tushunchalar: model, faraz, tizim, tarkibiy qism va boshqalar; g) umumilmiy yondoshuvlar (kibernetik, tizimli, sinergetik va boshqalar) va tadqiqot usullari (tizimli tahlil, tizimli modellashtirish, «farazlarni aniqlashtirish» (K. Popper) va boshqalar).

Pedagogik tadqiqotlarning manbalari sifatida tizimli, texnologik va madaniy-insonparvarlikka doir yondashuvlarga alohida to'xtalib o'tish lozim.

Ilmiy adabiyotlarda "tizim" tushunchasiga ko'plab ta'riflar berilgan bo'lib, ular orasida T.I.Shamova, T.M.Davydenko, R.Axliddinov, S.Turg'unov, N.Muslimovlar tomonidan mazkur tushunchaga berilgan izohlar zamonaviy metodologik yondashuvlarni o'zida aks ettirganligi bilan tavsiflanadi.

Tizim – nafaqat o'ziga xos xususiyatga ega tarkibiy qismlar, balki yangi integrativ sifatlari bilan shartlangan o'zaro harakatdagi obyektlar yig'indisi. Tizim o'zida quyidagi belgilarni aks ettiradi: tuzilmaning, ya'ni elementlar orasida aniq aloqa va munosabatlarning mavjudligi; integrativ sifatning mavjudligi (tizimlilik); maqsadga yo'nalganlik; kommunikativ xususiyatlarning mavjudligi.

T.I.Shamovanning ta'kidlashicha, tizim – bu har birining alohidaligini inkor etuvchi, yangi integrativ sifatga ega o'zaro aloqador

harakatlari vositasida yaratish, tatbiq etish va belgilashning izchil metodidir” (YUNESKO).

“Pedagogik texnologiya – pedagogik maqsadlarga erishishda foydalaniladigan shaxsiy imkoniyatlar, jihozlar va metodologik vositalarda amalda bo‘lishning tizimli yig‘indisi va tartibini bildiradi” (M.V.Klarin).

“Pedagogik texnologiya – o‘zida turli mualliflar (manbalar)ning barcha ta’riflari mazmunini qamrab olgan mazmuniy umumlashma hisoblanadi”. (G.K. Selevko).

“Pedagogik texnologiya – psixologik va pedagogik o‘g‘itlar yig‘indisi bo‘lib, shakllar, metodlar, usullar, o‘qitish yo‘llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus to‘plamidir. Ayni zamonda u pedagogik jarayonning tashkiliy-metodik omilini ham bildiradi” (B.T.Lixachev).

“Pedagogik texnologiya – o‘quv jarayonini amalga oshirishning mazmuniy texnikasi” (V.P.Bespalko).

“Pedagogik texnologiya – rejalashtirilgan o‘qitish natijalariga erishish jarayoni tavsifi” (I.P. Volkov).

“Texnologiya – ishlov berish, holatni o‘zgartirish san’ati, mahorati, malakasi va metodlar yig‘indisi” (V.M.SHepel).

“Pedagogik texnologiya – o‘qyv jarayonini texnologiyalashtirib, uning qayta tiklanyvchanligini hamda pedagogik japyon bapqapoplignini oshipib, by japyon ishtipokchicining cyb’ektiv xycyciyatlapidan yni ozod qiladi”. (V.M.Manaxov).

“Pedagogik texnologiya -tizimli, texnologik yondashuvlar asosida ta’lim shakllarini kulaylashtirish, natijasini kafolatlash va obyektiv baholash uchun inson calohiyati hamda texnik vositalarning o‘zapo ta’sirini inobatga olib, ta’lim maqcaddapini oydinlashtirib, o‘qitish va bilim o‘zlashtipish jarayonlarida qo‘llanadigan usul va metodlar majmuidir”. (M.O.Ochilov).

“Pedagogik texnologiya bu o‘qityvchi (tarbiyachi) tomonidan o‘qitish (tarbiya) vositalari yordamida o‘qyvchilapga ta’sir ko‘pcatish va bu faoliyat mahcyli sifatida ularda oldindan belgilab olingan shaxs sifatlarini shakllantirish jarayoni” (N.Saidaxmedov).

“Pedagogik texnologiya bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqcadga yo’naltipilgan hamda yshby maqcadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat japyonining mazmynidip” (O‘.Q.Tolipov).

Yuqorida keltirib o‘tilgan fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, pedagogik texnologiyaning ahamiyati avval o‘zlashtipilgan

nazariy bilimlar bilan yangi o'zlashtiriladigan bilimlar opacida mustahkam bog'lanishlarining yuzaga kelishi bilan belgilanadi. Mazkur jarayonda quyidagi qoidalarga amal qilish talab etiladi:

- teng qiymatli (ekvivalent) amaliyot qoidasi: ta'lim o'luvchilarning ta'lim jarayonidagi xatti-harakatlari test o'tkazish yoki imtihon davrida ta'lim o'luvchi tomonidan tashkil etilishi kutiladigan xatti-harakatlarga to'la mos keladi;

- o'xshash amaliyot qoidasi: ta'lim o'luvchilar codip etilishi kutilayotgan xatti-harakatlarini tashkil etish majburiyatiga ega bo'lmay, balki mohiyatan shunday bo'lgan sharoitlarda mashq qilish imkoniga ega bo'ladi;

- natijalarni aniqlash qoidasi: ta'lim o'luvchiga yning har bir xatti-harakatining mazmuni baholash natijalari bo'yicha ma'lumot berish, mazkur shartga aksiyat holatida joriy nazoratni tashkil qilish jarayonida qo'yiladi;

- qabul qilish qoidasi: talabning maqbul xatti-harakatlarini qabul qilish bosh, pedagogik faoliyat jarayonida talaba tomonidan codip etilgan calbiy xatti-harakatlar ychun ynga tanbeh berilmaydi, balki ularni qabul qilish ictagini yuzaga keltiruvchi amaliy ko'rsatma beriladi. Macalan, "yana bir marta ypinib ko'p", "yanada chiqqoq o'ylab ko'p", "macalani hal etishning yanada osonroq yo'li bor, yni topishga ypinib ko'p" va hokozolar.

Ta'lim amaliyotida "pedagogik texnologiya" tushunchasi uch darajada qo'llaniladi:

Umumpedagogik (makro) daraja. Mazkur darajaga muvofiq keladigan texnologiyalar yaxlit pedagogik jarayonga tegishli bo'lib, ta'lim tizimining barcha turlarida qo'llash imkonini beradi.

Xususiy-metodik (mezo) daraja. Ushbu daraja o'zida ma'lum bir o'quv fani, alohida ta'lim o'luvchilar guruhi, ma'lum ixtisoslikka mansub pedagoglarga yo'nalganlikni aks ettiradi.

Lokal daraja (mikro). Mazkur darajaga tegishli texnologiyalar o'quv-tarbiya jarayonining alohida tarkibiy qismi, alohida shaxs sifatlarini shakllantirish, maxsus o'quv ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Ta'limni texnologiyalashtirish – bu o'qitish jarayoniga texnologik yondashish asosida ta'lim maqsadlariga erishishning eng maqbul yo'llari va samarali vositalarni tadqiq qiluvchi va qonuniyatlarni ochib beruvchi pedagogik yo'nalishdir. Ta'limga texnologik yondashish – bu ma'lumot va ta'lim mazmuni atroflicha tahlil qilish yo'li bilan o'quv-tarbiya

jarayonining umumiy, xususiy maqsadlarini tahlil qiliish, o'qituvchi va talaba maqsadlarining uchrashgan nuqtalarida (o'qitish maqsadi, o'qish maqsadi) ta'limning didaktik maqsadini belgilash asosida ta'limni loyihalash va amalga oshirish yo'llari bilan mo'ljaldagi etalonga erishishdir. Umuman, ta'lim texnologiyasi haqida gap ketganda o'zaro daxldor quyidagi hodisalarni bir-biridan farqlashga ehtiyoj tug'iladi: ta'limni didaktik loyihalash; loyihani amalga oshirish; ta'limning joriy va oraliq natijasiga ko'ra didaktik loyihaga tuzatish va o'zgartirishlar kiritish; ta'limni takrorlash va yakuniy nazoratdan iborat. Bu hodisalarning birinchi va ikkinchisi an'anaviy ta'lim tajribasida ham uchraydi. Ta'lim texnologiyasining an'anaviy ta'lim tizimidan farqi shundaki, ta'lim natijasi va uning etalon darajasida bo'lishi doimo o'qituvchi hamda talabaning diqqat markazida turadi. O'qituvchi ta'lim natijasini tez-tez tekshirib, talabalarni o'zlari erishgan yutuqlardan ogoh qilib turadi va talabalar o'zlari erishgan yutuq va kamchiliklarni anglab, yutuqlarini yanada ko'paytirishga, kamchiliklarini esa bartaraf etishga harakat qiladi. Talabalar ta'limning zaruriyligini, ular ta'lim jarayonining haqiqiy subyektiga aylangan paytida sezishadi.

So'nggi vaqtlarda "texnologiya" tushunchasini metodikadan ustun qo'yishga urinishlar yuzaga kelmoqda. Aslida "metodika" tushunchasi texnologiyadan yuqori turadi. Chunki metodika – bu metatexnologiya. Agar mazkur tushunchani o'quv jarayoniga tatbiq etadigan bo'lsak, o'quv jarayoni, maqsadi, vazifalari, mazmuni, shakl, metod va vositalarini belgilashga doir umumiy talablar mavjud. Har bir o'quv mashg'ulotini amalga oshirish ma'lum belgilangan algoritmik ketma-ketlikka asoslanadi. Metodika ana shu algoritmik ketma-ketlikning umumiy va xususiy qoidalariga asoslanishni talab etadi. O'qituvchi o'quv maqsadi bilan bog'liqlikda mashg'ulotni o'tkazish texnologiyasini erkin tanlashi mumkin. Aniqroq aytganda, har bir mashg'ulotda kutiladigan natijaga mos holda o'quv bosqichlarini alohida-alohida loyihalash, har bir bosqichda qo'llaniladigan shakl, metod va vositalarni tanlab olish imkoniyati yuzaga keladi.

Ayrim holatda "metodika" va "texnologiya" tushunchasini farqlashda o'qituvchi va talaba faoliyatini asos qilib ko'rsatishga harakat qilinadi. Ya'ni metodikada o'qituvchining dars jarayonidagi faoliyati yoritib berilsa, texnologiyada talabalarning o'quv harakatlari oydinlashtiriladi, degan mulohaza bayon qilinadi. Biroq bunday yondashuvni ma'qullab bo'lmaydi. "Metodika" ham, "texnologiya" ham o'qituvchi-talaba faoliyatini yaxlitlikda tashxis etadi. Texnologiya

metodikadan farqli ravishda har bir bosqichda o'qituvchi-talaba faoliyati mazmunini alohida-alohida oydinlashtiradi. Har bir bosqichda erishilgan natijalarni tashxis etib, o'z vaqtida korreksiyalash imkonini beradi. Ana shu jihat ta'limga texnologik yondashuvning eng asosiy xarakterli tomonidir.

"Metodika" va "texnologiya" tushunchalarining bahs doirasi bilan ham bog'liqlikda ayrim farqli jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Jumladan, metodik tizim "Qanday o'qitish?", "Nima uchun o'qitish?", "Nimaga o'rgatish?" kabi savollarga javob izlaydi, texnologiya esa, "Qanday

tarzda samarali o'qitishga erishish mumkin?" degan savolni markazga qo'yadi. Metodika o'quv jarayoninin qanday tarzda tashkil etish lozimligini nazarda tutsa, texnologiya qay yo'sinda o'quv jarayonini eng qulay, maqbul tarzda amalga oshirishga diqqat-e'tiborni qaratadi.

Real ta'lim amaliyotida e'tibor qaratish lozim bo'lgan yana bir muhim masala "metod" va "texnologiya" tushunchalarini bir xil mazmunda qo'llanilayotganidir. Bu borada faqat amaliyotchi-pedagoglarni aybdor deyish ham o'rinli emas. Sababi pedagogik texnologiyaga doir adabiyotlarda "metod" tushunchasining o'rniga "texnologiya" so'zini qo'yib ishlatilish holati juda ko'p uchraydi. Metod – maqsadga erishish yo'li sifatida yaxlit ta'lim jarayonining alohida elementi hisoblanadi. Agar interfaol metodlarni "texnologiya" so'zi bilan ifoda etayotgan mutaxassislar ularni qo'llash bosqichma-bosqich amalga oshirilishini nazarda tutib, shunday yondashuvga asoslanayotgan bo'lsalar bunday nazariy-metodologik asos didaktik nuqtai nazardan mutlaqo xato. Chunki texnologik jarayon ikki – loyihalash va rejalashtirish bosqichlaridan tashkil topadi. Ta'lim loyihasi ma'lumot mazmunini davlat standartlari talablari asosida tahlil etishdan boshlanadi. Tahlil ma'lumot mazmuni elementlari (bilim, ko'nikma va malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar) dasturlarda qanday berilganligi, darsliklarda qanday aks ettirilganligiga qaratiladi. Keyin ta'lim mazmuni o'rganiladi, u yoki bu mavzuni o'rganishdan ko'zda tutilgan maqsad, ta'limning didaktik maqsadi, o'qituvchi va talabalar maqsadi, maqsadlarni amalga oshirish va hisobga olish varaqalari, beriladigan uy ishlari miqdori, mavzular bo'yicha o'tkaziladigan test savollari, reyting nazorati bosqichlari, etalon darajasida o'zlashtirish shakl, metod va vositalari oldindan belgilab qo'yiladi. Bu ishlarning barchasi ta'lim modelini yaratishga olib keladi. Rejalashtirish mashg'ulot bosqichlarini loyihalash, har bir bosqichda professor-o'qituvchi va talabalar faoliyatini

oydinlashtirish, qadamlar ketma-ketligini aniqlashtirishni talab etadi. Natijada mashg'ulotning texnologik xaritasi yaratiladi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytganda, ta'lim texnologiyasi o'qitish metodikasi asosida qurilib, uning qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalariga asoslangan holda, kutiladigan natijalarga asoslangan holda o'qitish jarayonining har bir bosqichini alohida-alohida loyihalash, loyihaga muvofiq o'qituvchi va talaba faoliyatini aniq belgilangan ketma-ketlikda amalga oshirishning samarali texnikasidir.

Ta'limning madaniy-insonparvarlik vazifasida ikki xil – madaniy va insonparvarlik yondashuv mujassamlashgan. Bunday ta'limning mohiyati va mazmunini aniqlash vazifasi eng avvalo, “madaniyat”, “madaniy”, “insonparvarlashtirish” tushunchalarining mazmun-mohiyatini chuqur anglab olishni taqozo etadi.

Madaniyat – kishilarning tabiatni, borliqni o'zlashtirish va o'zgartirish jarayonida yaratgan moddiy, ma'naviy boyliklar hamda bu boyliklarni qayta tiklash va bunyod etish yo'llari va uslublari majmui.

Madaniyat – bu insonlarning ijodiy faoliyati tufayli yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar majmuigina bo'lib qolmay, ayni paytda u jamiyat taraqqiyotining darajasini ham ifodalaydi, ya'ni jamiyatdagi bilim, mezon va qadriyatlarning yig'indisi madaniyatda gavdalanadi.

“Madaniyat” atamasi hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida rang-barang ma'nolarda ifodalangan. “Madaniyat” va “Kultur” atamalari mutaxassislar fikriga ko'ra ayni ma'noni anglatib, lotincha “ishlov berish”, “parvarish qilish” ma'nosini anglatgan. Keyinchalik “ma'rifatli bo'lish”, “tarbiyali”, “bilimli bo'lish” mazmunida ishlatilgan. O'zbek tilida keng ishlatiladigan “madaniyat” atamasi arabcha “madaniy – shaharlik” degan ma'noni bildiradi. Agar amerikalik madaniyatshunos olimlar A.Kreber va K.Klaskonlarning 1952 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, madaniyat hodisasiga berilgan ta'rif 164ta bo'lsa, so'nggi adabiyotlarda bu raqam 400dan ortiqni tashkil etadi.

G'.G'ofurov, N.Hakimov va B.Alievlar o'zlarining “Madaniyat va jamiyat” kitobida madaniyat tushunchasining quyidagi o'ziga xosliklarini ta'kidlab o'tishadi: “Madaniyat tushunchasida moddiy va ma'naviy boyliklar hamda inson ruhiy olami ifodalanadi. Shu bois madaniyat tarkibida uch asosiy qatlam mavjud: 1) insoniyatning muntazam aqliy va jismoniy faol ijodiy faoliyati; 2) moddiy va ma'naviy ne'matlarni ishlab chiqish, iste'mol qilish (foydalanish) va asrash; 3) qadriyatlar, axloqiy tushunchalar, huquqiy a'mollarning hayotga tatbiq

etuvchi ijtimoiy tuzilmalar. Madaniyat – faol ijodiy faoliyatdir. Inson faol ijodkorlik orqali rivojlanadi va taraqqiyotga erishadi. Ijodkorlik – inson ma'naviy-ruhiy faoliyatining chegaralarini kengaytiradi. Inson ijodiy ko'nikmalar, aqliy va jismoniy mehnat orqaligina ijodkorlik maqomiga ega bo'ladi”.

Pedagog olimi Oynisa Musurmonovaning ta'kidlashicha esa, “Madaniyat jamiyat taraqqiyoti darajasini xarakterlovchi, ijtimoiy-tarixiy amaliyot jarayonida mujassam bo'ladigan tizim bo'lib, shaxsning ijtimoiy va ma'naviy mazmunini tashkil etadi. Bundan madaniyat shaxs va va uning faoliyati o'rtasidagi o'zaro ta'sirga doir qonuniyatlar, shu jumladan shaxs va jamiyatning borliqqa bo'lgan madaniy munosabatlarining paydo bo'lishi, rivojlanishi, shaxsning talabi, qiziqishi, xohishiga mos ravishda uning madaniy faoliyatini tashkil qilish yo'llari, ma'naviy madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari tizimi, shaxsning ma'naviy rivojlanishi va ma'naviy madaniyatini shakllantirish qonuniyatlari majmuidan iborat”.

Yuqoridagi ta'riflardan ma'lum bo'ladiki, “Madaniyat moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy va o'zaro munosabatlar, siyosat, oila, axloq, xulq, huquq, ta'lim, tarbiya, ijod, ilm-fan, xizmat ko'rsatish, turmush tarzi kabilar bilan birga rivojlanadi, jamiyatning taraqqiyot darajasini aks ettiradi.

Jamiyatdan tashqarida madaniyat yo'q. Ijtimoiy munosabatlardagi har qanday o'zgarish madaniyatga ta'sir etadi va u bu munosabatlarning qanday natijalarga olib kelishidan xabar beradi. Shu boisdan madaniyat nafaqat o'tmishga yoki bugunga, shu bilan birga, kelajakka munosabatdir.

Madaniyat inson faoliyatining ham mahsuli, ham sifat ko'rsatkichidir. Shu bilan birga, insonning o'zi ham, pirovard natijada madaniyat mahsulidir. Hatto aytish mumkinki, madaniy muhit qanday bo'lsa, inson ham shunday shakllanadi”.

E.V.Bondarevskaya ta'lim va tarbiyaga madaniy-insonparvarlik yondashuvni ikki tomonlama tavsif etadi.

Birinchi holatda quyidagi madaniy-insonparvarlik yondashuv faoliyat turlari va aniq maqsadli axloqiy-psixologik daraja sifatida tavsiflanadi:

- hayotiy ijodkorlik – tarbiyalanuvchining shaxsiy hayoti, ta'lim texnologiyalarining mavjud muammolarini hal etish, o'z hayotini o'zgartirish, hayotiy muhitni yaratishdagi ishtiroki;

- ijtimoiylashuv – tarbiyalanuvchini jamiyat hayotiga etaklash, uning ulg'ayishi. hayotiy faoliyatning turli usullarini o'zlashtirishi, uning ma'naviy va amaliy ehtiyojlarining rivojlanishi, hayotiy o'z o'rni belgilab olishning amalga oshirilishi;

- madaniy aynanlashtirish – shaxsning madaniy qobiliyat va xususiyatlarining talab qilinganligi, bolada biror bir madaniyatga mansublik hissini qaror toptirish va madaniyatga xos xususiyatlarini egallashda yordam ko'rsatish;

- shaxsning ruhiy-ma'naviy rivojlanishi – axloqning umuminsoniy me'yorlarini egallash, xulq-atvorning axloqiy boshqaruvchilari (vijdon, to'g'rilik, shaxsiy qadr-qimmat, burch va boshqalar)ning ichki tizimini shakllantirish, yaxshilik va yomonlikni farqlay olish, o'zining xulq-atvori va xatti-harakatlardagi insonparvarlik mezonlarini o'zgartirish;

- individuallashtirish – individuallikni qo'llab-quvvatlash, shaxsning o'ziga xosligi, uning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, tarbiyalanuvchidagi shaxsiy qiyofani shakllantirish.

Hayotiy ijodkorlik – shaxsiy, chuqur individual (o'ziga xos) hayotiy faoliyatni xilma-xil, takrorlanmas tarzda tashkil etish va amalga oshirish jarayoni. Hayotiy faoliyat texnologiyalarini egallaydigan tarbiyalanuvchi o'zining shaxsiy hayotini umuminsoniy qadriyatlar asosida yaratadi, qo'yilgan maqsadga xilma-xil yondashuv, bashoratlash, modellash, o'z-o'zini namoyon etish, o'z-o'zini baholash, tuzatish va boshqalarni amalga oshirish, shuningdek, insonning madaniyatdagi mavjudlik usuli sifatida yuzaga chiqadigan insonning madaniyat dunyosiga etaklash, hayotiy faoliyatning madaniyat bilan uyg'un shakllarini egallash hayotiy ijodkorlikning dastlabki sharti hisoblanadi.

Ikkinchi holatda pedagogik jarayonning mazmunini shaxsning bahosi va maqsadi, ko'nikma va qobiliyatlari, ijtimoiy malakalari va ijtimoiy xulq-atvori bilan bog'liq subyektiv tajribasi sifatida tahlil etiladi. Muallif konsepsiyasida madaniyat kishisi sifatida shaxsning shakllanishiga ta'sir etadigan shaxsiy tajribaning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatadi:

a) insonning dunyoga, odamlarga, o'z-o'ziga munosabatida shaxsiy fikr shakllanadigan va ongda «yozib qo'yiladigan» universal umuminsoniy qadriyatlarni jamlovchi aksiologik (qadriyatli-mazmunli) tarkibiy qism;

b) madaniyatga oid – shaxs hayotiy faoliyati (akademik, sog'lomlashtiruvchi, oilaviy, bo'sh vaqtga doir va boshqalar) keskin o'zgarish hosil qiluvchi turli «madaniy topshiriq» va madaniy muhit;

umummadaniy qobiliyat, shaxs ma'naviy hayoti mazmunida aks etuvchi madaniy ijod namunalari; oila qadriyati va an'analari, milliy madaniyat hamda ularni asrash, qayta tiklash, qayta yaratish faoliyati va boshqa shu kabilarga oid tarkibiy qism;

v) hayotiy ijodiylik (voqeyiy) – hayotiy hodisalar, ularni tashkil etish va yashash usullari (masalan, jamoaviy ijodiy ish), hayot texnologiyasi, o'z hayotini o'zgartirish usullari, hayotiy muhitni o'zgartirish va boshqa shu kabilarga oid tarkibiy qism;

g) ma'naviy-axloqiy – insoniy, axloqiy xulq-atvorning emotsional ta'minlangan vaziyatlari uchun qayg'urish va yashash tajribalarini egallash; talabalarning mehr-shafqat tadbirlarida ishtirok etishi, yaqin va uzoqlari haqida qayg'urishning namoyon bo'lishi, sabr-bardoshlilik, boshqa odamlarga hurmat ko'rsatish; vijdon hissi, or-nomus, shaxsiy qadr-qimmat uchun qayg'urish va boshqa shu kabilarga doir tarkibiy qism;

d) fuqarolik – ijtimoiy foydali ishlarda ishtirok etish, fuqarolik hissining namoyon bo'lishi, inson huquqini himoya qilish, fuqarolik xulq-atvorini rivojlantirish tajribasiga oid tarkibiy qism;

e) shaxsiy – talabalar hayotiy faoliyatini haqiqiy javobgarlik, erkin tanlov, qarorlar qabul qilish, o'z xatti-harakati, xulq-atvorini ongli amalga oshirish vaziyatlari, o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini tarbiyalash usullari, o'z xulq-atvorini loyihalash, shaxsiy rivojlanish va boshqalar bilan to'ldirilganligini ifoda etuvchi tarkibiy qism.

Umuman olganda zamonaviy pedagogik tadqiqotlar, bizning nuqtai nazarimizdan tadqiqot obyektiga ikki metodologik strategiya pozitsiyasidan loyihalashtiriladi va amalga oshiriladi: texnologik (me'yoriy-didak-tik, tizimli-faoliyatli, dasturlashtirilgan-loyihaviy, sifat, informatsion va boshqalar: pedagogik jarayonning sifat va samaradorligi, pedagogik jarayonning sifatini boshqarish, pedagogik tizim rivojlanishini boshqarish, pedagogik jarayonni loyihalashtirish va prognozlash; optimal axborot-ta'lim muhitini loyihalashtirish) va gumanitar (madaniyatshunoslik, aksiologik, kontekstli, germevntik) yondashuvlar.

Ilmiy faoliyat turlarining xususiyatlari va fanlararo (aniq, texnik, tabiiy, ijtimoiy-gumanitar) farqlar natijasi sifatida fanlar, uslublar, tadqiqotlar paradigmasi (ilm-fandagi erishilayotgan yutuqlar yig'indisi)ning o'ziga xosliklari bilan tushuntirilgan.

L.A.Mikeshinaning ta'kidlashicha, ijtimoiy-gumanitar bilimning xususiyatlarini aniqlash muammosi zamonaviy metodologik va falsafiy fanlarda katta ahamiyat kasb etib bormoqda, bu omil ayniqsa, insoniyat

bilimlarini kengaytirish bobidagi yangi uslublarni izlashda muhim sanaladi, shuningdek, ilmiy faoliyatga "inson omili" degan atamaning kirib kelishiga sabab bo'lmoqda. Umuman olganda, zamonaviy ilm-fan uchun insonparvarlashtirish va aksiologizatsiyalash kabi yangi yo'nalishlar xosdir.

Zamonaviy sharoitda ijtimoiy-gumanitar fanlarning maxsus xususiyatlari (refleksiv, prognostiv, retrospektiv, aksiologi) va uslubiy me'yorlari (tarixiy metod) aniq va texnik ilmiy fanlar uchun namuna bo'lyapti hamda umumiy aniq fanlar metodologiyasigiga sezilarli ta'sir ko'rsatyapti, ijtimoiy-gumanitar fanlar, fanlararo ilmiy tadqiqotlarning mohiyati va hissasi esa doimo ortib bormoqda.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning obyektlari inson va jamiyat bilan bog'liq ma'naviy va madaniy xodisalar hisoblanadi.

E.G.Yudinning fikricha, ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'ziga xos xususiyati "tadqiqotchining ongu-shuuri, tafakkurining ijtimoiy borliqdagi bevosita ishtiroki" bilan belgilanadi. A.A.Ivinning fikricha: "Shu narsa tobora aniq bo'lyaptiki, eski tushunchalarga qaramay, bilim haqiqatga teng emas va o'z ichiga ma'lum bir qiymatni oladi. Bilish – hozir mavjud bo'lgan voqea-hodisa haqidagina emas, balki kelgusida nima bo'lishi kerakligi haqida ham, tasavvurga ega bo'lmoqlik... Ilmiy bilish alohida faoliyat turi sifatida butun qiymatga ega va buningsiz mavjud bo'la olmaydi".

L.A.Mikeshina shunday deb ta'kidlaydi: "Ijtimoiy-gumanitar fanlarda subyektning maqsadi – haqiqiy obyektiv bilimga ega bo'lish, uning yordamida nafaqat tushuntira olish, balki u yoki bu ijtimoiy tuzilmalar va munosabatlarni o'zgartirish ham tushuniladi". A.A.Ivinning fikricha: "Ijtimoiy-gumanitar fanlardan nafaqat mavjud bo'lgan narsalarni tasvirlash, balki sodir bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalar, ijtimoiy hayot va faoliyatni tushuntirib, isbotlab berishning o'ziga xos taklif va tavsiyalarni kutish mumkin. Agar ijtimoiy-gumanitar fanlar baholashdan chekinib, faqat bayon etib beruvchiga aylansa, u tadqiq qilayotgan inson va insoniyatga nima naf keltira oladi?".

Ijtimoiy-gumanitar ilmiy bilishning o'ziga xos xususiyati shundaki, (V.M.Rozin, V.S.Shvirev), ilmiy tadqiqot jarayonida nafaqat ijtimoiy obyektlarning nazariy modellari, balki ilmiy samaradorlikka ega ijtimoiy loyihalash ham amalga oshiriladi, ya'ni, "biz inson o'lchamiga mos mavjudlikni narsa-buyumlarning joylashuvi haqida shunchaki bilimga ega bo'lib qolmasdan, balki inson haqidagi tasavvurlarimiz qiymati (aslida u qanday bo'lishi kerak) bilan birga loyihalashtiramiz". Lekin

ishlab chiqilgan ijtimoiy-gumanitar loyihalar ijtimoiy samaradorlik nuqtai nazaridan alohida nazoratga olinishi kerak. V.S.Stepinning ta'kidlashicha: "Inson idroki o'lchamiga mos obyektlarni o'rganishda haqiqatni izlash xuddi shu obyektning o'zgartirish sari yo'naltirilgan mavjud yo'nalishlar va maqsadlarni aniqlash bilan bog'liq. Bu esa bevosita insonparvarlik qadriyatini inobatga oladi. Shunday ekan, bunday tizimlar ustidan tadqiqot olib borib bo'lmaydi. Ularni o'rganish jarayonida va amaliy qo'llashda ba'zi bir o'zaro ta'sir strategiyalarga bo'lgan ta'qiqolarni bilish muhim. V.V.Krayevskiyning fikricha: "Pedagogik tadqiqot natijalari va tabiati asosan qimmatli amaliy bilim ko'rsatmalarining ta'siri bilan aniqlanadi. Pedagogikada ish bizning aralashuvimizsiz pedagogik jarayon o'z holicha davom etishini bashorat qilish bilan cheklanib qolmaydi. Obyektning o'z holicha harakatini qamrab olib, bu asosda o'rganayotgan pedagogik tizimimiz o'zini qanday tutishi haqida bashorat qilishning o'zi etmaydi. Ushbu tizimni yaxshilash yo'llarini ham ko'rsatib berish lozim. Masala yaxlit tarzda qo'yiladi: nafaqat o'rganish, balki loyihalash shart. Ilmiy-nazariy vazifani bajarayotgan tadqiqotchi pedagogik faoliyatni borligicha aks ettiradi. Loyihalash-texnik vazifasini amalga oshirayotgan tadqiqotchi pedagogik faoliyatni qanday bo'lsa shundayligicha aks ettiradi". Shu tariqa, tadqiqotchi-pedagogning vazifasi nafaqat pedagogik hodisalarni ("nima borligini") tushuntirishdan, balki uni o'zgartirish, shaxsiy fikrlari, tafakkuri yordamida takomillashtirishdan iborat.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar (pedagogika, psixologiya, boshqaruv, sotsiologiya va boshqalar) "maqsadga muvofiqlik" (I.V.Blauberg, E.G.Yudin), "ehtimollik", "erkinlik darajasi" kabi tabiatga ega turli darajadagi ijtimoiy tizimlar (ta'lim), madaniy hodisalarni o'rganadi. Ushbu tizimlarning amal qilishi va rivojlanishi determinizmning qat'iy jadvaliga to'g'ri kelmaydi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar "yagona", "noyob", "o'ziga xos", "individual" kabilarga diqqatni qaratishi kerak.

Loyihalashtirish, modellashtirish, prognozlash uslublari ijtimoiy tadqiqotlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ijtimoiy tadqiqotlar obyektlariga texnik loyihalash va foydalanish nuqtai nazaridan qarab bo'lmaydi, masalan, "insonni" ilmiy bilimlar asosida yoki "ijtimoiy guruh"ni keltirib o'tilgan xususiyatlar bilan yaratib bo'lmaydi. Ma'lum darajada bunday vazifani tashkil etish ishlab chiqarish munosabatlaridagi "mutaxassis"ga ko'proq tegishli bo'ladi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar vakillarini ilmiy bilimlarning boshqa jihatlari qiziqtiradi, "ya'ni boshqa shaxsni (olim, rassom, siyosatchi shaxsiyati)

tushunish imkoniyatini beradigan, belgilangan madaniy yoki ma'naviy hodisani tushuntirish (uni takomillashtirish yoki qayta tashkil etishga yo'l qo'ymasdan), madaniy jarayon yoki faoliyatning ma'lum bir sohasiga yangi mazmun olib kirish (yangi madaniy jarayonni tashkil etish yoki mavjud jarayonga ta'sir ko'rsatish)".

Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda hali hanuz ssientistik ko'rsatmalar namoyon bo'ladi: aniq fanlar paradigmasi, tadqiqotlar uslubi va usullari mukammal darajada deb hisoblanadi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ssientizm insonga obyektiv yondashuvda o'z ifodasini topadi. «Psixologiyada ko'pgina zamonaviy yo'nalishlar ssientizm nuqtai nazaridan kelib chiqadi. Jarayonda aniq fanlar tadqiqotchisi faoldir: u maqsad, tajriba jarayonlarini aniqlaydi, sharoitlarni belgilaydi, tadqiqot markazidagi obyekt tabiati me'yorini o'rnatadi. Inson bunday tadqiqotda passiv bo'lib, ko'rsatmalarga aniq rioya qilishi, berilgan savollarga javob berishi, ruhiy holat va jarayonlar haqida ma'lumot taqdim qilishi kerak. U tadqiqotchidan mustaqil ravishda mavjuddir, tadqiqotchi esa tashqi tomonlama o'rganib, obyektiv bilimlarni shakllantiradi. Aynan shuning uchun obyektiv aniq fanlar pozitsiyasi nuqti nazaridan yondashuv inson shaxsiyatini to'liq o'rgana olmaydi, uning ma'naviyatini anglay olmaydi. Ijtimoiy bilish individuallikka asoslangan, inson ma'naviyati olami, uning hayot mazmuni haqidagi shaxsiy dunyoqarashiga qaratilgandir".

Subyektiv yondashuv mazmunida ijtimoiy tadqiqot "ikki mustaqil subyekt dialogi" sifatida qaraladi. (V.I.Slobodchikov). Ijtimoiy-gumanitar bilish metodologiyasi xususiyatlarini ochar ekan, M.M.Baxtin shunday yozgan edi: "Aniq fanlar – bu bilimning monologik shakli: zakovat narsani ko'rib chiqadi va u haqda fikr yuritadi. Bu erda faqat bitta subyekt bor – tadqiq qiluvchi va uni bayon etib beruvchi. Unga faqat jonsiz narsa qarshi tura oladi. Bilishning har qanday obyekt (shu jumladan inson) narsa kabi aniqlanishi va qabul qilinishi mumkin. Ammo aslida subyekt bu erda narsa kabi qabul qilinishi va o'rganilishi mumkin emas, zero, subyekt sifatida u aks ta'sir ko'rsatmasligi mumkin emas, bilish jarayoni ijtimoiy-gumanitar fanlarda faqat dialogik ko'rinishda bo'lishi kerak". Ijtimoiy tadqiqot obyekt subyekt munosabatida "hayotiy", "faol" hisoblanadi. V.I.Slobodchikov, V.I.Isaevlarning ta'kidlashicha: "Tadqiqotchi va tadqiq qiluvchi ikkisining muloqotida o'zgarish, muloqot subyektlarining rivojlanishi ro'y beradi. Ushbu o'ziga xoslik tufayli ijtimoiy-gumanitar bilimlar aniq bilimlardan ajraladi, bunda tadqiqot obyekt tadqiqotning barcha jarayonlarida o'z

borlig'ini saqlab qoladi. Shu jihat bilan ijtimoiy sohani o'rganish miqdoriy usullarni qo'llashdagi cheklanganlik bilan bog'liqdir". Obyektlari madaniy hodisalar hisoblangan ijtimoiy ilmiy bilish sohalari uchun bevosita yoki bilvosita o'zaro ta'sir qilish, tadqiqot subyekti va obykti munosabati xosdir; ijtimoiy tadqiqot obykti sifatida madaniy hodisa tadqiqotchi dunyoqarashi, bilimiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa tomondan, tadqiqotchi nafaqat madaniy hodisani tushuntiradi, balki baholaydi, shaxsiy munosabatini bildiradi, fikrini aytadi, ideallari bilan solishtiradi.

L.A.Mikeshinaning fikricha, nazariyada ilmiy bilishga oid faoliyat tushunchasi real borliqning aniq obyektiv ko'zgudagi aksi tomon yo'nalgandek (metafora "tadqiqotchi – bu ko'zgu kabidir"). Lekin "bilish doimo farazlarni ilgari surish "rejimida" yuradi, bu esa ijodiy, ichki sezgilarni ishga solishga, taxminlarni tekshirish va tushuntirib berishga, ideal modellarni yaratishga va boshqa mavhumroq tushunchalarni hosil qilishga imkoniyat yaratadi. Shuning uchun fan real tadqiqot jarayonida subyektni inkor etmaydi, lekin unga ijtimoiy izlanish uchun maksimal imkoniyatlar yaratadi, hatto xayoliy tajriba, model-lashtirish, abstraksiya va ideallashtirishda virtual olamga chiqishga "ruxsat" beradi". Shu munosabat bilan ijtimoiy-gumanitar ilmiy bilish subyekti (germenevtika pozitsiyasiga ko'ra) – bu ilmiy va madaniy "matnlarni" tushunib, anglab, tushuntirib beradigan, yangi madaniy ma'nolarni taqdim etuvchi, madaniy jarayonlarni tashkil etuvchi subyektdir.

N.Sayidahmedov pedagogikaning rivojlanish yo'nalishlari mohiyati xususida so'z yuritib, pedagogikaning metodologik muammolari falsafiy hamda ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinishi, chunonchi, ba'zi mualliflar metodologiyani metodlar to'g'risidagi ta'limot, ikkinchi guruh vakillari uni barcha falsafiy mezonlarning tatbiqi, uchinchi guruh mualliflar esa metodologiyani nafaqat umumiy, balki xususiy (maxsus) tadqiqot metodlarini ham keltirib chiqarish imkoniga ega deb hisoblashlariga urg'u berib o'tadi.

Quyida pedagogika fani taraqqiyotida shakllangan hamda "metodologiya" tushunchasining mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi qarashlarning ayrimlari xususida to'xtalib o'tiladi.

Metodologiyani umumilmiy asos sifatida tadqiq etuvchi olimlar (M.S.Burgin, B.S.Gershunskiy, M.I.Rojkov, S.S.Rozova, N.Sayidahmedov va boshqalar) bilish metodologiyasini ilmiy-bilish faoliyati va uning natijasi bo'lgan bilimlar ularni aniqlovchi mezonlari, bilimlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan faoliyat shakli va usullari to'g'risidagi,

shuningdek, amaliy faoliyat metodologiyasini muayyan faoliyat tuzilmasi, uni tashkillashtirish mantiqi, metod hamda vositalari to'g'risidagi ta'limot sifatida guruhlash lozimligini ta'kidlab o'tadilar. M.I.Rojkov ushbu yondashuv mohiyatini mantiqan rivojlantirib fanlar tizimida nisbiy jihatdan farqlanuvchi hamda bilish va amaliy-tatbiqiy deb nomlanuvchi ikki xususan kichik tizimni shakllantirish lozimligini ta'kidlaydi. Muallifning fikricha, dastlab natija sifatida ilmiy nazariyalar ko'rinishdagi bilimlar yuzaga keladi. Ularni o'zlashtirish uchun ilmiy bilish metodlari qo'llaniladi. Navbatdagi bosqichda amaliy-tatbiqiy bilimlarning qo'llanilishi amaliyot metodlaridan foydalanishni ifodalaydi. Bunday bilimlarning hosil bo'lish jarayonini amaliy tadqiqotlar deb atash mumkin. Amaliy metodlarning rivojlanishi va amaliyotda qo'llanishi metodologiyada o'z aksini topadi. Bu kabi g'oyalar metodologiyani «borliqni bilish va o'zgartirish to'g'risidagi ta'limot» sifatida qabul qiluvchi qarashlar bilan mos keladi va ularni umumilmiy darajada aniqlashtirish ifodasi hisoblanadi. Bunday aniqlashtirish amalda alohida olingan har qanday fan, jumladan, pedagogika fani misolida davom ettirilishi mumkin. Biroq, ayni vaqtda metodologiyaning bu tahlildagi talqini pedagogika fani tomonidan ommaviy holda e'tirof etilmagan.

Chunonchi, B.S.Gershunskiy, N.D.Nikandrovlar pedagogika metodologiyasining amaliy yo'naltirishga ega bo'lishi mumkinligini qayd etgan holda, istisno tariqasida quyidagi fikrni ilgari suradilar: "Albatta, ushbu vaziyatni buzib ko'rsatish mumkin emas. Jumladan, muayyan aniq amallarni bajarish usullarini ko'rsatuvchi har qanday amaliy tavsiyani metodologiyaning xususiy ko'rinishi sifatida qabul qilish noto'g'ri bo'lar edi. Metodologiyani haddan tashqari mavhumlashtirib ko'rsatish, har qanday umumlashma, amaliyotdan ajralgan har qanday nazariy xulosa, ayrim holatlarda esa muallif tomonidan ilgari surilayogan g'oyalarning muhimligini asoslovchi fikrning metodik tushuncha sifatida e'tirof etilishi, uni buzib ko'rsatilishiga yaqqol misoldir". Pedagogik atamalarning noto'g'ri sharhlanishi holati tobora ko'proq ko'zga tashlanayotgan bir vaqtda ushbu mulohazaga qo'shilmastlik mumkin emas.

M.S.Burginning fikriga ko'ra, pedagogika metodologiyasining amaliy ahamiyati ilmiy natijalarning amaliyotga tatbiq etilishida emas, balki pedagogika tomonidan uning muayyan fan sohasi – pedagogik amaliyot o'rtasidagi aloqalarini o'rganishda deya hisoblaydi: "Metodologiya ilmiy natijalarni amaliyotga tatbiq etish bilan shug'ullanishi

shart emas, biroq uning vazifalari sirasiga ushbu jarayonni tashkil etish yo'llari, umumiy yondashuvlar hamda amalga oshirish mezonlarini aniqlash kabilar kiradi". Faylasuf olim bo'lganligi va metodologiya to'g'risidagi umumilmiy tasavvurlar asosida ish ko'rganligi sababi M.S.Burgin qonuniy ravishda metodologiyaning amaliyot bilan bog'liqligini quyidagicha ifoda etadi: "U amaliyot bilan bilvosita bog'langanmi yoki pedagogik nazariya vositasidami? Mazkur sohalar o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri aloqalar mavjudmi?" Ayni o'rinda shunday xulosa ham ilgari suriladi: "Pedagogik amaliyot metodologiyasi deo ataluvchi fan sohasini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq bo'ladi". Uning fikriga ko'ra, ushbu fan sohasining tadqiqot obyekti bo'lib, tarbiyachi, o'qituvchi hamda o'quvchilarning faoliyati, shuningdek, o'quv-tarbiyaviy jarayon va tizimlar xizmat qilmog'i lozim.

Metodologiyaning pedagogika fani rivojidagi o'rnini V.I.Juravlev tomonidan ham tadqiq qilingan bo'lib, ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor uning amaliy vazifalariga qaratiladi. Muallif bu boradagi vazifalarni aniq faoliyat sohalarining ilmiy asoslangan texnologiyasini ishlab chiqish boshqaruviga oid tavsiyalarda ko'radi. Muallifning fikricha, fan va amaliyot metodologiyasining shakllanishi hamda rivojlanishida ikki yo'nalish ko'zga tashlanadi. "Ulardan biri – metodologiyaning ilmiy va amaliy faoliyatning turli sohalariga yanada chuqurroq kirib borish, uning bilish hamda faoliyatni o'zgartiruvchi omil sifatida keng tan olinishi. ikkinchisi – yanada mukammal hamda samarador bilish va ishlab chiqarish faoliyatini ta'minlovchi metodologik amallarning o'sib borishi, rivojlanishi va kengayishi".

Mazkur qarashning o'ziga xos jihati shundaki unda metodologiya "bilimlar yoki bilish to'g'risidagi bilimlar" emas, balki "ma'lum sohadagi faoliyatni amalga oshirish, uning metod hamda vositalari to'g'risidagi ilmiy bilimlar (nazariy tizim)" sifatida qaraladi. Aynan mana shu qarash ko'plab umummetodologik hamda fanshunoslikka oid tadqiqotlarda rivojlantirilgan M.S.Burgin, A.P.Zinchenko, S.S.Rozova va boshqalar).

Bizning fikrimizcha, ushbu qarash haqiqatga yaqinroq va metodologiyaning turli sohalari – fan hamda amaliyotni bir-biridan tabiiy yo'l bilan ajratish imkonini beradi.

Shunday qilib, asosiy mezonlar tadqiqot predmetiga tatbiqan singdirishishi lozim bo'lgan nazariy asoslar pedagogik amaliyot metodologiyasini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Mezon – muayyan bir nazariya, ta’limot, fan, dunyoqarash yoki nazariy dasturning asosi; insonning e’tiqodi, voqelikka bo’lgan munosabati va xulq-atvor me’yorlarini belgilab beradi. Falsafada mezon – boshlang’ich nuqta, boshqaruvchi g’oya, xulq-atvor, o’zini tutishning asosi sifatida qaraladi. Mantiqiy ma’noda mezon markaziy tushuncha bo’lib, abstraksiya sifatida olingan hodisaning barcha sohalariga tatbiq qilinuvchi, umumlashiruvchi va tarqatuvchi tizimning asosidir.

N.M.Boritko pedagogik kategoriya sifatida mezonning quyidagi xususiyatlarini ko’rsatib o’tadi: boshqaruvchi talablar; tarbiyaviy jarayonning qonuniyatlari hamda ziddiyatlari; e’tiqod sifatida namoyon bo’luvchi ichki boshqaruvchi g’oya; ma’lum doiradagi hodisa va jarayonlarga nisbatan tatbiq etilish; mezonlar guruhida o’zaro ta’sirlashish va bir-birini to’ldirish. Shunday qilib, pedagogik mezonlar – “pedagog borlig’ining dominant, pedagogik ta’sir mavjudligini ta’minlovchi faoliyatning mazmuni va mohiyatini belgilab beruvchi qoidasidir”.

Olib borilgan tadqiqotlar g’oyalarga tayanib, o’qituvchining kasbiy shakllanish yo’li va yo’nalishini belgilab beruvchi metodologik g’oya va qarashlarni ajratib olishga imkon beruvchi mezonlarini belgilab olish maqsadga muvofiq deb topildi. Bu o’rinda N.S.Pryajnikov o’zaro bog’liqlikda bo’lgan mezonlar tizimida metodologik, tashkiliy-boshqaruvchilik, aniq amaliy va etik xususiyatlarga ega g’oya va qarashlarni belgilab olish g’oyasini ilgari suradi.

Metodologik g’oya va qarashlarni aniqlovchi mezonlar quyidagilardan iboratdir:

Tarixiylik – predmetni uning rivojlanib borish jarayonida o’rganish. Mazkur mezon so’z yuritilayotgan tadqiqot asosida yotuvchi dialektik metodning muhim talabi hisoblanadi. V.I.Juravlyov ta’kidlaganidek “Har qanday ijtimoiy fan obyektini yaxlit va majmuaviy tarzda o’rganishni tarixiy mezoni asosida qaraydi. Shunga ko’ra, tadqiqotchi obyektning mavjud holati hamda istiqboldagi rolini baholaydi”.

Mantiqiylik – o’rganilayotgan obyektini alohida, uni o’rab turgan muhitdan ajratib olingan holda emas, balki aynan (mazkur tadqiqot obyekti misolida bo’lgani kabi) yaxlit tizim sifatida qarashni ko’zda tutadi. Aks holda, ushbu obyektini o’rganish natijalari tadqiqot mahsuli emas, balki faqat ma’lum natijalarni qayd etishdan iborat bo’lib qoladi.

Dialektik mezon – shaxsning ijtimoiy munosabatlarning faol subyekti ekanligi to’g’risidagi etakchi falsafiy g’oyalar yangicha talqin qilish natijasida tadqiqotlar mazmuni ham vaqt o’tishi bilan o’zgarib

boradi. Bu ma'noda dialektik mezon tarbiyaning etakchi mezoni sifatida o'z davrining ustuvor ijtimoiy-madaniy g'oyalariга yo'naltiriladi. Foyalar maqsad, mazmun, metod va tarbiya natijalariga aylana borib, pedagogik jarayonning metodologik asosini belgilab beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ilm-fan rivojining ustuvor vazifalarini izohlang.
2. Postnoklassik davrda ilm-fanning rivojlanishining asosiy tendensiyalarini tushuntirib bering.
3. Metodologik nuqtai nazardan pedagogikaning obyekti va predmetiga izoh bering.
4. Pedagogik nazariya deganda nima tushuniladi?
5. Pedagogik qonuniyatlar metodologiyada qanday o'rin tutadi?
6. Pedagogikaning metodologik ta'minotiga nimalar kiradi?

1.2. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING ASOSIY KATEGORIYALARI VA TUSHUNCHALARI

Tayanch tushunchalar: metodologik tadqiqot, maxsus tadqiqot, manba, empirik bilim, ijod, ijodkorlik, pedagogik ijodkorlik, innovatsion faoliyat, innovatsion salohiyat.

Metodologik tadqiqot va maxsus ilmiy tadqiqot. Metodologiya tushunchasi o'zida ikki jihatni aks ettiradi: birinchisi bilish faoliyati natijalari bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchisi mazkur faoliyatning o'zi hisoblanadi. Har bir fanning o'ziga xos kategoriyalari, tushunchalari, tadqiqot predmeti, obyekti va fashunoslikning umumiy qoidalari, ilmiylik mezoni ifodalanishidir. Globallashuv jarayonida fanning rivojlanishi, ilmiy tadqiqot tili, kategoriyalari uning umumiy jahonshumul va xususiy muayanligi muxim o'rin tutadi.

So'nggi vaqtlarda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirish bilan bog'liqlikda metodologiyani tavsiflash bilan bog'liq qator savollar tug'ilmoqda: metodologik har bir kishining shaxsiy yutug'i bo'lishi kerak emasmi? Maxsus bilish sohasini metodologiya deb atash o'rinli bo'ladimi? Ko'plab olimlarning sa'y-harakatlari bilan fan sohasida amalga oshirilgan ilmiy ishlarni korreksiyalash va takomillashtirishdan foyda bormi?

Shuningdek, ayrim adabiyotlarda bayon etilishicha, “obyektiv” metodologiya bo‘lishi kerak emas, aksincha, har bir kishi uchun ilmiy ijod individual xarakter kasb etishi, ya’ni “subyektiv” metodologiya bo‘lishi lozim.

Biroq mazkur fikrlarni to‘liq tasdiqlab bo‘lmaydi. Avvalgi paragrafda ta’kidlab o‘tilganidek, pedagogika fani metodologiyasi pedagogik fanlar va pedagogik tadqiqotlar haqida bilimlar tizimini ifoda etsa, ikkinchidan, mazkur bilimlarni qo‘lga kiritish, shuningdek, tadqiqot dasturi (metodologik ta’minoti)ni asoslashga doir faoliyat sifatida metodologiya sohasi bilan bog‘liq qator tushunchalarga aniqlik kiritish imkonini beradi.

Shuningdek, metodologiyani tushunish nuqtai nazaridan quyidagi savollargi aniq javob topishga erishish mumkin: pedagogika metodologiyasi nima bilan shug‘ullanadi va kim shug‘ullanishi kerak? Pedagogika sohasida metodologik bilimlarni egallashning qanday usullari mavjud va qanday bilimlar qo‘lga kiritiladi? Tadqiqotlarning metodologik ta’minotining manbalari, obyektlari va tartib-qoidalari qanday bo‘lishi lozim?

Dastlab metodologik tahlil obyektlarining maxsus ilmiy tahlil obyektlaridan farqiga aniqlik kiritish lozim. Qachonki, biz tahlil bilan shug‘ullansak, eng avvalo, bizning e’tiborimiz nimaga, ya’ni qanday obyektga qaratilganligini aniqlab olishimiz zarur.

Pedagogikada maxsus-ilmiy ish deganda nima tushuniladi? Maxsus-ilmiy ish aniq metodologik tadqiqotni anglatmaydi, u pedagogik faoliyatni tadqiq etishga yo‘naltirilgan bilish faoliyatidir. Metodlar tasnifi, ta’lim mazmunini masalalari yoki zamonaviy darsni tashkil etish muammolarini o‘rganish – maxsus-ilmiy tahlil sohasidir. Biroq metodologik tahlil ham bor. Mazkur holatda biz bu masalalarni qanday tadqiq etamiz: masalan, ushbu masalalarni o‘rganishda fan metodlari to‘g‘ri qo‘llaniladimi, bilish maqsadi bilan biz foydalanayotgan tushunchalar tizimi bir-biriga muvofiqmi?

Ikkinchidan, metodologik masalalar maxsus-ilmiy masalalardan farq qiladi. Metodologik masalalar: maktab amaliyotida didaktik bilimlardan foydalanish masalalari, pedagogik bilimlarning turlari, xususiy metodika bilan didaktikaning aloqadorligi, pedagogik dalillar, pedagogik tadqiqotlar mantig‘i, pedagogik tadqiqotlarda formallashtirishni qo‘llash doirasi va shart-sharoitlari, pedagogik tadqiqotlar bosqichi sifatida maktab tajribasini o‘rganish va h.k. Mazkur holtada e’tibor amaliy yo‘naltirilgan ilmiy faoliyatga qaratilgan.

Metodologik ta'minot manbalari. Pedagogika fani bo'yicha amalga oshiriladigan tadqiqot ishlarinig metodologik ta'minoti qator o'ziga xosliklariga ega. Metodologik ta'minoti manbasi tushunchasi tadqiqotchi uchun mo'ljallanishga imkon beruvchi va ierarxik mansublikka ega alohida turdagi bilimlar yig'indisini anglatadi.

Tadqiqotchi uchun mo'ljallanishga yordam beruvchi birinchi metodologik manba falsafiy qoidalar va undagi metodologik funksiyalardir. Masalan, nazariya va amaliyot birligi haqidagi nazariya. Ana shu tarzda falsafa metodologik ta'minot manbalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Metodologiyaning bir nechta darajalarining mavjudligi umumfalsafiy qoidalar, shuningdek, umumilmiy metodologiya darajasida ishlab chiqilgan bilimlar va yondashuvlarni metodologik ta'minot tarkibiga kiritishga teng huquq beradi.

Metodologiyaning yana bir manbasi pedagogika sohasida tadqiqot qilingan ilmiy ishdir. Mazkur tadqiqotlarning natijalari yaxlitlikda pedagogikaning o'ziga xosliklari, uning boshqa fanlar bilan aloqasi, pedagogik faktlar, pedagogik nazariyalarni shakllantirish shart-sharoitlari, pedagogikaning obyekti va predmeti va mustaqil amalga oshirilgan pedagogik tadqiqotlar haqidagi bilimlarni o'zida aks ettiradi. Ushbu tadqiqotlarda ta'lim sohasida qo'llaniladigan fan metodlari haqidagi bilimlar konkretlashtiriladi. Mazkur tadqiqotlarning vazifasi – pedagogik fanlarni amaliyot bilan aloqadorlikda rivojlanish qonuniyatlari va tendensiyalari, pedagogik tadqiqotlar samaradorligi va sifatini oshirish tamoyillari, pedagogika qo'llaniladigan tushunchalar va metodlarni tahlil etishni aniqlashtirishdan iborat.

Metodologik bilimlar amaliy pedagogik faoliyat qonuniyatlari va tashkiliy tizimlarini aniqlashda o'ziga xos vazifalariga ega bo'lgan maxsus-ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish uchun asos sifatida xizmat qiladi.

Yuqorida bayon etilgan pedagogika sohasidagi tadqiqotlarning ikkinchi turi bir tomondan metodologik, ikkinchi tomondan maxsus-ilmiy tahlilga tegishli ekanligi haqida gapirish imkonini beradi. Ular turli obyekt va yo'nalishlarga ega va muammo doirasi bilan bir-biridan farq qiladi.

Maxsus-ilmiy tadqiqotlar (masalan, ta'lim va tarbiya qonuniyatlari) bevosita pedagogik faoliyatga yo'naltirilgan, o'z navbatida mazkur voqelikni ilmiy aks ettiruvchi – metodologik tadqiqot sifatida ham qaraladi (ta'lim amaliyotini ilmiy asoslash usullari). Mazkur fan metodologik tadqiqot jarayonida uni nazariyada aks ettirishning samarati

usullari va nihoyasida mazkur nazariyani amaliyotga ta'sirini kuchaytirish maqsadida pedagogik faoliyatga murojaat qilish zarurati yuzaga chiqadi. Masalan, o'qitishni ilmiy asoslash usullarini tadqiq etishda ta'lim metodlari haqidagi tasavvurlar turli metodlarni amaliyotda qo'llash bilan bog'liq masalalar yuzaga keladi. Aynan amaliyotdagi kamchiliklar olimlarni fanga, ilmiy bilishdagi bo'shliqlarga murojaat qilishni, keyin ushbu kamchilik va bo'shliqlarning yuzaga kelish sabablarini metodologik tahlil qilishga murojaat qilishga majbur qiladi. Amaliyot uchun pedagogikada qo'llaniladigan tushunchalarni tartibga solish, kompleks tadqiqotlarni samarali tashkil etish uchun pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi mexanizmini o'rganish katta ahamiyatga ega.

Metodologik tadqiqot aynan tadqiqiy tavsifga ega bo'lishi lozim, ya'ni istalgan ilmiy tadqiqotga qo'yiladigan talablar to'liq bajarilishi lozim, umumiy mulohaza va konspektiv xarakterga ega bo'lib qolmasligi zarur. Pedagogika sohasida konkret metodologik tadqiqot xususiy maxsus predmetiga ega va u yoki bu fan bo'limlari holati, amaliyot uchun yo'naltirilgan normativ materiallarni asoslash xarakteri va sifati, pedagogik konsepsiyalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga joriy etish dalillarida aks etuvchi empirik materiallarga tayanadi.

Empirik tavsifdagi (metodologik empiriya) metodologik bilimlar ilmiy bilish usullarini qo'llash haqidagi tadqiqotchining fikr-mulohazalari, ya'ni metodologik refleksiya natijasi sifatida aniq maxsus-ilmiy tadqiqotlar jarayonida ham shakllanadi. Qachonki, u shu tarzda tanlangan obyekt bo'yicha o'z harakatini kuzatib borsa, mazkur turdagi bilimlar metodologik ta'minot tarkibiga qo'shilib boradi. Ularning o'ziga xosligi shundaki, maxsus rejalashtirilgan metodologik ishlar hosilasi emas, boshqa (maxsus-ilmiy) obyektga maqsadli tadqiqot mahsuli garovi sifatida namoyon bo'ladi. Empirik bilimlar obyektga bog'langan bo'lib, shuning uchun umumiy tavsifga ega bo'lmaydi. Ularni qo'llash mazkur tadqiqot vazifalari bilan cheklanadi.

Masalan, o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish yo'llarini ishlab chiqish jarayonida asoslovchi tajriba-sinov ishlarini o'tkazish natijasida olingan tadqiqotchining shaxsiy tajribasi boshqa, masalan o'quv materiallarini strukturalashtirish muammosi bilan shug'ullanayotgan kishi uchun qo'l kelishi ehtimoldan yiroq. Hech iloji bo'lmas-ganda, tizimli yondashuvda qo'llaniladigan modellashtirish, ideal obyektlarni kosntruksiyalash kabi ilmiy metodlarga taalluqli metodologik orientirlarga tayaniladi.

Metodologiya sohasi va maxsus-ilmiiy sohani bir-biridan farqlash zarur: metodologik tahlil obyekti va maxsus-ilmiiy obyekti tahlil, metodologik muammolar va maxsus-ilmiiy muammolar, metodologik va maxsus-ilmiiy tadqiqotlar. Metodologik faoliyat sohasida maxsus-ilmiiy tadqiqotlar ta'minotini metodologik tadqiqotnikidan farqlash zarur.

Pedagogik ijodkorlik va uning o'ziga xos xususiyatlari. Ijod deganda keng ma'noda shaxs yoki jamiyatning tabiiy, ijtimoiy va ma'naviy olamni insonning maqsad va vazifalariga, uning ehtiyojlari, istaklari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda o'zgartirish borasidagi bunyodkor faolligi tushuniladi.

Uzoq vaqtlar davomida ijod – bu insonga tabiat ehson etgan noyob qobiliyat, u har kimga ham berilmaydi, deb hisoblanib kelingan. Aslida ijod – bu insonning moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish faoliyati bo'lib, unda inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati va irodasi faol ishtirok etadi hamda butun bilimi, tajribasi va iste'dodi namoyon bo'ladi.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida ijod – yaratish, kashf etish; vujudga keltirish ma'nolarini anglatib, badiiy, ilmiy, san'atga oid asar yoki moddiy boylik yaratish, vujudga keltirish; yaratuvchilik faoliyati hamda yaratuvchilik faoliyati mahsuli, samarasi ekanligi qayd etib o'tilgan.

Ma'naviyat: asosiy tushunchalar izohli lug'atida esa mazkur tushunchaga quyidagi tarzda ta'rif berilgan: "Ijod (arab. yaratish, kashf etish, vujudga keltirish) – badiiy, ilmiy, amaliy asar yoki moddiy boylikni yaratish, vujudga keltirish. Ijod mohiyatan yaratuvchanlik faoliyati bo'lib, inson ma'naviyatining amaldagi ko'rinishini ifoda etadi".

Sh.Sharipov o'quvchilarning kasbiy ijodkorligi uzviyligini tadqiq etish asosida ijod – insonning fan, texnika, ishlab chiqarish, madaniyat va boshqa sohalarda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yangilik yaratishi bilan bog'liq murakkab psixologik jarayondir, degan xulosaga kelgan.

S.Golovin tomonidan ishlab chiqilgan amaliyotchi psixolog lug'atida ijod – yangi qimmatli g'oyalarni ishlab chiqishning psixik jarayoni, yangi moddiy va ma'naviy ahamiyatga ega ne'matlarni yaratish tarzida talqin etilgan.

Ijodkorlik – individning ijodkorlik qobiliyati – nooddiy fikrlarni o'ylab topish, an'anaviy fikrlash doirasidan chetlashish, muammoli masalalarni tezda xal etish qobiliyatidir. U yangi g'oyalarni yaratishga

doimo tayyorlik bilan tavsiflanadi va qobiliyat tuzilmasi komponenti bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida ijodkorlik tushunchasiga ijodkor ishi, ijodkorga xos faoliyat; yaratuvchilik tarzida qisqa ta'rif berilgan.

Pedagogik ensiklopedik lug'atda "Ijodiy faoliyat sifat jihatdan yangini yaratishga doir inson yoki jamoaviy faoliyat shakli. Ijodiy faoliyatning zaruriy sharti fikrning egiluvchanligi, tanqidiylik, idrok etishning yaxlitligida aks etadi", deb izoh berilgan. Mazkur lug'atda "ijod" va "ijodkorlik" tushunchalariga alohida ta'rif berilmagan.

Falsafiy, pedagogik-psixologik adabiyotlarda "ijodkorlik" original, takrorlanmaydigan, ijtimoiy-tarixiy noyoblik bilan ajralib turuvchi faoliyat turi sifatida e'tirof etiladi.

So'nggi vaqtlarda "ijodkorlik" tushunchasi bilan birgalikda "kreativlik" atamasi ham keng qo'llanilmoqda.

Kreativlik – individning qayta ishlov berish va yaratish bilan aloqador xilma-xil faoliyat turlari, tashabbuskorligi, faolligi, boshqa kishilar bilan muloqot jarayonida, mental xatti-harakatlarigda namoyon bo'ladigan ijodiy salohiyati va qobiliyatlari majmuidir.

N.M.Gnatko "ijodkorlik" va "kreativlik" tushunchalari o'rtasidagi farqni quyidagi tarzda izohlagan: mazkur tushunchalar bir doiraga mansub hodisaning ikki jihatini, ya'ni ijodkorlik jarayonli-natijaviy jihatni, kreativlik subyektivlik bilan bog'liqlikni o'zida aks ettiradi. Garchi olim mazkur tushunchalar o'rtasidagi farqni ajratib ko'rsatishga harakat qilgan bo'lsa ham, biroq ta'rif ancha noaniqlik kasb etgan.

Adabiyotlar tahlili hozirgi vaqtda "ijodkorlik" va "kreativlik" tushunchalari o'rtasida qator qarma-qarshiliklar mavjudligini ko'rsatadi:

1) "ijodkorlik" va "kreativlik" tushunchalari sinonim so'zlar sifatida talqin qilinadi. Ya'ni kreativlik ijod psixologiyasi doirasida qo'llanilib, mazkur tushuncha alohida ajratib ko'rsatilmaydi;

2) ijodkorlik yaxlitlikda madaniy faoliyat bilan bog'liq, kreativlik esa subyekt uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga chiqarish tarzida tavsiflanadi;

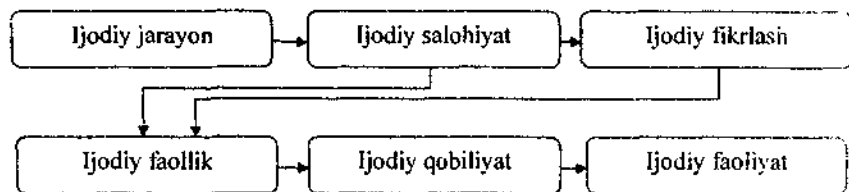
3) kreativlik ijodkorlik masalasini o'rganishning alohida jihati sifatida inson salohiyati, ichki resurs bilan bog'liqlik kasb etadi.

Aynan uchinchi yondashuv obyektiv jihatdan o'rinli bo'lib, kreativlikni ijodkorlikning o'ziga xos jihatlaridan biri sifatida qabul qilish va uning doirasida mazkur masalani talqin etish maqsadga muvofiq.

Respublikamizda o'quvchilarning kasbiy ijodkorligi sohasida fundamental tadqiqotlarni amalga oshirgan olim SH.Sharipovning fikricha, ijodkorlik shaxsda mustaqil fikrlash sifatleri namoyon bo'lishining eng asosiy va faol shakli hisoblanib, uni quyidagi belgilariga ko'ra tasniflash mumkin: ijod turi (texnik, texnologik, tashkilotchilik, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, pedagogik, didaktik, kasbiy, aralash); ijod darajasi (mono ijod, multi ijod, mega ijod); ijod qamrovi (ixtisoslik, mutaxassislik, bilim sohasi, tarmoqlararo, milliy, mintaqaviy, mintaqalararo, xalqaro); ijodning davomiyligi (qisqa muddatli, o'rta muddatli, uzoq muddatli); ijodning shakli (innovatsion, ilmiy-tadqiqotchilik, ta'limiy, investitsion, aralash); umumiy jihatlariga ko'ra (yangi g'oyalarni hayotga tatbiq etish; prinsipial jihatdan yangi yechimlarni ilgari surish; yangilikni amaliy qo'llash); yaratilgan ijod mahsulining ma'nosi va murakkabligiga ko'ra (ratsionalizatorlik taklifi; ixtiro; kashfiyot).

Ijodkorlikni tasniflashga doir yuqoridagi yondashuvdan ma'lum bo'ladiki, ijodkorlik hamma vaqt subyektning ijodiy faoliyatini talab etadi. Shu bilan birga mazkur tushunchaga berilgan ta'riflardan ijodkorlik hodisasini izohlash murakkab ekanligi anglanadi.

Ijodkorlikni rivojlantirish ijodiy jarayonni tashkil etish, shaxsning ijodiy salohiyati, ijodiy fikrlash, ijodiy faollik, ijodiy qobiliyat va ijodiy faoliyatni tarkib toptirish bilan o'zaro aloqador ekanligini ko'rsatdi (5-rasm).

5-rasm. Ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishning tarkibiy qismlari (D.Yakubjanova tasnifi bo'yicha)

Ijodiy jarayon o'zida ikkita muhim belgini aks ettiradi. Ulardan biri – intuitsiya (zehn, fahm-farosat), ikkinchisi – intuitiv fikrlash jarayonida qo'lga kiritirilgan natijani rasmiylashtirishdir. Faqat uning samarasi anglangan va intuitiv va mantiqiy fikrlash birligi sifatida mantiqiy fikrlash vositasida ishlab chiqilganlik bilan tavsiflanadi. Ijodiy jarayon turli darajada insonning ijtimoiy tashabbuskorligining barcha

ko'rinishlari, asosan, uning kasbiy faoliyati bilan bog'liq shakllarida mutlaq o'z aksini topadi.

Ijodiy salohiyat – bu murakkab integral tushuncha bo'lib, o'zida ijtimoiy axloq me'yorlari va axloqiylik doirasida turli sohalarda faoliyatni amalga oshirishga doir shaxsning bilim, ko'nikma, qobiliyat va shaxsiy intilishlari yig'indisini aks ettiruvchi tabiiy-genetik, ijtimoiy-shaxsiy va mantiqiy komponentlarni aks ettiradi. Bo'lajak defektologlarda ijodiy salohiyat shaxsiy qobiliyat, bilim, ko'nikmalar tizimi sifatida shaxsiy o'zlikning ahamiyatini anglash, o'quv faoliyatiga ijodiy yondashuv, o'z-o'zini namoyon etishga intilish, hayotiy maqsadlarning anglanganligi, ijodiy faoliyatga yo'nalganlikda namoyon bo'ladi.

Ijodiy fikrlash insonning muammoli vaziyat sharoitida obyektlar o'rtasidagi yangi aloqalarni izlab topish, mavjud tajribalarga asoslanib, yangi harakat usullaridan foydalanish, muvaffaqiyatli yechim topishi uchun zarur jarayon bo'lib, verbal-mantiqiy, ong osti va intuitiv-amaliy komponentlar birligini aks ettiradi. Ijodiy jarayon tuzilmasida ijodiy fikrlash motivatsiyasi asosiy o'rinni egallaydi. U bilish va subyektiv ahamiyatga ega motivlarda o'z ifodasini topadi. Ijodiy fikrlashning asosiy mexanizmi intellektual faollikdir. Intellektual faollik shaxs ijodiy salohiyatining muhim tayanch komponenti sifatida aqliy faoliyatning intellektual va motivatsion omillarini aks ettiradi. Ana shu jihat bilan bog'liqlikda intellektual faollik uch darajada namoyon bo'ladi: reproduktiv, evristik va kreativ.

Ijodiy qobiliyat – bu yangilik yaratish zarurligi va mumkinligini tushunish, muammoni ifodalay olish, g'oya farazini ilgari surish uchun kerak bo'ladigan bilimlardan foydalanish, farazni nazariy va amaliy tasdiqlash, muammoni hal qilishni izlash hamda yechimini topish, natijada yangi original mahsulotlar yaratish (ilmiy kashfiyot, ixtiro, san'at asari, tavsifnoma va boshqalar) sifatleri majmuidir.

P.Ergashev, G.Gozibekova, G.Baykunusovalar ta'kidlab o'tishganidek, shubhasiz yuksak ijodiy kobilyatlar kandaydir yagona va xatto bir necha omilning emas balki pedagogik-psixologik shart-sharoitlarning kattagina kompleksi maxsulidir. Biroq ushbu inkor etish kiyin bo'lgan mulohazani e'tirof qilish, birinchidan, kreativlikni rivojlantiruvchi bir kator omillarni sun'iy xosil qilishning iloji yo'q, degani emas, ikkinchidan, psixik taraqqiyotning kompensatsiya qonuniga ko'ra, muayyan omilning etishmayotgan ta'siri boshka omillar bilan muayyan darajada qoplanishi mumkinligi ehtimoldan xoli emas.

Xususan, bir qator tadqiqotlarda maxsus uyushtirilgan mashg'ulotlar yordamida shaxs ijodiy qobiliyati taraqqiyotida ijobiy dinamikaga erishish mumkinligi isbotlanmoqda. Jumladan, o'quvchilar bilan art-terapiya va improvizatsiya usullari vositasida amaliy mashg'ulotlar o'tkazilganda kreativlikning qator ko'rsatkichlari bo'yicha sezilarli o'sishga erishish mumkinligini ko'rsatdi.

Ijodiy faoliyat – bu subyekt faoliyatining o'z mehnatiga (ishdan qoniqish, uni bajarish jarayonida yangilikka intilish, muammo yechimini topishda ijodiy motivatsiya) munosabati va masalani ijodiy hal etish (avval o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni hamda faoliyat usullarini yangi holatga mustaqil ko'chirish, muammoli, ma'lum obyektini yangi funksiyasini ko'ra bilish) jarayonidir.

Ijodiy faoliyat o'zida quyidagi muhim jihatlarni aks ettiradi: tizim ichida va tizim o'rtasidagi bilim va ko'nikmalarni yangi tizimga qisqa va uzoq muddat ichida o'tkazishni mustaqil amalga oshirish; kutilmagan vaziyatda (holatda) yangi muammoni ko'ra bilish; obyekt tuzilishini ko'ra bilish; muammoni hal etishda muqobillikni hisobga olish; yangi muammolarning yechimini izlab topishni ijodiy faoliyatning avvaldan ma'lum bo'lgan usullari bilan uyg'unlashtirish; muammolarni hal etishda butunlay yangicha yondashuvni qaror toptirish.

Pedagogik ijodkorlik o'qituvchi bilimlarining chuqur va keng bo'lishini, ushbu bilimlarning tanqidiy o'zlashtirilishi va yangicha qo'llanishini, bilim va intuitsiyaga asoslangan yangiliklar yaratishga qodirlikni, bir paytning o'zida ko'plab variantlarni ko'ra bilish va maqbullarini tanlab olish malakasini taqozo etadi.

Tahlil natijalari pedagogik ijodkorlikning quyidagi muhim jihatlarni ajratib ko'rsatish imkonini berdi:

pedagog ijodkorligining harakatlantiruvchi va yo'naltiruvchi kuchi bo'lgan pedagogik ijod vaqt va fazoda bir oz cheklangan bo'ladi. Ijodiy jarayon bosqichlari (pedagogik g'oyaning paydo bo'lishi, ishlab chiqilishi, amalga oshirilishi va h.k.) bir-biri bilan ma'lum vaqt oralig'ida qat'iy bog'liq bo'lib, o'zaro tutashib ketadi. Bu o'rinda bir bosqichdan ikkinchisiga tezkor o'tish talab qilinadi. Pedagog faoliyati muayyan mavzu, bo'limni o'tishga dastur bo'yicha ajratilgan soatlar chegarasida ham vaqt jihatdan cheklangan;

pedagog ijodiy izlanishlarining natijalari ancha uzoq vaqtni talab etadi. Moddiy va ma'naviy faoliyat sohasida uning natijalari tez yuzaga chiqadi va qo'yilgan maqsad bilan tezda qiyoslash imkoniyati yuzaga keladi. O'qituvchi faoliyatining natijalari esa o'quvchi egallagan bilim,

ko'nikma va malakalarda, ularning faoliyat turlari va xulq-atvorida o'z ifodasini topadi hamda ko'pincha nihoyatda nisbiy va qisman baholanadi;

o'qituvchining ijodi o'z o'quvchilari va hamkasblari bilan bir maqsadga asoslangan birgalikdagi hamkorlikdagi faoliyat muhitida kechadi. O'qituvchilar va o'quvchilar jamoalaridagi ijodiy izlanish muhiti ijod va ijodkorlikning qudratli rag'batlantiruvchi omilidir. Pedagog o'z sohasining mutaxassisi sifatida ta'lim jarayonida o'z o'quvchilariga o'quv-bilish faoliyatga ijodiy yondashuvini amalga oshiradi;

o'qituvchining ijodiy pedagogik imkoniyatlarining namoyon bo'lishi ta'lim jarayonining metodik va texnik jihatdan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq;

o'qituvchi o'z hissiy-ruhiy holatini boshqara olishi va o'quvchilarida ham shu holatni yarata olish malakasiga ega bo'lishi talab qilinadi. O'qituvchi o'quvchilari bilan muloqotni ijodiy jarayon va o'zaro muloqot sifatida, o'quvchilarining tashabbusi va ijodkorligini qo'llab-quvvatlagan holda, ularning o'z-o'zini to'liq namoyon etishiga yordam bergan holda tuzish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Intuitsiya va pedagogik tafakkur. Intuitsiya (lot. intuitio – sinchiklab qarayman) – haqiqatni dalil bilan isbotlamasdan, bevosita fahm-farosat bilan anglab olish qobiliyati; fikran ilg'ab olish yo'li bilan tajriba doirasidan chiqish, shaxsiy qobiliyati yoki bilib olinmagan aloqalar, qonuniyatlarni jonli shaklda umumlashtirish. Tadqiqotchilarning fikricha, intuitsiyaning hissiy, aqliy va mistik turlari bor. Hissiy intuitsiya deb, aqliy mushohada va boshqa sezgi obrazlariga bog'liq bo'lmagan holda tushunchadan oldin keladigan intuitiv sezishga aytiladi. Hodisalarning mohiyatini birdaniga aql bilan ilg'ab olish aqliy (intellektual) intuitsiya deyiladi (E. Gusserl). Ilohiy qudrat bilan muloqot jarayonida vujudga keladigan mutlaqo ongsiz ilohiy ilhom mistik intuitsiya hisoblanadi (J. Mariten). Intuitsiya – subyektning obyekt bilan bevosita qo'shilishib ketishi okibatidir (A. Bergson). Psixoanalizda intuitsiya ijodning ongsizlikdagi ilk tamoyili deb talqin etiladi (S. Freyd). SHarq falsafasida intuitsiyani "ilohiy ilhom" yoki "ilohiy zeh" deb atashgan (Ibn Sino). Intuitsiyani o'rganib, boshqarib ham bo'lmaydi. U to'satdan miyaga kelib qoluvchi fikrdir. Inson miyasida ro'y beruvchi refleksiv jarayonlar shu qadar murakkab zanjirli bog'lanishlar hosil qiladiki, ba'zan turli sabab-oqibatli zanjirlar tizimidagi halqalar bir-biriga tutashib ketadi. Shunday tutashuv jarayonida inson miyasiga yarq

etib yangi fikr kelib qoladi. Ana shu holat intuitsiyaning nerv-fiziologik asosi hisoblanadi. Bu kutilmaganda, behosdan ro'y berganligi uchun kishilar intuitsiyani ilohiy va g'ayritabiiy mohiyatga bog'lab tushuntirishga urinishadi, lekin uning zamirida o'ziga xos psixik jarayonlar yotadi. Intuitsiya inson miyasida ro'y beruvchi o'z-o'zini sozlash, o'z-o'zini muvofiqlash mexanizmi bilan bog'langan. Miyada muayyan paytda o'z-o'zidan ishlash jarayoni sodir bo'ladi va u o'z-o'zicha yangi bilimni ishlab chiqadi. Bu jarayonni ongli nazorat qilmaganligimiz tufayli miyamizga yangi fikr quyilib kelgandek bo'lib tuyuladi. Aslida bu fikrni miyamiz o'zo'zidan hisoblab chiqqan bo'ladi.

Mushohada, insayt, intuitsiya mashaqqatli ilmiy izlanish, yangi faktlarni topish va ularni ilmiy farazlar, tizimlar, nazariyalar va qonunlarda ratsional, mantiqiy-diskursiv anglab etish bilan bir qatorda, ilmiy ijodning zarur jihatlari, olimning izlanuvchan, jonli, tirishqoq aqlining doimiy hamrohlaridir. Buyuk fizik A. Eynshteyn ilmiy ijodda intuitsiya, faraz, mushohadaning ahamiyatini qayd etgan holda, «Mohiyat e'tibori bilan, faqat intuitsiyagina chinakam qimmatga egadir», deb ko'rsatib o'tgan edi.

Insonning dunyoni bilish, subyektning obyekt bilan o'zaro ta'sirga kirishish jarayoni o'ta murakkab va ziddiyatli jarayondir. U olimdan nafaqat ongli, balki ongsiz faoliyat ko'rsatishni ham talab etadi.

Insonning ong osti sohasining bilish faoliyati intuitiv bilish deb ataladi. Intuitsiya esa – bu bilish obyektining ayni shartlarda boshqa yo'l bilan asoslab bo'lmaydigan xossalari bevosita, nomantiqiy tarzda haqqoniy deb qarashdir. Ilmiy ijodda intuitsiya sezgi va aql-idrok faoliyatiga qarshilik ko'rsatmaydi, balki bilishning hissiy va ratsional jihatlari bilan uzviy bog'lanib, ularni to'ldiradi.

Subyektning obyekt borlig'i qonuniyatlarini, uning xossalari va aloqalarini hissiy va ratsional bilishi ongning ijodiy faolligiga yorqin misol bo'la oladi. Ammo ongli darajada sodir bo'luvchi insonning ijodiy jarayoni uning ruhiyatining yanada chuqur – ongsiz va ong osti qatlamlariga ham kirib boradi. Hozirgi zamon ilmiy tasavvurlariga ko'ra, insonning ongsiz ong osti ruhiy faoliyati sohasi ba'zan ong anglab etmaydigan sezgilar, tasavvurlarni o'z ichiga oladi. Ong osti sohasi ma'naviy hayotning tush ko'rish, gipnoz holati, anglanmagan istaklar, tashvishli sezgilar, masalan, inson hayotida ko'ngilsiz hodisa sodir bo'lishi arafasidagi tashvishli sezgilarni qamrab oladi.

Ruhiyatda ong, ong osti sohasi va ongli narsalarning o'zaro aloqasi masalalariga psixoanaliz asoschisi Zigmund Freyd katta e'tibor bergan.

Uning fikricha, inson ruhiyati uch sohadan: "U", "Men", "Mendan Ustun" sohalardan tashkil topgan. "U" – ongsiz mayllarning teran qatlami bo'lib, unda gedonizm, lazzatlanish prinsipi etakchilik qiladi. "Men" – bu shaxsning ong sohasi, ongsiz soha bilan reallik prinsipi hukm suruvchi tashqi olam o'rtasida vositachidir. "Mendan Ustun" soha – bu shaxsning ichki ma'naviyati, vijdoni, ta'bir joiz bo'lsa, shaxsning ichki ijtimoiylashish darajasidir. Z.Freyd eksperimentlar va klinik tadqiqotlar negizida insonning ma'naviy olamida ongsiz narsalar, shu jumladan bilish va ijodiy faollikning rolini asoslab berdi.

Ong osti sohasi va intuitsiya ilmiy bilish jarayonida bir-biri bilan uzviy bog'liq. Strukturaviy lingvistika sohasidagi yirik mutaxassis, til psixomexanikasi nazariyasining asoschisi Gyustav Giyom bilish jarayonida hodisalarni aniq ko'rish, ularning mohiyatini teran tushunishda intuitsiya muhim rol o'ynaydi, deb e'tirof etgan. O'z ma'ruzalarida Giyom shunday deb qayd etgan: "Intuitiv mexanikada barcha operatsiyalar ongsiz ravishda sodir bo'ladi. Ongsizlik, intuitsiya – bir xil narsalardir, natijani ko'rish imkonini beruvchi til strukturalari bilan tasdiqlanuvchi intuitiv mexanika operatsiyalarning samaradorligi bizda o'zimiz boshqara olmaydigan, kuchi bilimlarimizni oshirishda emas, balki bashorat qilish (luicidite) qobiliyatimizni kuchaytirishda bo'lgan faoliyat darajasi mavjudligidan dalolat beradi".

Q.Abduraximovning fikricha, ongsizlik vaqt oqimi davomida informatsion fazoning o'zgarishi, axborotlar oqimidagi kamchiliklarni to'ldirish, mental strukturalar o'z-o'zining tarkib topishini oxiriga etkazishida sodir bo'ladi. Ilmiy tadqiqot ishida faoliyatning avtomatlashgan, ongli, yarim ongli va ongsiz holatda nazorat qilinadigan komponentlari – ko'nikma, malaka va odatlar inson bilish faoliyatining anglanmagan komponentlari sifatida kognitiv psixologiya yo'nalishi o'rganishi kerak bo'lgan muammolardan ekanligiga alohida urg'u berilgan. Bilish jarayonida anglanmagan (implitsit) bilimlarning anglangan (eksplitsit)likka o'tishi ko'pincha insayt sifatida talqin qilinadi, boshqa bir tomondan esa, anglanganlikning nazorat qilinishi avtomatik harakatlarga o'tish bilan uyg'unlashadi va malakani shakllantiradi.

Ongsizlik tuzilishi bilan bog'liq nuqtai nazar asosiga intuitsiyani kiritish uning asosiy komponentlari va mexanizmlari harakatini yanada aniq va umumlashtirilgan holda aks ettirish imkonini yaratadi. Intuitsiyaning turli modallikdagi axborot oqimlari va ularning o'tmish, hozirgi vaqt (dolzarb) va potensial holatlarda vujudga kelish darajalari

tanlovni universal integrativ mexanizm sifatida ko'rish mumkinligidan dalolat beradi.

Intuitsiya – bu ijodiy faoliyatning ichki, subyektiv tomoni bo'lib, unda ongsiz komponent bilish faoliyati natijalarini umumlashtirish, birlashtirish, tushunib etishga yo'naltiriladi. Shu bilan birga, ilmiy ijodda onglik va ongsizlikning, intuitivning o'zaro ta'sirini haddan tashqari soddalashtirib yubormaslik kerak, zotan, bu juda murakkab, chalkash va ancha mavhum jarayondir.

Pedagogik tafakkur. Eng avvalo, “tafakkur” tushunchasining mohiyatini aniqlashtirib olish zarur. “Falsafa: qomusiy lug'at”da “tafakkur” tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: “Tafakkur (arab. – fikrlash, aqliy bilish) – predmet va hodisalarning umumiy, muhim xususiyatlarini aniqlaydigan, ular o'rtasida ichki, zaruriy aloqalar, qonuniy bog'lanishlarni aks etadigan bilishning ratsional bosqichi».

Psixologiya fanlari doktori, professor E.G'oziev esa, mazkur tushunchaning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: “Tafakkur inson aqliy faoliyatining, aqliy zakovatining, ongli harakatining yuksak shakli hisoblanadi. Tafakkur tevarak-atrofnii, ijtimoiy muhitni hamda voqelikni bilish quroli, shuningdek, insonning keng ko'lamdagi faoliyatini oqilona amalga oshirishning asosiy sharti hisoblanadi”.

E.Z.Usmonovanning fikricha, tafakkur ijtimoiy hayot sharoitida shakllanadigan jarayon bo'lib, dastavval keng predmetli (amaliy) faoliyat tarzida namoyon bo'ladi, keyinchalik u “aqliy” xatti-harakat xarakterini oluvchi shaklga aylanadi.

Q.Shonazarov “tafakkur” tushunchasining quyidagi ta'riflar majmuini taklif etgan: tafakkur voqelikni inson tomonidan bevosita hissiy idrok qilib bo'lmaydigan obyektiv xususiyatlari, aloqalari, munosabatlari bilan ongli ravishda aks ettirilishini bildiradi; tafakkur biror tayyor yechimi yo'q muammo paydo bo'lganda boshlanadi. Inson biror narsani bilish ehtiyoji paydo bo'lganda fikrlay boshlaydi; tafakkur ongning voqelikni aniq, chuqur, to'liq va bevosita umumlashtirib va bevosita aks ettirish (bilish)ga qaratilgan faoliyatidir; tafakkur bu inson miyasida predmet va hodisalarning o'z qonuniy aloqalari va munosabatlari bilan umumlashtirib aks ettirish jarayonidir; tafakkur yangilikni qidirish va ochishga sotsial jihatdan bog'liq, aloqador, analiz, sintez jarayonida voqelikni bevosita va umumlashtirib aks ettirish jarayonidir; tafakkur individni bilvosita va umumlashgan holda aks ettirishga qaratilgan bilish jarayoni; tafakkur obyektiv voqelikning faol in'ikosi;

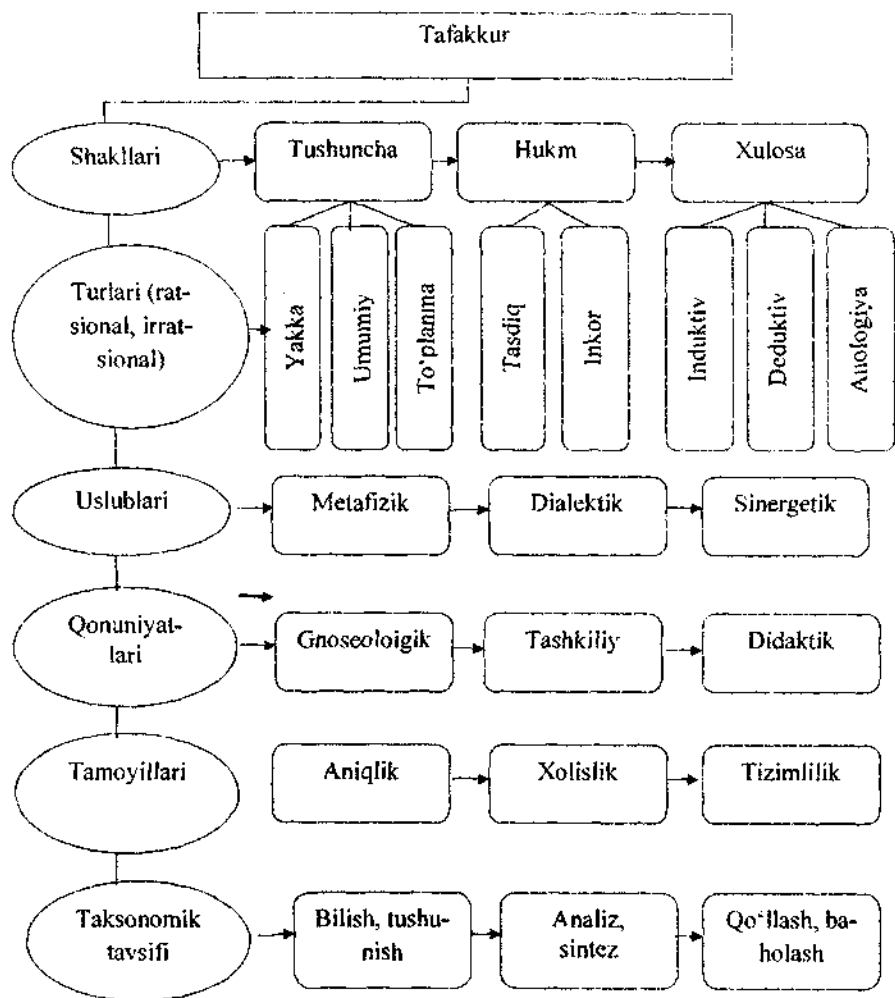
bilimlarning tushuncha, mulohaza, fikr, xulosa, nazariya va hokozolar tarzidagi shakllanishi, harakati va rivojlanishidir.

“Tafakkur” tushunchasini tahlil etish asosida uning quyidagi asosiy xususiyatlarga ega ekanligi haqidagi xulosaga kelingan: 1) unda voqelik abstraklashgan va umumlashgan holda in’ikos qilinadi. Hissiy bilishdan farqli o’laroq tafakkur bizga predmetning nomuhim, ikkinchi darajali belgilaridan chetlashgan, mavhumlashgan holda e’tiborimizni uning umumiy, muhim, takrorlanib turuvchi xususiyatlariga va munosabatlariga qaratishimizga imkon beradi; 2) tafakkur borliqni bilvosita aks ettiradi. Unda yangi bilimlar tajribaga har safar murojaat etmasdan, mavjud bilimlarga tayangan holda hosil qilinadi. Fikrlash bunda predmet va hodisalar o’rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi; 3) tafakkur insonning ijodiy faoliyatidan iborat. Unda bilish jarayoni borliqda real analogiga ega bo’lmagan narsalar – yuqori darajada ideallashtirilgan obyektlarni yaratish, ularning eng muhim xususiyatlarini o’rganish, hodisalarni oldindan ko’rish, bashorat qilish imkoniyati vujudga keladi; 4) tafakkur til bilan uzviy aloqada mavjud. Fikr – ideal hodisadir. U faqat tilda – moddiy hodisada reallashadi, boshqa kishilar bevosita qabul qila oladigan, his etadigan shaklga kiradi va odamlarning o’zaro fikr almashish vositasiga aylanadi. Boshqacha aytganda til fikrning bevosita voqe bo’lish shaklidir.

Falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarda tafakkurning ikkita turi ajratib ko’rsatiladi: ratsional va irratsional. Mazkur tafakkur turlaridan ikkinchisini M.Tojiev va B.Ziyomhammadovlar muroqaba (ichki tuyg’ular) yordamida fikr yuritish deb ataydi. Ularning fikricha, birinchisi obyektiv borliqning xususiy tomonini aks ettirsa, ikkinchisi to’lqin jabhasi bilan bog’liq.

Ratsional tafakkur miyaning chap tarafida amalga oshirilib, narsa va hodisalarning xususiyatlarini ifoda etadi. Bunda kishi narsa va hodisalarning xususiy tomonlarini qismma-qism his qilib, ularni bir-biriga ratsional bog’lab turib anglaydi. Muroqaba yordamida fikr yuritish asosan miyaning o’ng yarim sharida amalga oshirilib, obyektiv borliq to’lqinini his qiladi. Bunday tafakkur orqali inson tasavvur qila oladi, hissiyotga beriladi, niyat va ijod qiladi, zavqlanadi, badiiy adabiyotlarni o’qiydi, ilm bilan shug’ullanadi. Bu turdagi tafakkur yordamida inson obyektiv borliqni bir butunlik – majmu sifatida his etib, shu butunlikni tashkil qiluvchi qismlar orasidagi zaruriy aloqadorlikni his qila oladi.

Tafakkur o’ziga xos shakllarda namoyon bo’lib, ma’lum qonuniyatlarga asoslanadi (6-rasm).

1.3.1- rasm. Tafakkur va uning o'ziga xosliklari

Tafakkur shakllari – fikrning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog‘lanish usuli bo‘lib, u tushuncha, hukm (mulohaza) va xulosa chiqarish shaklida mavjud bo‘ladi.

Tushuncha – narsa va hodisalarning umumiy muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shakli bo‘lib, u ma‘lum bir mantiqiy usullardan

taqqoslash, analiz, sintez, abstraksiyalash, umumlashtirishlar foydalanilgan holda hosil qilinadi.

Hukm – narsa-buyumga ma'lum bir xossaning, munosabatning xosligi yoki xos emasligini ifodalovchi tafakkur shakli bo'lib, fikr yuritish jarayonida narsa-buyumlar va hodisalarning oddiy, tashqi xususiyatlari bilan birga ularning ichki, zaruriy bog'lanishlarini, munosabatlarini bilib boramiz.

Xulosa chiqarish – bir qancha hukmlarning mantiqiy bog'lanishi natijasida hosil bo'lgan yangi hukm. Xulosa chiqarish fikr o'rtasidagi shunday bog'lanishdirki, mazkur bog'lanish natijasida bir yoki undan ortiq hukmlardan uchinchi hukm keltirib chiqariladi. Xulosa chiqarish uch turga bo'linadi: induktiv, deduktiv va analogik.

Tafakkur qonunlari – muhokama yuritish jarayonida fikrlar o'rtasidagi mavjud zaruriy aloqalar, muhokamani to'g'ri qurish uchun zarur bo'lgan talablar. Tafakkur qonunlariga fikrning aniq bo'lishi, fikrning izchilligi va tizimliliigi, fikrlash jarayonining ziddiyatsizlik xususiyatiga ega bo'lishi, fikr yuritish jarayonida chin mulohazalardan foydalanish kabilar kiradi.

Pedagogik tafakkur esa, obyektiv-subyektiv tarbiyaviy o'zaro munosabatlarni, shaxsning shakllanishi va rivojlanishiga bevosita ta'sir etuvchi bolalar va kattalarning o'zaro birgalikdagi harakatini bilish va anglash natijasida yuzaga keladi. Pedagogik fikrlash tarbiyachining ta'lim-tarbiya amaliyotini anglash, tahlil etish, taqqoslash, umumlashtirish, baholashga imkon beruvchi kasbiy fikrlash qobiliyati sifatida shakllanadi.

Yangicha pedagogik tafakkur eski, odatdagi fikrlashning yangi shart-sharoitlar va hayot talablariga mos kelmasligi sababli yuzaga keladigan qarama-qarshilik natijasida yuzaga keladi. U o'zida ijodiy va novatorlikni aks ettiradi.

Pedagogik fanlar rivoji, nazariy konsepsiyalarning yuzaga kelishi, yangi metodik tizim va texnologik jarayonlarning yaratilishi muntazam ravishda pedagogik tafakkurni yangilashni talab etadi va maktab amaliyotini takomillashtirishning bosh sharti sifatida xizmat qiladi.

Ilmiy-pedagogik tafakkur dialektika qonunlari asosiga quriladi. Unda bolalar hayotiy faoliyatining tashqi shart-sharoitlari va tasodifiy stimullari taqozo etuvchi o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini harakatga yo'naltirish nuqtai nazaridan pedagogik dalil, vaziyat, hodisa, voqeliklar hisobga olinadi. Bola qanday harakat qilishiga qaramasdan, uning xulq-atvori va shaxsini tahlil etishda nafaqat aniq yaxshi yoki yomon xatti-

harakatiga oid dalillar, balki uning ichki olami bilan bog'liq ideal, motiv, ehtiyoj, qiziqishlarini hisobga olish zarur. Masalaga bunday yondashuv shakllanayotgan shaxsning xulq-atvori tasodifiymi yoki xarakteridagi qonuniyat natijasi ekanligini ishonchli aniqlash imkonini beradi. Bu esa xulq-atvorni pedagogik savodxonlik bilan tahlil etish, ungi asosli baho berish va to'g'ri ta'sir ko'rsatishga yordam beradi.

Pedagogik, shuningdek, hayotiy nuqtai nazardan bolalarning o'zaro birgalikdagi harakati nafaqat tarbiya obyektini sifatida, balki o'z-o'zidan shaxsiy hayot aks etadigan, anglaydigan, o'z-o'zini qayta tashkillashtiradigan

ijodiy harakatlanuvchi subyektlar tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun pedagoglar bolalarning fikrlashi va xulq-atvoridagi turli kutilmagan, oddiy bo'lmagan istalgan vaziyatlarga tayyor bo'lishi va operativ ta'sir ko'rsatishi lozim. Haqiqiy ma'nodagi pedagogik tafakkur pedagogga tayyor namunalardan voz kechish, yangilikni qabul qilish, narsa-hodisalar uyg'oq nigoh bilan qarash, qarama-qarshiliklarni tahlil etish va uni hal etishga yo'l topishga yordam beradi.

Pedagogik tafakkurning qator mezonlari va parametrlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- tarbiyaviy hodisalar va dalillarni yaxlitlikda, o'zaro aloqadorlik va o'zaro bog'liqlikda tahlil etish qobiliyati;
- pedagogik o'zaro harakat va ta'sir ko'rsatishning genezisini ko'ra olish qobiliyati;
- pedagogik harakatning ta'lim-tarbiya maqsad va natijalari bilan o'zaro taqqoslay olish qobiliyati;
- pedagogik tafakkur yuritish jarayonida fikrlashning barcha turlari va usullaridan foydalanish qobiliyati;
- pedagogik voqelikni tahlil etish va umumlashtirish, pedagogik nuqtai nazardan haqiqat va yolg'onni farqlay olishni yaxlitlikda amalga oshirish qobiliyati;
- pedagogik voqelikni tahlil etishda mavhumlikdan, aniqlikka qarab borish qobiliyati;
- murakkab shablon va stereotiplardan rad etish, yangi baho, umumlashma, yondashuv, harakatlarni izlab topish qobiliyati;
- amaliy, ijodiy izlanishda nazariya va yangi g'oyalardan foydalanish qobiliyati;
- bolalar bilan dialog jarayonida dalilarni samarali qo'llash va ishonchli asoslash qobiliyati;
- fikriy egiluvchanlik va tezkorlikning namoyon bo'lishi qobiliyati;

- taktik va strategik harakatlarni farqlay olish qobiliyati.

Innovatsion faoliyat va innovatsion salohiyat. Ta'limdagi innovatsion jarayonlar qoidaga muvofiq uch asosiy – ijtimoiy-iqtisodiy, psixologik-pedagogik va tashkiliy-boshqaruvga doir jihat bilan bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. Mazkur jihatlarning mazmunidan innovatsion jarayonlar yuzaga keladigan umumiy shart-sharoitlar hosil bo'ladi. Mavjud shart-sharoitlar innovatsion jarayonning amalga oshishiga to'sqinlik qilishi ham mumkin. Innovatsion jarayonlar ham stixiyali, shuningdek, ongli boshqarilishi mumkin. Yangilik kiritish – bu eng avvalo, tabiiy va sun'iy o'zgarishlar jarayonini boshqarish funksiyasi. Shuning uchun ta'limdagi innovatsion jarayon – bu ta'limdagi o'zgarishlarni boshqarish jarayoni demakdir.

Innovatsion jarayon innovatsion faoliyatdan tashqari o'z ichiga ko'plab uni amalga oshirish shart-sharoitlarini, shu jumladan, faoliyat subyektlarini qamrab oladi. Innovatsion jarayon subyekti deganda, ta'lim muassasalariga yangiliklar kiritish jarayoniga ishtirok etuvchi shaxslar (rahbar-xodimlar, o'qituvchilar, o'quvchilar, ota-onalar, homiyar, metodistlar, konsultantlar, ekspertlar) va ta'limni boshqarish organlari tushuniladi. Ular harakatining birligi ma'lum bir natijalarga erishishga olib keladi. Innovatsion jarayon subyekti sifatida o'qituvchi yangilikni o'zlashtiruvchi va amaliyotga tatbiq etishda katta rol o'ynaydi. Mazkur jihat innovatsion muhit sharoitida pedagog faoliyatini boshqarishda qator o'ziga xos jihatlarga e'tibor qarotishni talab etadi. Odatda, ta'lim muassasalarida rahbar-xodimlar innovatsiyalarni joriy etish jarayonida o'qituvchilarning xulq-atvori turli xil ko'rinishlarda (ayrimlari yangilikni tatbiq etishga qarshilik ko'rsatishi, ba'zilari butunlay inkor etishi)da namoyon bo'lishi haqida ko'p gapirishadi. Aslida mazkur holat tabiiy jarayon bo'lib, innovatsiyalarni joriy etishda pedagog faoliyatini boshqarishda quyidagi bosqichlarni hisobga olishlari va ana shu asosda ularga ta'sir ko'rsatishlari lozim: yangilikni inkor etish, yangilikka qarshilik ko'rsatish, yangilikni tadqiq etishga kirishish, yangilikni tatbiq etish doirasini kengaytirish, yangilikni qo'llashni an'anaga aylantirish.

Birinchi – inkor etish bosqichi jamoa a'zolarining yangi g'oyani qabul qilishga tayyor emasliklari, avvalgi yo'nalish bo'yicha ish tutishga istak bildirishlari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Mazkur bosqichda rahbar yangi g'oya haqida ko'proq axborot berishi, uning imkoniyatlari va natijaviyligini ko'rsatib bera olishi muhim sanaladi.

Ikkinchi – yangilikka qarshilik ko'rsatish bosqichida rahbar jamoa a'zolarining ochiq qarshiligiga uchraydi. Ana shu sababli mazkur bosqichda rahbar u tomonidan ilgari surilayotgan g'oyaning qo'llab-quvvatlovchi a'zolari to'plashi va ularga suyanishi zarur.

Uchinchi – yangilikni tadqiq etish bosqichida pedagoglar ma'lum tanaffusdan so'ng yangi g'oyalarni idrok etadilar, yangi faoliyat usullarini qo'llay boshlaydilar. Mazkur bosqichda rahbar tomonidan "aqliy hujum" uyushtirilishi jamoaning innovatsion faoliyatini tashkil etishda yaxshi samara beradi.

To'rtinchi, ya'ni yangilikni tatbiq etish doirasini kengaytirish – ijodiy guruhlarini keng tarzda rivojlantirish bosqichidir. Innovatsion faoliyatni muvofiqlashtirishni tezda yaxshilashning maqsadi aniqlanadi, yangi mazmuni izlanadi, yangi rituallar yaratiladi.

Beshinchi – yangilikni qo'llashni an'anaga aylantirish bosqichida yangilik ta'lim muassasasi ta'lim amaliyotiga mustahkam kirib boradi va joriy etiladi.

Pedagogik faoliyatda yuzaga keladigan yangiliklarni samarali o'zlashtirishning va amaliyotga joriy etishning muhim vositalaridan biri pedagog-kadrlarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishdir.

Pedagogika va pedagogik menejmentda innovatsion salohiyat tushunchasi ikki xil tarzda talqin etiladi: keng ma'noda – ta'lim muassasasining innovatsion salohiyati, tor ma'noda – o'qituvchining innovatsion salohiyati. Ta'lim muassasasining innovatsion salohiyati deganda, uning o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorligi, shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish uchun madaniy-ta'limiy muhitning va shart-sharoitlarning xilma-xilligi hamda kommunikativ munosabatlarning yuqori darajasi tushuniladi. Alohida pedagog uchun esa, bu – uning shaxsidagi ijtimoiy-madaniy va ijodiy o'ziga xosliklar yig'indisi, pedagogik faoliyatni takomillashtirishga tayyorligi hamda buning uchun zaruriy ichki vosita va metodlarning mavjudligidir.

Ta'lim muassasalarida innovatsion salohiyat – innovatsion jarayonning muhim sharti sifatida qaralib, uch tarkibiy qismni o'z ichiga qamrab oladi: oliy harbiy bilim yurti pedagogik jamoasining innovatsion salohiyati, ijodiy guruhlarining innovatsion salohiyati hamda alohida (konkret) harbiy pedagogning innovatsion salohiyati.

Ta'lim muassasalarida innovatsion salohiyatni rivojlantirish dinamik tavsifga ega bo'lib, ichki(subyektiv) va tashqi (obyektiv) omillar ta'sirida yuzaga chiqadi. Ana shu sababli pedagog-kadrlarning malakasini oshirish vositasi sifatida innovatsion salohiyatni

rivojlantirishga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarning ahamiyatini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Pedagogik innovatika va innovatsion menejmentga doir tadqiqotlar va adabiyotlar tahliliga asoslanib aytish mumkinki, bugungi kunda pedagog-kadrlarning innovatsion salohiyatni rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi quyidagi omillar mavjud:

1) novatsiya (yangiliklar)ning foydalanuvchilarga tushunarli bo'lmashligi;

2) agar taklif qilingan yangilikni joriy qilinishi ko'p kuchni talab qilsa-yu, o'qituvchilarning esa imkoniyatlari cheklangan bo'lsa, bu holat yangilikni o'zlashtirishni to'xtatish omili bo'lishi mumkin;

3) subyekt tomonidan yangilikni o'zlashtirish uchun yetarli darajada motivatsiyaning mavjud emasligi;

4) yangiliklarni qabul qilishga nisbatan qarshilik va uning ochiq namoyon bo'lmashligi kabilar.

Innovatsion salohiyatni tashkillashtirish jarayonining tuzilishi murakkab tavsifga ega bo'lib, salohiyatning rivojlanish darajasi esa innovatsion imkoniyatlarni, pedagog kadrlarining o'z mehnati samaradorligidan qoniqish hosil qilishlarini taqozo etadi. Mazkur ta'rifni asos qilib olgan holda, innovatsion salohiyatning quyidagi tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Texnologik tarkibiy qism pedagoglarning kasbiy ko'nikma va malakalarga egaligi darajasi, ishlab chiqarish texnologiyalari, tashkilotdagi yangilanishlarni boshqarish va amalga oshirish bilan tavsiflanadi.

Pedagog-kadrlarning innovatsion faoliyatga texnologik tayyorligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1) o'z faoliyat natijalarini tanqidiy baholay olish qobiliyati;

2) o'z kasbiy kompetentlik darajasini oshirish;

3) yangi axborotni ijobiy idrok etish qobiliyatiga egalik;

4) tashkiliy madaniyat va psixologik muhitning innovatsion faoliyatga yo'nalganligi.

2. Kognitiv tarkibiy qism o'zida jamoa a'zolarining kelgusi yangilanishlardan xabardorligi, shu bilan birga innovatsiya subyektlarining professional bilim darajasini aks ettiradi.

3. Kreativ tarkibiy qism professional faoliyatni amalga oshirishda pedagoglarda ijodiy yondashuvning mavjudligi, ularning muammoli vaziyatlarda nostandart fikrlay olish ko'nikmalariga egaliklarini aniqlab beradi.

4. Psixologik muhitda namoyon bo'luvchi muassasaning tashkiliy madaniyati, qadriyatga yo'nalganligi, ijtimoiy ustanovkalar, jamoa a'zolarining xatti-harakatlari innovatsion salohiyatning regulyativ tarkibiy qismi mazmun-mohiyatini ochib beradi.

5. Jamoa a'zolarining innovatsiyani o'zlashtirish jarayoni, ularning faoliyatiga ta'sir etishi, uni kuchaytirishi yo susaytirishi hissiy-emotsional tarkibiy qism bilan belgilanadi.

6. Motivatsion tarkibiy qism jamoa a'zolarining yangilikka munosabatini aniqlash: innovatsion faoliyatga da'vat etish, uning chegara va shakllarini belgilab berish, ta'lim muassasasi maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan, mo'ljallangan motivlardan tarkib topadi.

Motivatsion-ijodiy yo'nalganlik pedagog-kadrlarda quyidagi ehtiyoj va qobiliyatlarning mavjud bo'lishini taqozo etadi:

1) pedagogik vazifalarni hal etishga doir standart bo'lmagan yondashuvlarni izlab topish;

2) izlanishli-tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish;

3) yangiliklarni amaliyotda qo'llay olish uchun mavjud bilimlardan foydalana olish va ularni rivojlantirish;

4) pedagogik refleksiyaning amalga oshirish;

5) ijtimoiy-iqtisodiy va pedagogik shart-sharoitlarga doir o'zgarishlarga tez moslasha olish.

Pedagogika fanida jamoaning innovatsion salohiyatini baholashga doir yondashuvlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular orasida diagnostik yondashuv keng tarqalgan. Diagnostik yondashuvni amalga oshirish aniq belgilangan mezonlar asosida jamoaning rivojlanganlik darajasini tashxis etish va tahlil etish hamda innovatsion faoliyatga ta'sir etuvchi omillarni baholashni talab etadi.

Pedagog-kadrlarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida quyidagilarni alohida ajratib ko'rsatib o'tish mumkin:

1) pedagog-kadrlarning ijod qilishi uchun erkinlikning taqdim etilganligi;

2) novator pedagoglarni resurslar bilan ta'minlanishining rahbariyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi;

3) jamoada munozara va fikrlar almashinuvining faol yo'lga qo'yilganligi;

4) kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga ishtiyoqning rag'batlantirilganligi;

5) pedagogning o'z-o'zini rivojlantirishi uchun imkoniyatlarning taqdim etilishi;

6) yuqori darajadagi axboriy ta'minotning yo'lga qo'yilganligi;

7) o'zgarishlar argumentatsiyasining asoslanganligi;

8) jamoada ishonch va o'zaro bir-biriga yordam berish jarayonining qo'llab-quvvatlanishi.

Tadqiqot loyihasi va dasturi. Har qanday faoliyatda, kundalik, istiqbolli loyiha va uni amalga oshirish dasturi bo'lmasa maqsadga erishib bo'lmaydi. Quruvchi ulkan inshootni har tomonlama hisob kitobli loyihaga asosan yaratadi, u yuz yillar xalqa xizmat qiladi. Ilmiy tadqiqot ham shunga o'xshash xalqqa, mamlakatga, insoniyatga xizmat qiladigan ulug' ish, unga kirishish, ilmiy izlanish loyhasini belgilashdan boshlanadi. Pedagogik tadqiqotda izlanuvchi ezgu maqsadi, millat, Vatan taraqqiyoti uchun ma'suliyatli orzu-intilishni loyhasida o'z ifodasini topadi. Kitob yozishi, innovatsion texnologiya modelini yaratishi, bitiruv malakaviy yoki magistrlik dissertatsiya tanlangan mavzuni o'rganishdan boshlanadi. Mavzuning qaysi jihatlarini dolzarbli aniqlanadi, tadqiqotning loyihasi tuziladi. Loyihada tadqiqotning maqsad, vazifa, amalga oshirish yo'llari aniq ifodalanadi, tadqiqotning dastlabki tuzilish modeli yaratiladi. Loyihada optimal shart-sharoit hisobga olinadi. Dastlabki loyiha ekspertizadan o'tkaziladi, loyihada tadqiqotning rejasi o'z ifodasini topadi. Rejada mavzuning dolzarbli, nazariy asosi, muammoni o'rganilganlik holati, tahlil qilinadi. Shuningdek, sinov tajriba o'tkazish obyekti belgilanadi. O'rganayotgan adabiyotlar, internet manbalari ko'rsatiladi. Tadqiqot loyhasiga asosan ilmiy-tadqiqot, ilmiy pedagogik ish dasturi tuziladi. Dasturda kundalik, joriy, oylik, istiqbolli faoliyat vazifalari aniqlanadi. Har bir faoliyatdagi singari ijodiy ishda ham izchillik samaradorlik omilidir. Ijodkorlik, yaratuvchanlik ilhom bilan uzluksiz faoliyatda, ko'nikma va malakada namoyon bo'ladi. Ilhom, ilmiy ijod, rejasi, dasturi o'z vaqtida bajarilsa, uning zavqi, huzur-halovati badiiy ijoddan kam bo'lmaydi. Mukammal ilmiy ish loyihasi va faoliyat dasturi muvaffaqiyat garovidir.

Savol va topshiriqlar

1. Metodologik tadqiqot deganda nima tushuniladi?
2. Maxsus-ilmiy tadqiqot tushunchasiga izoh bering.
3. Metodologik va maxsus-ilmiy tadqiqotning bir-biriga o'xshash va farqli jihatlarini Venn diagrammasi asosida tahlil eting.

4. Ongsizlik va intuitsiya tushunchalariga izoh bering.
5. Pedagogik tadqiqotlarda intuitsiyaning rolini qanday baholaysiz?
6. Pedagogik ijodkorlik qanday o'ziga xosliklarga ega?
7. Pedagogik tafakkurning o'ziga xos jihatlarini aniqlashtiring.

1.3. PEDAGOGIK TADQIQOTLARDA ILMIIY DALILLAR VA ULARNING ROLI

Tayanch tushunchalar: dalil, ilmiy dalil, ilmiy bilim, mantiqiylik, gnoseologiya, empirik ma'lumotlar, misollar, illyustratsiyalar.

Ilmiy dalilning mantiqiy-gnoseologik mohiyati. Dalil deb haqiqatni tasdiqlovchi, inkor etib bo'lmaydigan narsa va hodisalar haqidagi bilimlar majmuasiga aytiladi. Dalilning asosan ikkita xususiyati bor: hayotiy bo'lgan real voqealar, xususiyatlar, munosabatlar, bog'lanishlar, o'zgarishlar, jarayonlarni o'zida ifoda etadi; haqiqatni isbotlovchi fikrlarni to'laqonligini, inkor etib bo'lmashligini, reallikka mosligini qaror toptiradi.

Tevarak atrofdagi barcha narsa va hodisalarning mavjudligi, barqarorligi, hodisalarga munosabat kabi jarayonlar dalillarga suyanagan holda tahlil va mushohada qilinadi, Aslida esa dalil bo'lishi yoki bo'lmashligi mumkin. Sababi, shunday narsa va hodisalar borki, ular dalil va isbotni talab qilmaydi, ularni tasvirlash uchun dalilga murojat qilish shart emas. Ammo, ilmiy ijodda dalil zaruriy talab hisoblanadi, u fanning ajralmas qismidir, zero fan yangi, haqiqiy bilimlarni berish uchun dalillarga suyanadi. Har bir ijod namunasi falsafaning kategoriyalari bo'lmish – sabab va oqibat, imkoniyat va voqeilik, mazmun va shakl, zaruriyat va tasodif, mohiyat va hodisa bir butun xolda hamda qismlar orqali ularning metodologik xususiyatlaridan foydalanib, o'z xulosalarini chiqaradi. Bu xulosalar dalil tushunchasi orqali amalga oshirilganda ijodda mustahkam o'rinni egallaydi, ijod natijasi haqiqatga aylanadi.

Dalil falsafiy kategoriyadir. Demak, u universal xarakterga ega bo'lib, barcha narsa va hodisalarga taalluqlidir. U haqiqatni to'ldiruvchidir. Ba'zi olimlar dalilni haqiqat sinonimidir, deb tushuntiradilar. Bu kategoriyalar o'zaro yaqin bo'lsalarda, ular turlicha vazifalarni bajaradilar. Avvalo, haqiqat tushunchasi dalil tushunchasiga nisbatan

keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, uning nisbiyligini qo'shimcha dalillar bilan to'ldirish mumkin va hokazo. Haqiqatlar dalillarning yig'indisidir.

Dalilning quyidagi turlari mavjud:

1. Haqiqiy dalil;
2. Yolg'on dalil;
3. To'liq dalil;
4. To'liq bo'lmagan dalil;
5. Taxminiy dalil;
6. Isbotlanmaydigan dalil;
7. Isbotlangan dalil;
8. Ilmiy dalil va boshqalar.

Dalil turlari voqeilikdagi narsa va hodisalarning xarakteridan kelib chiqadi. Dalil alohida-alohida olingan narsa va hodisalarni o'zida aks ettiradi. Umumiy dalilning bo'lishi mumkin emas, dalil – konkret va aniqdir. Masalan, haqiqiy dalilda obyekt to'g'risida to'la tavsif mujassamlangandir va tavsif haqiqatga zid kelmaydi, balki qonun va qonuniyatlar asosida vujudga kelgan bo'ladi. Yolg'on dalil esa buning aksi bo'lib, qonunlar va qonuniyatga mos emasdir. U faqat insonning tafakkurida aks etadi, xolos. Yolg'on dalillar shubhali bo'lib, ularni bir necha bor tekshirish, aniqlash talab etiladi. Yolg'on dalillar inson tomonidan nojo'ya ish va faoliyatlar jarayonida qo'llaniladi. Ammo, yolg'on dalillardan voz kechib bo'lmaydi, ularning foydali tomonlarini olib, hayotga tatbiq etish lozim. Masalan, shunday voqea va narsalar bo'ladiki, ular to'g'risida (vaziyatga qarab) yolg'on dalil aytishga to'g'ri keladi, ya'ni ikkala qarama-qarshi tomonlarni moslashtirish, uyg'unlashtirish uchun vaqtincha yolg'on dalildan foydalanish mumkin.

Bu bilan, albatta, yolg'on dalillar ilmiy ijodning asosi ekan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. To'liq bo'lmagan dalillar tug'risida so'z yuritganda, izlanuvchi o'z fikrining ilmiyligini isbotlash uchun qo'shimcha dalillar topishga xarakat qiladi. Qo'shimcha dalillar esa to'liq bo'lmagan dalilni to'liq dalilga aylanguncha unga ko'maklashadi. Qo'shimcha dalillar ilmiy ijodda katta ahamiyatga egadir.

Ilmiy ijodda shunday dalillar ham borki, ularni qayta isbotlashga to'g'ri keladi. Chunki davr o'tishi bilan har qanday dalil qayta isbotlanishni talab etadi. Bu holat, ayniqsa, ilmiy kashfiyotlarni ochishda ko'proq ko'zda tashlanadi. Isbotlangan dalillardan amaliyotda to'g'ridan to'g'ri foydalaniladi.

Ilmiy ijod ilmiy dalillar negizida ish yuritadi, faoliyat ko'rsatadi. ilmiy ijodda dalillarga erishish og'ir va mashaqqatli mehnatni talab etadi, vaqt va sabrlilikni istaydi.

Dalillarni qo'lga kiritish bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Ikkala jarayon ham zaruriy holatdir. Bevosita dallilarni qo'lga kiritishda narsa va hodisalarning o'z holati, taraqqiyoti, rivojlanishi kifoya qiladi. Bilvosita dallilarni qo'lga kiritishda ma'lum shart-sharoitlar, qo'shimcha ashyolar, texnik vositalar, ko'rgazmali qurollar talab etiladi. Demak, dallilarni qo'lga kiritish subyektiv va obyektiv shart-sharoitlarga bog'liqdir.

Dalil insonning bilim doirasini kengaytiradi, bilim esa insonning ajralmas qismidir.

Moddiy olam oddiy bilim asosi bo'lgan cheksiz, rang-barang narsa va hodisalarning yig'indisidan iboratdek bo'lib ko'rinadi. Ammo oddiy kuzatish asosida hodisalarning mohiyatini bilish mumkin emas. Agar bilish oddiy kuzatishdangina iborat bo'lsa, u vaqtda biz hodisalarning qonun va qonuniyatlarini aslo bila olmas edik. Shu sababli ham, dalilning asosiy vazifasi moddiy olamni bilishda ishtirok etib, u to'g'risida inkor etib bo'lmaydigan fikrlar tasdig'ini berishdir. Olam va uning qonuniyatlarini bilish osonlikcha kechmaydi. Olamni bilish g'oyat murakkab jarayondir. U haqiqiy ilmiy dalilni, ijodni talab etadi.

Dalillar farazlarni tahlil qilish uchun ham asosdir. Chunki farazlar hali haqiqiy ilm emas. Farazlar ham bilishning ma'lum chegarasi bo'lsa-da, inson farazlarga asoslanib faoliyat ko'rsatmaydi. Farazlarning haqiqiyiligini tekshirish, aniqlash dalillar yordamida amalga oshadi. Farazlarni hayotiyiligini tasdiqlash yoki inkor qilish voqeilikning xarakteriga qarab tajriba yoki kuzatish, moddellashtirish, mantiqiy yondoshishlar orqali amalga oshiriladi. Har bir tadqiqot, ma'lumki, farazlarni o'rtaga tashlash bilan boshlanadi. Bu farazlar tadqiqot negizini tashkil etsa-da, dalilga muhtoj. Ana shu dalil orqali tadqiqot natijasi ko'rinadi. Ta'kidlash lozimki, nazariyalar ham dalillar yordamida o'rtaga tashlanadi va o'z navbatida isbotlanadi. Nazariyalar dalilsiz, dalillar nazariyasiz bo'lishi mumkin emas. Aks holda nazariyalar inson miyasidagi mulohazalardan iborat bo'lib qolaveradi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqot amalga oshirilishidan avval metodologik jihatdan asoslangan bo'lishi kerak (E.G.Yudin). Aslida tadqiqotni loyihalashtirish bosqichidayoq izlanuvchi mavzu va muammoning dolzarbligi, obyekt, predmet, maqsad, vazifalar, tadqiqot usullari, tadqiqot mantig'i, ilmiy yangilig, amaliy natijalari, tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyati kabi metodologik me'yorlar bilan ish ko'radi, metodologik

vositalar jamlanmasini tuzadi va aynan ushbu vositalar (yondashuvlar, usular, mezonlar) ilmiy natija olish uchun qulay va samarali hisoblanadi. Umumiy va me'yoriy metodologiyada, aniq-ilmiy fan metodologiyasida turli darajali metodologik vositalar – me'yor, aniq o'lcham, standart, mezonlari ishlab chiqilgan. Bu esa paradigma deb ataladi.

Paradigma (grekcha, paradeigma) so'zining o'zi keng ma'noda turmush va fikrlashining biror sohasining fundamental asoslarini aniqlab beruvchi o'ziga xos tuzilishga ega nazariya deb izohlanadi.

Pedagogikada paradigma atamasining ikki xil ma'nosini ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, bu faylasuf T.Kunning klassik ta'limotiga yaqin bo'lib, umummilliy tushuncha hisoblangan paradigmalarda ilmiy faoliyat modeli, tadqiqot me'yorlari, mezonlari, standartlari yig'indisi, paradigma – ilmiy jamiyatdagi aniq fanlar yoki qator fanlarda umumiy tarzda qabul qilingan dunyoni tushuntirishga etakchi yondashuv, bir butun g'oyalar, qadriyatlar yig'indisi. E.V.Berejkova, V.V.Krayevskiy, N.A.Korshunova kabi olimlar ham xuddi shunday nuqtai nazarga asoslanadilar.

Xususan, E.V.Berejkova va V.V.Krayevskiylar tomonidan paradigma tushunchasiga shunday ta'rif berilgan: "Paradigma – fanning obyektini emas, uning o'zi nazariy standartlar, metodologik me'yorlar, qadriyatli mezonlar sifatidagi ilmiy faoliyat. Paradigma – aniq vaqt doirasida ilmiy jamoatchilikka muammolarni qo'yish va ularni hal etish modeli sifatida taqdim etiladigan barcha ilmiy yutuqlarga tegishli tadqiqot vazifalarini hal etish namunasi sifatida qabul qilingan nazariya (yoki muammolarni qo'yish modeli).

Paradigmani ikkinchi tarzda tushunish uni ta'lim tizimini loyihalashning asosi, g'oya, yondashuv, tayanch modeli yoki ta'lim strategiyasi sifatida izohlanadi. Bunday talqin etishda qoidaga muvofiq ta'limiy paradigmalarda tushunchasidan foydalaniladi va u ta'limning asosiy yo'nalganligini aks ettiruvchi atamalar, qo'yilgan pedagogik g'oyalarning manbai va usulini o'ziga qo'shib oladi. Demak, shakllantiruvchi, insonparvar va ezoterik (I.A.Kolesnikov) avtoritar, manipulyativ va qo'llab-quvvatlovchi (G.B.Kornetov), an'anaviy shakllantiruvchi, an'anaviy rivojlantiruvchi, shaxsga yo'naltirilgan (S.V.Kulnevich) an'anaviy, ratsional va insonparvar (V.Ya.Pilipovskiy) ma'naviy va dunyoviy (I.A.Solovsova), pedagogik, androgogik, akmeologik, kognitiv va kommunikativ (Yu.G.Fokin) va boshqa paradigmalarda ajratib ko'rsatiladi.

A.Kostinning tasnifiga muvofiq fundamental zamonaviy paradigmalarga quyidagilar kiradi.

- asosida faoliyatli yondashuv turadigan, markazida bilim turadigan, obyektiv-axboriy yondashuvli ta'lim mazmunini tashkil etishning fanga doir modeli;

- asosida faoliyatli yondashuv turadigan texnologik o'qitish yoki o'quvchilarning faoliyatiga bog'liq holdagi tuzilishga muvofiq ta'lim mazmunini tashkil etishning texnologik yo'naltirilgan modeli;

- asosida o'z mavqeini belgilab olish usullari, ta'limning individual yo'nalganligi turadigan, asosiysi semantik individual rivojlanish bilan ta'lim mazmunining qo'shilish usullari bo'lgan ta'lim mazmunini tashkil etishning shaxsga yo'naltirilgan, ya'ni antroponimik (P.G Izedrovich bo'yicha) modeli;

- asosida so'nggi ijtimoiy madaniy mexanizmlarni translyasiya qilish va ta'limiy qadriyatlarni qaytadan tiklash turadigan uyushma, xalq, etnik guruhlarning turli-tuman ijtimoiy-madaniy o'ziga xosliklari asosida tashkil etiladigan ta'lim mazmunini tanlab olishning ijtimoiy modeli;

- ta'limning maqsadli yo'nalganligi yaxlit tarzda shaxsning rivojlanishini va o'z-o'zini rivojlanishiga yordam berish hamda zaruriy shart-sharoitlarni yaratishga asoslangan axborotlashtirishga almashtiriladi. Shu nuqtai nazardan dunyoning ehtimoliy modeli, uni o'zlashtirish darajasini nafaqat uning bilishi, qanchalik darajada tushunishini, ya'ni mazmunini egallaganligini aniqlab beradi;

- ta'lim jarayonining ta'lim oluvchilarning ehtiyoj, qiziqish va imkoniyatlari bilan bog'liqlikda tashkil etilishi, shaxsiy fikriy faoliyatni ta'minlash, mazkur ehtiyoj, qiziqish, imkoniyatlarni namoyon etish uchun zarur sharoitni yaratish asosida ta'lim oluvchiga nisbatan nuqtai nazar o'zgaradi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasini ishlab chiqishni talab etadigan yangi paradigmalarning paydo bo'lishi amaliyotchi pedagoglarda ular asosida o'z faoliyatini qayta qurish ehtiyojini keltirib chiqaradi. Biroq "shaxsga yo'naltirilgan ta'lim", "shaxsga yo'naltirilgan o'qitish" tushunchalari mazmuni kundalik, shuningdek ilmiy darajada ham bir xil ma'noni ifoda etmaydi. Shaxsga yo'naltirilgan o'qitishning mavjud konsepsiyasi uning an'anaviy, fanga yo'naltirilgan o'qitishdan o'ziga xosligi va farqi, eng avvalo shundaki, o'zlashtirilgan bilim va faoliyat usullari faqat birgina maqsadni aks ettirmay, balki insonning "shaxs bo'lish" ehtiyojini amalga oshirish (A.V.Petrovskiy), "uning subyektivligini shakllantirish", shaxsning subyektiv tajribasini boyitish

(I.S.Yakimanskaya), "shaxsiy vazifalar"ni amalga oshirish (V.V.Serikov), madaniyat kishisi sifatidagi individning shakllanishi (E.V.Bondarevskaya) sharti, vositasidir. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va o'qitish jarayonlarini aynanlashtirishga intilish shaxsga o'qitishning madaniy uyg'unligi, insoniy muvofiqligi va hayotiy moslashuvchanlik tavsifi, eng avvalo, didaktik emas, tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishga yo'nalganligi bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining asosiy tavsifi uning boshqa maqsadga yo'nalganligi va ishtirokchilarga boshqacha yondashuvni ifoda etishidadir: talabalarni o'z hayotiy faoliyat usullari, o'z individualligini talabga javob beradigan tarzda amalga oshiruvchi o'quv jarayonining haqiqiy subyektiga, o'qituvchini esa, talaba faoliyati tashkilotchisi, boshqaruvchisi, talabalar va madaniyat orasidagi bog'lovchi bo'g'in, talabani madaniyatga olib kirish va undagi o'z o'rnini belgilab olishni ta'minlovchisiga aylantirishdir.

Ta'limning yangi paradigmasining paydo bo'lishi faqat ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lmasdan, u butun madaniy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan. Uning shakllanishida insonparvarlik falsafasi va psixologiyasi (E.Fromm, J.P.Sartr, V.Frankl, N.Berdyayev, A.Maslou, K.Rodgers va boshqalar) asosiy o'rin egallaydi. Mazkur kontseptsiyaning asosiy nuqtai nazarini – har bir alohida inson hayotining o'ziga xosligi, har bir shaxs noyob, individual, qadriyat ekanligini e'tirof etish. Insonparvar falsafa va psixologiya o'z-o'zini realizatsiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyojini insonning yuksak ehtiyoji deya e'tirof etib, insonning o'z noyobligini asrash va rivojlantirish, insonning erkinlikka erishish mexanizmi sifatida individual shaxsiy tanlovni amalga oshirishni o'zida namoyon etish, qilingan tanlov uchun javobgarlikni bo'yniga olishda ularni amalga oshirishning muhim shartini ko'radi. Shuning uchun shaxsning rivojlanishi va insonning shakllanishi boshqalar bilan hamjihatlikda, ishonch, oshkorlik, sevgiga asoslangan insonparvar munosabatlarni o'rnatish jarayonida sodir bo'ladi.

Asosida ta'limga yangicha yondashuv yotadigan g'oyalarning rivojlanishida psixologlar ham muhim hissa qo'shishgan: yaqin zonadan rivojlanish va inson rivojlanishida birgalikdagi faoliyatni roli haqidagi ta'limot (L.S.Vigotskiy), shaxsning hayotiy faoliyatdagi vazifalari, fikriy soha, insonning reflektiv imkoniyatlarining rivojlanishi, o'quv faoliyati jarayonida uning psixik rivojlanish qonuniyatlari haqidagi tadqiqotlar (A.N.Leontyev, L.I.Ansiferova, A.V.Petrovskiy, P.Ya.Galperin, V.V.Davidov va boshqalar).

O'z-o'zini tashkillash, o'z-o'zini rivojlantirish, o'z o'rnini belgilab olish, o'z-o'zini realizatsiyalash, o'z-o'zini aktuallashtirish g'oyalari sinergetika, insonparvar falsafa va psixologiya tomonidan tantanali suratda e'lon qilinishi mohiyatida quyidagilar aks etadigan ta'limga shaxs-ga yo'naltirilgan paradigmasining namoyon bo'lishini belgilab berish zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyatlarda ayniqsa talab etilishini ko'rsatdi: inson murakkab, o'z-o'zini rivojlantiruvchi tizim sifatida qaraladi, har bir shaxsning noyoblighi va takrorlanmasligi hamda uning rivojlanish traektoriyasi, o'z qadr-qimmatini e'tirof etiladi.

Zamonaviy pedagogik fanlardagi maqsadiga (ta'limiy, tarbiyaviy), ta'limning bosh maqsadi – madaniyatga yondashuvga, o'quv-tarbiya jarayoni doirasida hal etiladigan vazifalariga, pedagog va talabalar orasidagi o'zaro ta'sir etish tavsifiga ko'ra paradigmalarni farqlanadi.

Har bir paradigma ma'lum bir gnoseologik, evristik potensial, metodologik "manba"ga ega. Vaqt o'tishi bilan anomalialar yig'ilib boradi, ya'ni "ziddiyatlar", "qarama-qarshiliklar", "kelishmovchiliklar", masalan, ma'lumotlar va nazariya, muammo darajasi va metodologik tashkil etuvchilar imkoniyatlari o'rtasida. "Har qanday urinish paradigmadagi shubhalar hamda normal tadqiqot qoidalarining keyingi harakatlaridan boshlanadi". Paradigma almashinuvi ya'ni "ilmiy inqilob" ro'y beradi. T.Kunning ta'kidlashicha: "Inqiroz ro'y bergan davrda mavjud paradigmadan yangi paradigmaga o'tish chog'ida, undan fanning yangi an'anasi yuzaga kelishi mumkin. Bu jarayon ko'proq qayta tashkillashni eslatadi, u esa sohadagi nazariy umumlashmani, shuningdek, ko'pgina usullar va paradigma ilovalarini o'zgartiradi".

Zamonaviy falsafa fanida, deydi E.V.Xomich, "paradigma" tushunchasi ilmiy izlanishning nazariy-metodologik namunaviy tasvirida keng qo'llaniladi. Falsafa fanida paradigma – bu nazariy, metodologik, aksiologik ko'rsatmalar tizimi bo'lib, modellar, namunalar, sxemalar, ilmiy masalalar sifatida qabul qilingan.

Mantiqda paradigma – nazariy va metodologik holatlar yig'indisi bo'lib, ular fan rivojlanishi mazkur bosqichida ilmiy jamiyat tomonidan qabul qilingan va namuna, model, ilmiy tadqiqotlar standarti, interpretatsiya, baholash va ilmiy ma'lumotlar tizimi sifatida foydalaniladi, ular taxminlar ko'rinishida masalani idrok qilish uchun ilmiy bilim jarayonida paydo bo'ladi.

V.V.Krayevskiyning fikricha, fan umumiy metodologiyada paradigma tushunchasining barcha tavsiflari fan obyektiga emas, balki ilmiy faoliyatning o'ziga taalluqli jihatlarni birlashtiradi: paradigma – nazariy

standartlar, metodologik me'yorlar, mezonlar qiymati birligi sifatidagi ilmiy faoliyat modeli. Ta'limning shaxsga yo'naltirilgan modellariga doir ilmiy loyihalar (insonning ta'lim qadriyati sifatida rivojlanishi; qadriyat sifatida tarbiyalanuvchi, tafakkur, ijod, hayotiy va kasbiy o'z-o'zini anglash, refleksiya, rivojlanish subyekti sifatida; intellektual, kreativ va boshqa maxsus qobiliyatlarga yo'naltirilgan ta'limiy muhitni modellashtirish) pedagogikaning mavjud paradigmasi kontekstida – pedagogik tadqiqot mantig'i va tuzilishida samarali amalga oshirilyapti.

Fan metodologiyasi va falsafa bo'yicha ilmiy manbalar tahlili shunday xulosani beradiki, "paradigma" – bu metodologik model, standart, namuna, loyihalash etaloni, amalga oshirish, ekspertiza, jarayon va ilmiy tadqiqot natijalari refleksiyasi va bahosi. Paradigma ilmiy ratsionallik o'xshashligi emas, paradigma uning modellarining biri, paradigma – ilmiy reallikning metodologik modeli bo'lib, tizimli-integrativ va me'yoriy vazifani bajaradi: aynan paradigmada turli darajali metodologik me'yorlar va deskriptiv nazariy loyihalar mujassamlashgan, shakllangan, ular me'yoriy-metodologik vazifalar, ya'ni "metodologik etalon" vazifasini bajaradi, bu esa ilmiy faoliyatga "chegarasi"ni belgilab beradi.

Dalillashtirish nazariyasi pozitsiyasidan (A.A.Ivin) me'yorlar, standartlar, namunalar, ideallar, etalonlar, mezonlar, qoidalar, tavsiyalar bilimning baholovchi-normativ turiga kiradi va mavjudlikka nisbatan qadriyatga yo'naltirilgan munosabatni ifodalaydi. "Bahoviy xarakter ifodalariga har qanday turdagi standartlar, namunalar, ideallar kiradi. Metodologik tavsiflarda bahoviy element ko'rinib turibdi. Baho tarzidagi tasdiqlashlar maqsadga muvofiqlik, asoslanganlik kabilar bilan tavsiflanadi; ular "haqiqiy" yoki "yolg'on" tarzida tavsiflanmaydi. Insonning har qanday faoliyati uchun belgilangan me'yorlar, shu jumladan ilmiy-tadqiqotga tegishli me'yorlar ham bir-biriga o'xshashdir. Me'yorlar natijalarga sifatli va samarali erishish uchun amalga oshirilishi kerak bo'lgan normalarni qayd etadi. Xususan, metodologik me'yorlar (prinsiplar, metodlar, qoidalar, algoritmlar, mezonlar va boshqalar) ilmiy tadqiqotni qanday qilib loyihalashtirish va amalga oshirishni belgilaydi. Agar ilmiy ratsionallikni me'yorlar, mezonlar, ilmiy tadqiqot qoidalari tizimi sifatida ko'rib chiqsak, (V.N.Porus) paradigma ilmiy ratsionallikning me'yoriy-metodologik "yadrosi" sanaladi: paradigma ma'lum bir ijtimoiy-madaniy va ilmiy kontekstlarda ilmiy tadqiqot o'lchami, metodologik standartidir. Dalil-isbotlar nazariyasi pozitsiyasi jihatidan "paradigma" tabiatiga ko'ra yaqqol "normativ"dir. Paradigma preskriptiv komponentning yaqqol ustunligi bilan

ilmiy tadqiqotning metodologik modeli. Lekin paradigma tuzilishiga deskriptiv komponentlar ham birlashtirilgan, ular esa metodologik vazifasini bajaradi.

Bizning nuqtai nazarimizcha, pedagogik tadqiqot paradigmasining "yadrosi"ni metodologik (ilmiylik prinsiplari, metodologik ta'minot darajasi, mantiqiy-gnoseologik algoritmlar, tadqiqotning metodologik xarakteristikasi, tadqiqot metodlari va b.), mantiqiy-mazmunli (me'yor mantig'i qoidalari, baho mantig'i, empirik, kvaziempirik va argumentatsiyaning nazariy usullari va boshqalar) va gumanitar mezonlar tashkil qiladi, statistik va formal mantiqli mezonlarni esa quyi tizim mazmuni hosil qiladi.

Paradigma ilmiy faoliyatning metodologik modeli sifatida doimo "ijtimoiy madaniy o'lchamga" ega (V.S. Stepin). Tadqiqotchi uchun paradigma loyihalash, amalga oshirish va ilmiy tadqiqot natijalari va jarayon sifatidagi bahosi bosqichlarida metodologik refleksiya uchun asos sanaladi. Aslida paradigma ushbu ma'noda tadqiqotchining "ichki" metodologik refleksiyasi uchun vosita hisoblanadi. Tadqiqotchi refleksiyasi faqat metodologik refleksiyaga borib taqalmaydi: izlanuvchi refleksiyasi obykti sifatida ijtimoiy-madaniy mazmun (ijtimoiy-madaniy sharoitlar va omillar) yuzaga chiqishi kerak, ana shundagina tadqiqotning borishida tub burilish yasaladi. Ilmiy tadqiqotning ideali va me'yori, metodologik chizmalar va mezonlar paradigmada bir butun qilib birlashtirilgan bo'lib, davr madaniyati, yetakchi dunyoqarash ko'rinishlari va qadriyatlariga bog'liq. Ijtimoiy-madaniy mazmun falsafiy-antropologik, madaniy, ijtimoiy va boshqa yondashuvlar hamda konsepsiyalarda o'z aksini topadi, qayta anglanadi, tushuntiriladi, "moddiylashadi", ular tabiatan metodologik hisoblanmay, metodologik vazifani bajaradi va ilmiy tadqiqot metodologiyasining falsafiy darajasini tashkil etadi.

Paradigma bir nechta asosiy vazifalarni bajaradi:

- gnoseologik: paradigma tarkibiga umumiy va aniq-ilmiy nazariyalar birlashtirilgan, ular konseptual fanlar orasidagi borliqni hosil qiladi, borliq ichida esa aniq ilmiy tadqiqot "ochiladi"; konseptual borliq mavjudlikning "ko'ra olish usuli"ni yaratadi (L.A.Mikeshina), konseptual apparatni tashkillashtirish usullari sifatida aniq "izohlash chizmalari"ni o'z ichiga oladi, bu esa tadqiqot strategiyasini ta'minlaydi (E.G.Yudin);

- evristik: har bir paradigma ma'lum bir gnoseologik, evristik potensial, metodologik "resurs"ga ega; ijtimoiy-madaniy va ilmiy mazmun o'zgaradi; vaqt o'tishi bilan "ziddiyatlar", "qarama-qarshiliklar", "kelishmovchiliklar" kabi anomalialar yig'ilib qoladi, masalan, dalil va

nazariya, muammo darajasi va metodologik tashkil etuvchilar o'rtasida va h.k.; fan bilan uning metodologiyasi doimo rivojlanib boradi va aniq-ilmiiy paradigmalari oshkorlik kuchiga, deydi V.S.Stepin, tanqidiy ekstrapolyatsiya va ideallar, yondashuvlar, prinsiplar, tadqiqot metodlari "moslashuvi" bir ilmiy tartibdan boshqasiga o'tadi, bu esa yangi vektorni hosil qilib, tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar, yangi sifat yaratadi (masalan, ijtimoiy-gumanitar fanlarda tizimli yondashuvning foydalanilishi); paradigma asosida "qayta dasturlashtirish" sodir bo'ladi, uning "yadro"si qayta shakllantiriladi, ya'ni, paradigma yoki "ilmiy inqilob" rivojlanishi, "ilgarilashi" ro'y beradi);

- tizimli-integrativ-normativ. Fan metodologiyasida shakllantirish va metodologik vositalarni tizimlashtirish muammosi mavjud. Aynan paradigmadagi metodologik me'yorlar va deskriptiv qurilmalar integrallangan, tuzilgan, yo'naltirilgan, ular esa normativ-metodologik vazifaga ega. Xususan, ilmiy nazariya – bu deskriptiv ilmiy bilim yoki "borliq haqidagi bilim". Lekin nazariya izohlash va tahmin qilish tabiatiga ega jihatlari bilan metodologik vazifani ham bajaradi (tabiatan metodologik bo'lmasada): maxsus-ilmiiy nazariya – maxsus-ilmiiy tadqiqotning alohida xususiyatga ega metodologik ta'minoti manbasidan biridir. Ko'proq yuqori darajadagi nazariya konseptual asosga ega bo'lib, vektor, izlanishning metodologik standarti va alohida ilmiy muammo yechimini taqdim etadi. E.G.Yudinning ta'kidlashicha: "Ilmiy bilimning ierarxik tashkillashtirishida ish quyidagicha amalga oshiriladi, ya'ni abstraktlilikning yuqori darajadagi bilimi ancha konkret bilimga nisbatan metodologik vazifani bajaradi. Aslida har qanday ilmiy nazariya metodologik vazifalarni bajaradi";

- aniq-normativ ("Tadqiqot jarayonida qanday aniq metodologik me'yorlar (prinsiplar, uslublar, metodologik algoritmlar, mezonlar) ustunlik qiladi?", "Qanday qilib sifat va samarani loyihalash, amalga oshirish, baholash, jarayon refleksiya hamda ilmiy tadqiqot natijalarini amalga oshirish mumkin?").

Bizning nuqtai nazarimizcha, paradigmaning me'yoriy vazifasi yetakchilik qiladi.

Ana shu tariqa "paradigma" fanning preskriptiv (me'yoriy) metodologiyasi kategoriyasi; "pedagogik tadqiqot paradigmasi", "pedagogikaning me'yoriy metodologiyasi" kategoriyasi; paradigma ilmiy ratsionallikning metodologik modeli, ijtimoiy-madaniy va ilmiy qadriyat (baho, ideallar)larni integrallashtiruvchi ochiq, dinamik normativ tizim, metodologik me'yorlar (prinsiplar, uslublar, mezonlar), ma'lum

ijtimoiy-madaniy va ilmiy kontekstlarda ilmiy-pedagogik masalalarni echish uchun metodologik etalon, shuningdek, ta'lim sohasida ilmiy tadqiqotlarning sifatini boshqarish bo'yicha metodologik asos sifatida preskriptiv vazifani bajaruvchi nazariy tuzilmalar bo'lib hizmat qiluvchi.

Pedagogik amaliy tadqiqotlar paradigmasining shakllanish manbalari quyidagilar kiradi: fanning psixologik kontsepsiyasi, ilmiy faoliyatning subyektini uning "subyektlik va subyektivlik"ni aniq ifoda etuvchi ilmiy tadqiqotda subyektiv-irratsional natijaga e'tiborni qaratish (A.V.Yurevich, V.I.Slobodchikov, M.G.Yaroshevskiy); metodologik ta'minot darajasi kontsepsiyasi va ilmiy tadqiqot refleksiya (V.S.Shvirev, V.A.Lektorskiy, E.G.Yudin); dalillashtirish nazariyasi (I.I.Ivin); "ijtimoiy-madaniy", insonparvarlashtirish kontsepsiyasi va fanning aksiologizatsiyasi (L.A.Mikeshina, V.S.Stepin, L.A.Mikeshina, V.S.Shvirev va b.); ilmiy reallik turlari kontsepsiyasi (V.S. Stepin); "ochiq" ratsionallik kontsepsiyasi (V.S.Shvirev); "umumiy" va "o'ziga xos"likni texnik, tabiiy va ijtimoiy-gumanitar paradigmalarda ochuvchi falsafa va fan metodologiyasi kontsepsiyasi (V.M.Rozin, V.S.Shvirev, E.G.Yudin, L.A.Mikeshina, V.S.Stepin); ilmiy ratsionallik modellarini loyihalashtirishga normativ-mezonli, tanqidiy-refleksiv, tizimli-modelli yondashuv (V.N.Porus, V.S. Shvirev).

Tadqiqot paradigmasi va uni tuzish mohiyatini anglash uchun eng asosiy yondashuv tizimli-modelli yondashuvdir. V.N.Porusning ta'kidlashicha: "Uning mohiyati shundaki, ilmiy ratsionallikni ma'lum mezonlarning jamlanmasi yoki "to'plami" sifatida emas, balki tizimosti manbalar va elementlardan tarkib topgan, ilmiy ratsionallik modellari sifatida nisbatli alohidalikka ega dinamik tizim kabi ko'rib chiqish lozim. Ushbu tizimning asosiy tavsifi – uning ochiqligi, qayta tashkillashtirishga yo'naltirilganligidadir. Mazkur ilmiy ratsionallik modeli fanning tarixiy tavsifi va uning metodologik jihatini aniqlash imkoniga egadir".

Bir tomondan paradigma qat'iy metodologik mezonlar, me'yorlar, etalonlar bo'lib, u tafakkurning me'yoriy-mezonli "chegarasini" ("paradigmada birlashtirish"), loyihalash, refleksiya, ilmiy tadqiqot natijalari va jarayon ekspertizasini berib, "yopiq ratsionallik" sanaladi.

Paradigma bir vaqtning o'zida ham "ochiq", ham "yopiq" ratsionallik hisoblanadi. V.N.Porus shunday yozadi: "Agar ratsionallik – bu "butun obyekt" bo'lsa, ratsionallik nazariyasi esa quyidagi tavsiflarning qo'shimcha prinsipidan kelib chiqishi lozim, ular tomonidan ratsionallik modellashtirishning ikki usuli aniqlangan: me'yoriy-mantikli ("yopiq ratsionallik") va tanqidiy-refleksiv ("ochiq ratsionallik"). Alohida olib qaral-

ganda, ular ratsionallikning qarama-qarshilikni aniqlashni beradi; shunda ularning uyg'unligi "ratsionallik paradoksini" beradi. Ular birgalikda olinganda, yordamchi tavsifga ega bo'ladi. Lekin "yopiq" va "ochiq" ratsionalliklar ratsionallikning qandaydir "holati" yoki "fazasi" – statistik va dinamik va hakoza sifatida ifodalanmasligi kerak. Bu "faza"larni ajratmaslik emas, balki ularning mohiyatan birligi – qanday yordamchi prinsip qo'llanilishi asosida yotibdi". Ilmiy ratsionallik nazariyasida (shakllanish va harakat qilish jarayonlarini anglatuvchi nazariyalar, mezonli tizimlarning o'zgarishi va raqobatlashuvi) yordamchi prinsip, V.N.Porusning fikricha, asosiy hisoblanadi. Shu tariqa, paradigma bir vaqtning o'zida "yopiq" va "ochiq" me'yoriy tizim bo'lib, ijtimoiy-madaniy kontekst, olamning ilmiy manzarasi va uning metodologiyasi tendensiyalari o'zgarishi munosabati bilan rivojlanishga qodirdir.

Pedagogik tadqiqotlarning mantiqiy-gnoseologik modeli. Tadqiqotning mantiqiy-gnoseologik modeli – bu me'yor, tadqiqot uchun mo'ljal. Aslida ilmiy tadqiqot bir vektorli bosqichli harakat emas. Ilmiy tadqiqot dinamikasida turli vektorli (mantiqiy, metodologik, empirik, nazariy va h.k) muntazam harakat bo'lib, u davriy "refleksiv tasvirlar" bilan ham "gorizontal", ham "vertikal" ko'rinishga egadir: an'anaga ko'ra, tadqiqotning boshlang'ich bosqichi empirik modellarini tuzish sanaladi: tadqiqotchi empirik ma'lumotlarni aniqlashtiradi, umumlashtiradi, tizimlashtiradi; lekin ma'lumotlarda nazariya ustunlik qiladi (A.A.Ivin); ma'lumotlarni qayta ishlash aniq nazariya yoki konsepsiyaga binoan amalga oshiriladi (ma'lumotlarda "nazariya ustun"); shunga ko'ra, tadqiqotchi hech bo'lmaganda, tanqidiy fikrlab, mavjud nazariyalarni refleksiya qilishi, nazariya maydonini hosil qilishi, gipotezaning mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqishi kerak; mualliflik konsepsiyasini ishlab chiqish tadqiqotning kategorial shakllanishini inobatga oladi; parallel ravishda izlanuvchi tadqiqotning metodologik apparatini ham loyihalashtiradi, xususan, tadqiqot mavzusi va muammoning dolzarbligini asoslab beradi; ma'lumotlarni nazariy bayon etmasdan va umumlashtirmasdan muammoning amaliy dolzarbligini va zaruratini isbotlab bo'lmaydi, mavjud konsepsiyalar va nazariyalar tahlilisiz "ilmiy bilish va bilmaslik chegaralarini" aniqlab bo'lmaydi, tadqiqotning ilmiy dolzarb muammosini isbotlash qiyin; parallel ravishda tadqiqotchi muammo, mavzu, obyekt, predmet va tadqiqot maqsadi (metodologik vektor) orasida korrelyasiya darajasini o'rnatmaydi, tajribani loyihalashtiradi va amalga oshiradi, mualliflik konsepsiya, faraz va tadqiqiy ma'lumotlar, boshqa tadqiqotchilarning tajribaviy ma'lumotlari korrelyasi-

yasini o'rnatadi, goh konsepsiyaga, goh metodik tizimga tuzatish kiritadi, ba'zida tadqiqot predmeti (rakurs), maqsadiga asosli ravishda o'zgartirish kiritadi; bir vaqtning o'zida tadqiqotchining "ong tarzida" deskriptiv empirik (ma'lumotlar) va nazariy (umumiy va maxsus ilmiy kontsepsiyalar, nazariyalar) hamda loyihalar va metodologik me'yoriy-mezonli modellar (paradigma, tadqiqot mantig'i, sifat hossalari, mantiqiy mezonlari) joylashadi; tadqiqotchining anglash obyektlari quyidagi turli jihatlar va vektorlar sanaladi: "metodologik apparat", "empirik model", "ma'lumotlar – nazariya", "mualliflik kontsepsiyasi – metodik tizim – ta'lim metodika (texnologiya)si" aloqalari, nazariy va me'yoriy model, tajriba va boshqa isbotlash usullari.

Tadqiqotning mantiqiy-gnoseologik modeli – bu aniq ilmiy tadqiqot paradigmasiga kiritilgan me'yoriy modeldir. O'zining tadqiqotining mantiqiy tuzilmasini hosil qilishda tadqiqotchi oraliq natijalarni hisobga olishni ko'zda tutuvchi xususiy tadqiqot masalalari qatorini ham shakllantiradi. Tadqiqot masalasi tizimida maqsadga erishish mantig'ini aks ettiradi (1-jadval).

1-jadval

Pedagogik tadqiqotlarning tuzilishi

Tadqiqot masalalari	Mantiqiy-gnoseologik model komponentlari	Tadqiqot natijalari
1-masala: "Muammoning nazariya va amaliyotdagi holatini o'rganish".	Empirik model	Empirik dalillar (pedagogik jarayon sifatini aniqlashtiruvchi sabablar va shart-sharoitlar; fanda muammoning o'rganilganlik darajasi
2-masala: "Tizimni ilmiy ravishda isbotlash" yoki "Tushunchaning mazmun-mohiyatini yoritib berish".	Nazariy model	Konseptsiya, ahloqiy tizim, tushuncha, jarayonning pedagogik modeli
3-masala: "Tamoyillarni aniqlashtirish" yoki "Metodik vositalarni ishlab chiqish"	Umumiy me'yoriy model	Prinsiplar, sharoitlar, metodlar, shakllar, metodik tizim

4-masala: "Metodikani ishlab chiqish va tajribada sinovdan o'tkazish".	Aniq me'yoriy model(faoliyat loyihasi)	Metodika, texnologiya, dastur, darslik
--	--	--

E.V.Berejnova nuqtai nazaridan, pedagogik tadqiqot mantig'i qo'yilgan muammoni yechish maqsadida uning komponentlari qurilishi ketma-ketligidir. Umumiy holatda amaliy pedagogik tadqiqot mantig'ini quyidagi algoritm (2-jadval) asosida ko'rsatib berish mumkin: "Empirik model (nazariya va amaliyotda tadqiq qilinayotgan muammo holatini aks ettiruvchi pedagogik ma'lumotlar) – nazariy model (tadqiqot obyekti hisoblanadigan "borliq" modeli – falsafiy va psixologik-pedagogik bilimlar integratsiyasiga asoslangan tadqiqot obyekti haqida nazariy (ideal) tasavvur) – aksiologik model (insonparvar qadriyatlar nuqtai nazaridan amaliyotga murojaat yordamida o'rganilayotgan obyekt haqida nazariy tasavvur bahosi) – me'yoriy model (qanday qilib tadqiqot obyektni o'zgartirish haqidagi umumiy tasavvur, u maksimal darajada uning ideal nazariy modeli bilan mos kelishi kerak; me'yoriy bilim yoki "mos jihat haqidagi bilim"ni aks ettiruvchi prinsiplar, shart-sharoitlar, uslublar, shakllar) – pedagogik faoliyati loyihasi (faoliyatning ma'lum me'yorlari – metodikalar, texnologiyalar)".

2-jadval

Amaliy pedagogik tadqiqotning mantiqiy tuzilmasi

Tadqiqot bosqichlari	Tadqiqot elementlari			
Tadqiqotni loyihalash	Muammo, mavzu, obyekt, predmet, maqsad			
Tadqiqotni amalga oshirish (tadqiqotning turli uslublaridan foydalangan holda gipotezani ilgari surish va tekshirish)	Empirik tasvir	Quyidagilarni o'z ichiga oluvchi nazariy modelni qurish: boshlang'ich tushunchalar; boshlang'ich konsepsiyalar; komponentlar, tadqiqot obyektni tashkil qiluvchilar; komponentlarni	Bilimga oid tasvirlashdan me'yoriy sohaga o'tish	Pedagogik borliqni qayta tuzish bo'yicha me'yoriy model –umumiy tasavvur bosqichlarini barpo qilish, o'zi ichiga oladi: ishlarning ajratilgan bosqichlari

		aniqlovchi, tadqiqot obyekti tashkil etuvchi shart-sharoitlar		funksiyalari; ish uslublari; ish shakli; ishning natijaviyligi mezonlari
Natijalarni olish va mustahkamlash	Bilimlar: qonuniyatlar, prinsiplar, qoidalar, talablar, metodlar, metodik tizimlar, mezonlar, metodik qo'llanmalar			

Tabiiyki, ilmiy-pedagogik tadqiqot kontekstida deskriptiv nazariy va me'yoriy modellar turlicha asoslanadi.

Pedagogik tadqiqotning mantiqiy-gnoseologik modeli komponentlarini isbotlash metodlarining o'ziga xosliklarini ko'rib chiqamiz.

Deskriptiv empirik model. Ushbu modelda ta'lim amaliyoti va pedagogik nazariya ifodalanadi. Ushbu modelni loyihalashda monitoring, tadqiqotning empirik ma'lumotlari, illyustratsiyalardan foydalaniladi. A.A.Ivinning ta'kidlashicha: "Tajriba -- eng sodda kuzatuvdan murakkab ilmiy tajribagacha -- doimo nazariy tavsifga ega va bu holda u sof tajriba bo'la olmaydi". Shu tariqa, tajriba, dalillar doimo nazariy jihat bilan uyg'un tarzda bo'ladi. Tadqiqotchi-pedagog har doim aniq nazariya nuqtai nazaridan empirik ma'umotlarni tavsiflaydi. Tadqiqot jarayonida tadqiqotchi tomonidan olingan empirik ma'lumotlar, hali dalillar degani emas! Psixologlarning ta'kidlashicha, dalillar kuzatuv natijalari bilan bir xil emas, balki ularni ma'lum bir talqinga kiritadi. Ilmiy dalil aniq ma'lumotlar sifatida mavjud bo'lmaydi, u doimo ma'lum bir interpretativ tuzilmaga kiritilgan bo'ladi. Har bir olim o'zining interpretativ tuzilmasi, o'zining "shaxsiy fikri"ga ega; u u yoki bu ilmiy paradigma, ideal, an'ananing tarafdori, u yoki bu ilmiy tadqiqot faoliyati metodiga ega hisoblanadi. Bir xil dalillar tadqiqotchining konseptual platformasiga qarab turlicha talqin qilinishi mumkin. A.A.Ivin ta'kidlaydi: "Ayniqsa, ilmdagi inson va jamiyat haqidagi dalillar murakkabdir. Birinchidan, muammo shundaki, ba'zi dalillar shubhali va hatto juda ishonarsiz ham bo'lib chiqishi mumkin; ikkinchidan, dalilning to'liq ma'nosi va uning aniq mazmuni faqat ma'lum nazariy kontekstda tushunilishi mumkin. Tajriba mutlaq, inkor qilib bo'lmaydigan maqomga ega emas, u turlicha talqin qilinishi va hatto qayta ko'rib chiqilishi mumkin". Shu tariqa dalillar doimo aniq nazariy konstruksiya doirasida mavjud bo'ladi, "nazariy ma'lumotlar

bilan to'ldirilgan" hisoblanadi. Empirik model loyihalashtirilgunga qadar tadqiqotchida nazariy asoslar shakllangan bo'lmog'i lozim, ular orqali empirik ma'lumotlar, dalillar o'zgaradi va taanadi, bu esa ilmiy tadqiqot jarayonining qat'iy sxemasi (bosqichlari) shartlilikini isbotlaydi: empirik ma'lumotlar – empirik model (dalillar) – nazariy model va boshqalar.

Odatda empirik tasdiqlash induktiv tasdiq sanaladi, empirik argumentlash esa induktiv shaklga ega. Lekin A.A.Ivinning fikricha: "Induktiv umumlash tirish ma'lum ehtiyotkorlik va hushyorlikni talab qiladi. Ularning ishonchli kuchi katta emas, ayniqsa, induksiya bazasi ahamiyatsiz bo'lsa". Ba'zida pedagogik tadqiqotlarda, tadqiqot muammosining amaliy ahamiyatini asoslab turib, talabgorlar to'liqsiz induksiya asosida xulosa chiqaradilar: "A" metodikasi "A" pedagogik masala uchun natijasiz". Uning boshqa pedagogik masalalarni hal etishdagi samaradorligi qanday? Ma'lumki, induksiya bazasi bunday qat'iy ravishdagi "tashxis" uchun ahamiyatsiz.

Empirik ma'lumotlar isbotlash jarayonida namuna yoki tasvir sifatida ishlatilishi mumkin. A.A.Ivinning fikricha: "Namunalar va tasvirlar ancha asosli, yoki boshqa dalillarga qaraganda ancha salmoqlikdir. Namuna sifatida tanlanadigan dalil yoki shaxsiy hodisa, umumlashma tendensiyasini aniq va yyetarli darajada ifoda etishi kerak. Dalil-namunaning mavjudligi jiddiy ravishda uni boshqa dalillardan farqlaydi. Qat'iy aytganda, dalil-namuna hech qachon ishning qandaydir real holatining toza tavsifi bo'la olmaydi. U nafaqat bor narsa, balki qisman va bilvosita bo'lishi mumkin bo'lgan narsa haqida gapiradi. U tavsif funksiyasi bilan baho (buyruq) funksiyasini birlashtiradi, lekin unda ularning birinchisi yetakchilik qiladi. Misol – bu keyingi umumlashma va tayyor umumlashmani mustahkamlash uchun yo'naltiriluvchi qism sifatida foydalaniladigan dalil yoki shaxsiy nuqtai nazardir.

Misol doimo turlarga bo'linadi. Dalil-misol faqat tavsifli tasdiqlash va tavsifli umumlashmalar uchun ishlatiladi. Misollar namunadan farqli ravishda baho va me'yorni qo'llashga qodir emas, sababi namuna bahoviy tasdiq bo'lib, shaxsiy standart, idealni o'rnatadi. Pedagogik tadqiqotning mantiqiy xatolaridan biri, bu tadqiqotchilar dalil-namunalardan "zaruriyat" yuzaga chiqishiga, namuna, buyruqlarga o'tishadi. "Namuna misoldan prinsipal ravishda farq qiladi. Misol borliqda o'z o'rniga ega ekanligini so'zlasa, namuna esa kelgusida bo'lishi kerak bo'lgan jihat haqida gapiradi. Misol tasviriy tasdiqlarni qo'llash uchun ishlatilsa, namunaga yo'llanma bahoni qo'llashga

chaqirilgan. Namuna yoki ideal – bu shaxs yoki shaxslar guruhining fe'l-atvori bo'lib, unga ergashish talab etiladi...". Namunalarning turfa xilligi standartlar sanalib, ular ko'rsatilgan obyektlar qanday bo'lishi kerakligini aks ettiruvchi jarayonlar, vaziyatlar, hodisalar sifatida namoyon bo'ladi. Lekin me'yorlar, namunalar, ideallar, standartlardan mantiqiy ravishda dalillar ajratib olinmaydi ("Yuma prinsipi") Misol-dalillar ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlarda keng qo'llaniladi.

"Illyustratsiya – bu dalil yoki shaxsiy voqelik bo'lib, tinglovchining ma'lum bo'lgan va qabul qilingan umumiy vaziyatga ishonganlik darajasini mustahkamlashga qaratilgandir. Misol fikrni umumlashtirishga yordam beradi va ushbu umumlashmani mustahkamlaydi. Illyustratsiya mazkur umumiy holatni aniqlashtiradi, bir qator qo'llanmalar yordamida uning ma'nosini namoyish etadi, tinglovchi ongida uning ishtiroki samarasini kuchaytiradi". Agar misol-dalil umumlash-tirsa, turlarga ajratsa, u holda tasvir diqqatni aniq detallarga jamlaydi.

Pedagogika fan (pedagogik tadqiqot) sifatida ikki asosiy vazifani bajaradi: ilmiy-nazariy va normativ. Deyarli barcha pedagogik tadqiqotlar deskriptiv tartiblararo nazariy modellar ishlanmasiga yo'naltirilgan. Shu munosabat bilan akademik V.V.Krayevskiy shunday derdi: "Pedagogik tadqiqotlar sifatini ularning ilmiy-nazariy vazifasini kuchaytirmay turib oshirish mumkin emas. Demak, tan olish kerakki, fanda modelli munosabatlarni inobatga oluvchi nazariy modellar-namoyishlar ishlab chiqilishi zarurdir. U obyekt va konseptual sxema orasidagi maxsus munosabat, ya'ni, ba'zi ilmiy namoyishlar tizimi sifatida yuzaga chiqadi. Mavjudlik modeli – nazariy modelning asosiy belgisi – bu elementlarning aniq mustahkam aloqasini taqdim etadi, borliqning ichki, muhim munosabatini aks ettiruvchi aniq strukturani nazarda tutadi.

Pedagogik tadqiqot mantig'i deskriptiv empirik va tadqiqot obyekti mavzulararo nazariy modellarini konstruksiyalash, nazariy model bahosi, umumlashgan me'yoriy model, aniq pedagogik me'yor, qoidalar, buyruqlarni konstruksiyalashni nazarda tutadi. Tadqiqotning deskriptiv, aksiologik va me'yoriy (preskriptiv) modellarini asoslashda quyidagilar zarur hisoblanadi:

- "Tavsiflardan bahoni mantiqan ajratib bo'lmaydi, baholardan esa tavsiflarni. Tavsifli tasdiqlash odatda "mavjud" so'zi bilan bog'liq tarzda ifodalanadi, baholi tasdiqlashlarda ko'p holatlarda "talab etiladi" so'zi qo'llanadi. "Mavjud"dan mantiq yordamida "talab etilgan"ga o'tib bo'lmaydi, xuddi shunday "talab etiladi"dan "mavjud"ga". Aynan

D.Yum birinchi bo'lib "mavjud"dan "talab etilgan"ga mantiqli o'tish mumkin emasligini ta'kidlab o'tgan.

• "Yum prinsipi"ga ko'ra, baholar va me'yorlar mantiqan dalillardan kelb chiqmaydi. Baholarni tajriba, empirik tasvirlash yordamida tasdiqlash va inkor etish mumkin emas. Baholar kvaziempirik asoslanadi. A.A.Ivinning aytishicha: "Baholashni asoslashning kvaziempirik usullariga turli induktiv mulohazalar kiradi, baholar va xulosalari mavjud bo'lganlari orasida, ular ham baho sanaladi: to'liq bo'lmagan induksiya, analogiya va h.k."

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning xususiyati shundaki, deyarli barcha amaliy tasdiqlar ikkilamchi, tasviriy-baholi tasdiqlar sanaladi. "Ijtimoiy va gumanitar nazariyalarda ikkilamchi so'zlar – bu ham shakllantirilgan va mavjud nazariyalar sifatida muhim tarkibiy elementlardir". Ijtimoiy-gumanitar fanlarda haqiqat – bu nafaqat mavjud narsa, balki bo'lishi kerak bo'lgan hodisadir. Tadqiqotchi-pedagog pedagogik voqelikni nafaqat empirik va nazariy tasvirlaydi, balki mumkin bo'lgan transformatsiyalar taktikasi va strategiyasini inobatga olib, uni voqelikni baholash vositasida qayta tuzadi.

Pedagogik tadqiqotlarda nazariy modellarni konstruksiya qilish bosqichida tadqiqotchi ta'lim tizimlari holatini determinatsiya qiluvchi dalillar doirasini aniqlaydi, shuningdek, ularning rivojlanishi qonuniyat va tendensiyalarini yuzaga chiqaradi, bashorat modellarini konstruksiya qiladi, turli darajali ta'lim tizimlari (ta'limning texnologiyalashtirish va gumanitarizatsiyalash; ta'limning internatsionalizatsiya va globallasuvi va h.k.) rivojlanishining mavjud "ssenariysi"ni aniqlashtiradi. Shu ma'noda A.A.Ivin shunday ta'kidlaydi: "Yana bir tasviriy-bahoviy tasdiqlar turlari, ilmiy qonunlardan ko'ra, toza tavsiflar polyusidan uzoq turuvchi, ijtimoiy va gumanitar fanlarda ijtimoiy tuzilma, institutlarning rivojlanish tendensiyalari haqidagi tasdiqlar odatiy hisoblanadi. Tavsifli mazmun qatorida tendensiyalar haqidagi fikr doimo yyetarli yaqqol ifodalangan bahoviy mazmunga ham ega. Ijtimoiy rivojlanish tendensiyalari haqidagi tasdiqlar har doim aniq ahamiyat kasb etadi va hamma vaqt nafaqat tavsifiy, balki bahoviy mazmunga ham ega".

A.A.Ivinning ta'kidlashicha, ijtimoiy-gumanitar fanlarning aksariyat tushunchalari yaqqol tavsiflariga ega: "fan" (xayolotga qarama-qarshi sifatida), "bilim", "haqiqat" va h.k. "Fanda ishlatiladigan deyarli barcha aniqliklar deskriptiv-preskriptiv sanaladi. Aynan shuning uchun ba'zi obyektlarni tavsiflovchi real aniqliklar bilan obyektidan qandaydir

xususiyatlarga egalikni talab qiluvchi nominal aniqliklar o'rtasida chegara o'tkazish qiyin".

Pedagogik jarayon — pedagoglar va talabalarning ta'lim va tarbiya vositalaridan (pedagogik vositalar – metodlar, shakl, texnologiyalar) foydalangan holda ta'lim mundariyasi bo'yicha maxsus tashkillashtirilgan o'zaro ta'siri (pedagogik o'zaro ta'sir) bo'lib, ta'lim masalalari yechimi, jamiyat va shaxslarning, ularning rivojlanish, o'z ustidan ishlash bosqichlarida extiyojlarini qondirishdir (V.A.Slastiyonin, I.F.Isaev, E.N.Shiyanov). Ushbu aniqlikda deskriptiv va preskriptiv komponentlarning ikkisi ham yaqqol ifodalangan: deskriptiv komponent (muhim xususiyat): «pedagog va tarbiyalanuvchilarning pedagogik vositalardan foydalangan holda mazmunli asosida maqsadli o'zaro hamkorligi»; muhim, obyektiv, invariant, ya'ni, qonuniy aloqalar: «pedagogik jarayonning ijtimoiy-madaniy asoslanganligi», «maqsad – ta'lim mundariyasi– pedagogik vositalar» tizimida qonuniy aloqalar»; preskriptiv komponent: ushbu aniqlikda pedagogik o'zaro ta'sir me'yorlari – subyektivlik prinsiplari, rivojlanish boshchiligi (o'z ustida ishlash va b.) aks etgan.

Yuqorida aytilgan “pedagogik tadqiqotning deskriptiv-nazariy modeli” kontekstida (E.V.Berejnova, V.V.Krayevskiy) “noaniq qiymatli-me'yoriy komponentli deskriptiv-nazariy model” sifatida ta'riflash to'g'riroq bo'ladi. Bunday nazariy modellar, empirik modellar kabi “toza” tavsif hisoblanmaydi, vaholanki, shubhasiz bunday modellarda deskriptiv komponent bosh o'rinda turadi.

E.V. Berejnova nazariy modelni baholashning to'rt usulini ko'rsatdi: maxsus empirik tadqiqotda nazariy modelning bahosi; voqelik dalillari asosida nazariy modelni uning elementlari va korreksiyasi kelishuvi maqsadida baholash; nazariy modelni an'analar (o'tmish pedagogik tajribasiga murojaat)dan foydalangan holda baholash; xorijiy ta'lim tizimiga yaqinlashishda uning tajribasidan foydalanish orqali nazariy modelni baholash.

Nazariy model bahosi me'yoriy model qurilishida umumiy mo'ljal beradi. Amaliy pedagogik tadqiqot tuzilishida me'yoriy modellar argumentatsiyasi usullari professor E.V. Berejnova ishlarida o'z ifodasini topgan.

Aksiologik komponentni tadqiqotning mantiqiy tuzilishiga kiritish, V.V. Krayevskiyning fikricha, gumanitar tadqiqotning ratsional-mantiqiy sxemasi (paradigmasi) rivojlanishini ta'minladi, u esa

subyektiv-shaxsiy jihatga ega bo'ldi. "Paradigma ilgariyasi" ro'y berdi, ya'ni, pedagogik tadqiqot modeli rivojlanishi amalga oshadi.

Savol va topshiriqlar

1. Paradigma nima? Pedagogik tadqiqot paradigmasi yadrosini nima tashkil etadi?
2. Pedagogik tadqiqotlarning mantiqiy-gnoseologik modeli qanday tuzilishga ega?
3. Deskriptiv empirik model komponentlariga nimalar kiradi?
4. Empirik ma'lumotlar deganda nima tushuniladi?
5. Ilstratsiya va misollar va dalillar o'rtasida qanday aloqadorlik mavjud?

II BOB. METODOLOGIK APPARAT VA TADQIQOT SIFATINI TA'MINLASH

2.1. PEDAGOGIK MUAMMONI TANLASH VA PEDAGOGIK TADQIQOT MAVZULARINI SHAKLLANTIRISH. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNING DOLZARBLIGINI ANIQLASH

Tayanch tushunchalar: muammo, pedagogik muammo, tadqiqot muammosi, mavzu, tadqiqot mavzusi, tadqiqot natijasi.

Pedagogik tadqiqotlar muammosi. Ilmiy tadqiqot muammoni qo'yishdan boshlanadi. Falsafada muammo anglanish paytida obyektiv paydo bo'luvchi savol yoki savollar jamlanmasi majmui sifatida aniqlanadi, ularning yechimi muhim amaliy yoki nazariy ahamiyatni o'zida aks ettiradi. Muammoning tuzilishida quyidagi savol ko'ndalang turadi: "Avval fanda ma'lum bo'lmagan qaysi jihatni o'rganmoq kerak?" (V.V.Krayevskiy).

Tadqiqot muammosi fan va amaliyot uchun birdek dolzarb bo'lishi kerak. Muammo – bu "bilmaslik haqidagi bilim"dir. Muammo tuzilishi ta'lim amaliyoti (ta'lim va tarbiya) pedagogika fani (didaktika, tarbiya nazariyasi, metodika) holatining obyektiv ilmiy tahlili natijasi hisoblanadi, uning maqsadi ilmiy "bilim" va "bilmaslik" chegaralarini aniqlashdir. Masalan, tadqiqotchi muammoni quyidagicha ifodalab beradi: "Didaktik tadqiqotlarning qanday sifat mezonlari mavjud?". Aslida pedagogik tadqiqotlarning sifat mezonlari metodolog olimlar E.V.Berejnova, V.M.Polonskiy, V.V.Krayevskiy, V.I.Zagvyazinskiy, V.A.Slastiyonin kabilar tomonidan tizimlashtirilgan, asoslangan, ishlab chiqilgan. Yuqorida ifodalangan muammo aslida "tadqiqotchining o'zining muammosi", ya'ni u mazkur masala haqida yetarlicha bilimga ega emas.

Ilmiy muammo ta'lim yoki tarbiya amaliyoti, pedagogik nazariyada topilgan ziddiyatlar asosida ifoda etiladi. Ziddiyat – bu "qarama-qarshilik", "mos emaslik", masalan, pedagogik jarayon komponentlari orasida – maqsadi va mazmuni, mazmuni va metodik vositalari bilan.

Qarama-qarshilik va «ziddiyatlar» amaliyotda – ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun hali sabab emas! Amaliyotdagi har qaysi ziddiyat ham fan vositasitalari yordamida hal bo'lavermaydi. Qolaversa, fan ziddiyatlarni echmaydi, balki asboblarni ularning yechimi uchun sharoit sifatida ishlab chiqadi. A.M.Novikovning ta'kidlashicha, pedagogik

tadqiqot muammosi mantiqan o'rnatilgan qarama-qarshilikdan sizib chiqadi: faqat fanga oid, ilmiy bilimning yassiligiga olib o'tilgan, fan tilida ifodalangan jihatlardangina ajratib olinadi. Qarama-qarshilik yechimining dastlabki sharti-vositasi ishlab chiqilganda, variant mavjud bo'ladi. Ilmiy ish bilan amaliy masalani ajratib olish muhim. Amaliy masaladan ilmiy muammoga o'tish uchun, ikki tartibni amalga oshirish kerak: berilgan amaliy masalani echish uchun qaysi ilmiy bilimlar kerakligini aniqlash; ushbu bilimlar fanda borligini aniqlash; agar bilimlar bor bo'lib, ularni tanlab olish, tizimlashtirish, foydalanish zarur bo'lsa, u holda ilmiy muammoning o'zi mavjud emas; agar kerakli bilimlar yo'q bo'lsa yoki to'liq bo'lmasa, muammo yoki muammolar majmui yuzaga keladi.

Tadqiqot muammosi dolzarblik, yangilik, nazariy ahamiyat (o'sishga ko'maklashish, nazariy bilimlarni takrorlash emas) va amaliy ahamiyat (ta'limiy amaliyotning real masalalari yechimini topishga yordam berish) talablariga javob berishi lozim.

Ilmiy muammoni tuzish uchun quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish kerak:

- ta'lim amaliyotining tanqidiy tahlilini amalga oshirish (anketalashtirish, testdan o'tkazish, ekspertli baholash uslubi va b.), uning sifati va effektivligini aniqlash, amaliyot holatini determinatsiyalovchi faktorlar, "qarama-qarshiliklar", «ziddiyatlar», kelishmovchiliklarni shakllantirish;

- fanda amaliyot qarama-qarshiliklarni echish vositalari ishlab chiqilganmi, shuni aniqlash (ilmiy tadqiqotlar natijalari tanqidiy tahlili asosida: yondoshuvlar, konsepsiyalar, ta'lim jarayoni modellari, ta'lim metodikasi), ilmiy "bilim" va "bilimsizlik" chegaralarini o'matish (nima ishlab chiqilganu, nima ishlab chiqilmagan va "fan xaritasida oq dog" sifatida nima namoyot bo'lgan);

- tadqiqot obyektiga nisbatan, ma'naviy-kategorial apparatni qo'shgan holda shaxsiy konseptual pozitsiyani asoslash (tadqiqotchi mavjud konsepsiya yoki nazariyaning adepti bo'lishi mumkin);

- tadqiqotning muammoli maydonini aniqlash, konkretlashtirish va birinchi navbatda shaxsiy tadqiqotning muammosini shakllantirish;

- shaxsiy ilmiy muammoni dolzarblik mezonlari pozitsiyasi, potensial nazariy va amaliy mazmuni jihatidan tanqidiy refleksiyasini amalga oshirish (Muammo bormi? U dolzarbmi? Yyechimga egami? Uning yechimiga nazariy va amaliy extiyoj bormi? Pedagogik fan zamonaviy rivojlanish bosqichida uning yechimi mavjudmi?).

Muammo ko'pincha so'roq gap shaklida shakllanadi. Muammo tuzilishi mono- va polikomponentli bo'lishi mumkin. Muammoning monokomponentli tuzilishida muammo bitta masaladan iborat bo'ladi («Magistrantlarda pedagogik-metodologik refleksiyaning qanday shakllantirish mumkin?»), polikomponent shaklida – bir necha masala («Bo'lajak o'qituvchilarda metodologik madaniyatni shakllantirish mazmuni va metodlari») muhokama uchun qamrab olinishi mumkin.

Tadqiqot muammosining dolzarbligi. Tadqiqot muammosi dolzarbligi asoslanadi. Tadqiqotchi quyidagi savolga javob berishi talab etiladi: «Nima uchun berilgan muammoni aynan hozirgi vaqtda o'rganish zarur?» (V.V.Krayevskiy), ya'ni, hali loyihalash bosqichida potensial tadqiqot natijalarini zamonaviy kontekstda (kontekst dinamikasini hisobga olgan holda) ahamiyatli ekanligini, pedagogik nazariyani rivojlantirish va ta'lim amaliyoti samaradorligi va sifatini ta'minlashdagi o'rni asoslab berish.

Tadqiqotning konkret muammosi dolzarbligini asoslash fanda muammoning ishlab chiqish darajasini baholashni nazarda tutadi. Masalan, asl manba (monografiyalar, maqolalar, dissertatsiyalar) tahlili shuni ko'rsatdiki, fanda ta'lim sohasidagi xalqaro ilmiy tadqiqotlar sifatini boshqarish modellari, shuningdek, invariant terminologik ma'noli maydonni ishlab chiqarishga yondoshuvlar ishlab chiqilgan (ishlab chiqilyapti va ma'qullanayapti). Lekin fanda ta'lim sohasida xalqaro ilmiy tadqiqotlarni baholashning invariant mezonlar tizimi ishlab chiqilmagan. Shu munosabat bilan potensial tadqiqot muammosi quyidagi tarzda shakllanishi mumkin: ta'lim va fanning internatsional-lashish kontekstida ilmiy-pedagogik tadqiqotlari sifatining invariant bahosi qanday?

Pedagogika bo'yicha dissertatsiyalar tahlili tadqiqot mavzusi va muammosi dolzarbligida bir qator yaqqol kamchiliklarni yuzaga chiqarishga imkoniyat beradi:

- faqat yo'nalishning dolzarbligi asoslanadi, lekin tadqiqot mavzusi dolzarbligi asoslanmagan;

- yo'nalish dolzarbligi va tadqiqot mavzusi ham rasmiy bayon qilinadi, shuning bilan birga yana bir holat borki, unda yo'nalish dolzarbligi bahs-munozarali, lekin tadqiqot mavzusi fanda allaqachon ishlab chiqilgan;

- tadqiqot mavzusining faqat ilmiy dolzarbligi asoslanadi: dalil-isbotlar fanda ularning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligiga borib taqaladi («aniqlanmagan», «yuzaga chiqmagan», «ochilmagan...»),

amaliy dolzarblik esa ochilmay qolyapti («Qay tarzda tadqiqot natijalari ta'lim amaliyotidagi kamchiliklarni bartaraf uchun yordam beradi?»);

- misollar-tasvirlar asosida faqat tadqiqot mavzusi dolzarbligi asoslanadi (masalan, pedagogik jarayon natijadorligi to'g'risidagi statistik ma'lumotlar).

Tadqiqot mavzusi. Tadqiqot mavzusini shakllantirish uchun quyidagi savolga javob topish kerak: «Ilmiy ishni qanday nomlash kerak?». V.V.Krayevskiyning ta'kidlashicha, mavzuni ifoda qilishda muammo aks ettiriladi, bunda mavzu fanda ma'limlikdan yangi bilimga harakatni aks ettirishi lozim.

Mavzuni aniqlash uchun ilmiy muammoni yuzaga chiqarish va shakllantirish kerak, uning dolzarbligini isbotlash lozim. Tadqiqot mavzusi – bu qisqa ifodalangan muammodir.

Mantiqiy-metodologik aspektda “mavzu” (“sarlavha”) ilmiy ishning asosiy savolidir (Yu.A.Petrov). Misol: «Ta'lim sohasida xalqaro ilmiy tadqiqotlar sifatining qanday invariant mezonlari mavjud?».

Pedagogik tadqiqotning mavzusini aniqlash metodologik me'yorlari (metodologik kamchiliklar):

- Amorflik, «protsessuallik», «butun olamga xos» tadqiqot mavzusi masshtabi». Ba'zida mavzular “protsessuallik” tarzida shakllanadi: «jarayonni o'rganish», «takomillashishtirish», «tadqiqot», «tayyorlash», «muammolari», «butun olamga xos» tadqiqot mavzusi masshtabi: mavzuning tadqiqot obyekt maydoni (obyekt bilan emas!) bilan o'xshashligi: «O'quvchilarni chet tiliga o'rgatishning samarali metodlari»); tadqiqot mavzusini to'g'ri ifodalash.

- Tadqiqot usullarining tadqiqot mavzulari bilan o'xshashligi: «tahlil», «jarayonni modelashtirish».

- Ilmiy tadqiqot mavzusi jiddiy ravishda uning asosiy natijasi bilan aniqlanadi! «Tafakkur madaniyati: ilmiy-pedagogik tadqiqotning metodologik muammosi» nomli fundamental monografiyasida professor Yu.A.Petrov ta'kidlaydi: «Savol tug'iladi: ilmiy ishning mundarijasiga mos sarlavhasini, yakuniy holatda esa – uning asosiy natijasini qanday tanlash mumkin? Buning uchun ish nimadan tashkil topganini aniq tasavvur qilib, uning asosiy natijasi nima ekanligini anglash kerak». Misol uchun tadqiqotning mavzusi «Ta'lim va fan internatsionallashuvi sharoitida amaliy-pedagogik tadqiqotlar sifatining invariant mezonlari» tarzida bo'lsa, asosiy natija – «Ta'lim sohasidagi xalqaro ilmiy tadqiqotlar sifatining invariant mezonlari» ko'rinishida aks etadi.

Tadqiqot mavzusi tasdiqlanguncha tadqiqotning muammoli maydonini aniqlashtirib olish, muammoni identifikatsiyalash va aniqlashtirish, uning fan va amaliyot uchun dolzarbligini asoslash -- tadqiqot mavzusini shakllantirish kerak. Ushbu barcha pedagogik jarayonlarni tadqiqotchi mustaqil amalga oshirishi lozim! Balki olimlar, ilmiy maslahatchilar "mavzuni" emas, dissertatsiyalarning "ishchi nomini" tasdiqlashar, sababi ushbu nomlar "ilmiy tadqiqot mavzusiga" aylangunga qadar ko'p bora aniqlashtiriladi? (Hech kimga sir emas: bugun hatto himoyaga tavsiya etilgan dissertatsiyalarning mavzulari ham himoyadan bir necha kun oldin keskin o'zgarishga uchraydi -- ta'kid B.X.ga tegishli). Bu jihatni R.Dey obrazli tasvirlab bergan: «Ish yozilgunga qadar sarlavhani o'ylab topish, hali bola tug'ilmasidan avval unga ism berish bilan barobar: sababi siz o'g'il bolaga adashib qizning ismini berib qo'yishingiz mumkin».

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi va zaruratini asoslashga doir misol.

Tadqiqot mavzusi: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashga ta'minot vositasida rivojlantirish.

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik innovatsiyalarni keng miqyosda qo'llash jahon taraqqiyotining global tendensiyasi hisoblanadi. Ayni paytda interfaol ta'lim muhitini yaratish, o'quvchilarning tafakkuri va dunyoqarashini rivojlantirishning innovatsion metod va texnologiyalarini takomillashtirish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, yangi demokratik ta'lim konsepsiyasini yaratish vazifasiga alohida e'tibor qaratildi. "Ta'lim O'zbekiston xalqi ma'naviyatiga yaratuvchilik faolligini baxsh etadi. O'sib kelayotgan avlodning barcha eng yaxshi imkoniyatlari, unda namoyon bo'ladi, kasb-kori mahorati uzluksiz takomillashadi, katta avlodlarning dono tajribasi anglab olinadi va yosh avlodga o'tadi. Yoshlar, ularning iqtidorliligi va bilim olishga chanqoqligidan ta'lim va ma'naviyatni tushunib yetish boshlanadi" degan qat'iy xulosaga kelindi. Mana shu g'oyalar tadrijiy ravishda rivojlantirilib mustaqil mamlakatimizning buyuk kelajagini ta'minlaydigan muhim omil sifatida ta'lim-tarbiya, kadrlar tayyorlash sohasini mutlaqo yangi asosda tashkil etishga kirishildi. Mazkur masalalarni hal etish uchun umumiy o'rta ta'lim tizimi va mazmuni yangilandi, ya'ni I-XI sinflarda o'qitiladigan fanlar bo'yicha uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti (DTS), o'quv dasturlari ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi. Ta'lim-tarbiya

jarayonida ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida zamonaviy o'quv-uslubiy majmualar yaratildi.

Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiya-lashgan didaktik ta'minot vositasida rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik hamda fanlararo aloqadorlikni ta'minlash, mazkur jarayonga kompetent yondashuvni tatbiq etish, globallashuv sharoitida o'quvchilarning tarixiy ongi va dunyoqarashiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi axborot xurujlaridan muhofaza qilishning muhim omili sifatida ularda axborot iste'moli madaniyatini tarkib toptirish, samarali ta'lim texnologiyalari hamda o'quvchilarni milliy tarixiy merosimizni chuqur va to'liq o'zlashtirishga doir elektron dasturiy vositalarni ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2014 yil 6 fevraldagi PQ-2124-son "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishga qaratilgan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori, Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 9 iyuldagi 321-son "2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Tadqiqot muammosining dolzarbligini asoslashda nimalarga alohida e'tibor qaratish zarur?
2. Tadqiqotchining o'zining kognitiv sohasidagi muammo tadqiqot muammosi bo'lib xizmat qilishi mumkinmi?
3. Tadqiqot muammosining dolzarbligini asoslashda hozirgi vaqtda qaysi jihatlariga e'tibor qaratish talab etilmoqda? Mazkur holatga Siz qanday baho berasiz?
4. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi o'zida uning zaruriyat ekanligini aks ettiradimi?
5. Tadqiqot mavzularining qayta-qayta e'lon qilinishining sababi nimada deb hisoblaysiz?

2.2. PEDAGOGIK TADQIQOT OBYEKTI VA PREDMETI

Tayanch tushunchalar: obyekt, tadqiqot obyekt, obyekt maydoni, predmet, tadqiqot predmeti.

Tadqiqot obyekt va obyekt maydonini aniqlashtirish.

Tadqiqot obyektini aniqlash jarayonida, biz nima tadqiq qilinaotganligi haqidagi savolga javob beramiz; tadqiqotning yangi bilimlar qo'liga kiritiladigan mazkur jihati tadqiqot predmetida aks etadi (V.V.Kraevskiy). Tadqiqot predmeti bu obyektning o'rganishining aniq jihatini o'zida ifoda etadi. F.A.Kuzinning fikricha, tadqiqot predmeti – bu muhoakama qilinaotgan tadqiqot obyekt doirasiga qamrab olingan barcha narsahodisalardir.

3-jadval.

Tadqiqot obyekt va obyekt maydoni

Obyekt maydoni va tadqiqot obyektini aniqlashtirish	
Mavzu: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning didaktik asoslari (5-7 sinf tarix darslari misolida)	
Tadqiqot obyekt maydoni	Tadqiqot obyekt
<i>"Nima tadqiq qilinyapti?" Tadqiqotining "diqqat markazida" voqeelikning qaysi jihati aks etgan?</i>	<i>Obyektiv nima mavjud va bevosita tadqiqotchining e'tibori nimaga qaratilgan?</i>
O'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish yo'llari	O'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning interfaol metodlari
Tarix darslarida o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish yo'llari	Tarix darslarida o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning interfaol metodlari
5-7 sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirish yo'llari	5-7 sinf o'quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning interfaol metodlari

Masalan, ta'limning o'zi turli jihatlar bilan bog'liqlikda tadqiq etilishi mumkin:

- ... qadriyat sifatida;
- ... madaniyat komponenti sifatida;
- ... maqsadli yo'naltirilgan ijtimoiylashuv mexanizmi sifatida;

- ... idrok etish bilan uyg'unlik mexanizmi sifat;
- ... dinamik va statistik tizim;
- ... o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorligi;
- ... jarayon;
- ... natija;
- ... mustaqil ta'lim;
- ... boshqaruv va loyihalashtirish obyekti;
- ... ta'lim xizmatlari sohasi va b.

Tadqiqot obyekti va predmetining muhim belgilari. Tadqiqot predmetini nima uchun aniq belgilab olish lozim? Predmetning aniq belgilanishi tadqiqotchini noma'lum jihatlarni aniqlashtirish jarayonida behuda urinishlardan xalos etadi, chek-chegarasiz elementlar, hossalara va munosabatlarga ega empirik obyektlar haqida yangi fikrlarni bayon etishga imkon beradi. Tadqiqot predmetining aniqlashtirilishi ilmiy izlanishning chegarasi va vektorlarini o'rnatishni nazarda tutadi. Tadqiqot predmeti tadqiqotchidan yangi bilimlarni qo'lga kiritish uchun nimalarga e'tibor qarata olish lozimligini belgilab beradi.

4-jadval.

Tadqiqot obyekti va predmetining qiyosiy tahlili

Tadqiqot obyekti	Tadqiqot predmeti
Nima tadqiq qilinadi?	<ul style="list-style-type: none"> • Obyektning qaysi jihatlari tadqiq etiladi? • Obyektning tadqiqot doirasiga nimalar kiradi?
Obyekt subyektga bog'liq bo'lmagan hodisa	Predmet tadqiqotchi nimani tadqiq etishni nazarda tutganligini aniqlab beradi.
Obyekt ko'p o'lchamga ega. Haqiqatning ko'p o'lchamligi	Predmet obyektning aniq tadqiq doirasi va yo'nalishini belgilab beradi. Tadqiqotchi-ning maqsadi aynan nimaga qaratilganligini aniqlao'tirib beradi.
O'nlab tadqiqotlar, obyekt esa bitta	O'nlab tadqiqotlar, obyekt bitta, biroq o'nlab predmet, o'nlab konsepsiyalar, o'nlab haqiqatlar...
O'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirishning interfaol metodlari ... sifatida	<p>"O'quvchilarning bilish faolligini oshirish vositasi sifatida".</p> <p>"O'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyatining samarali vositasi sifatida".</p>

	<p>“O‘quvchilarda muqobil fikrlash vositasi sifatida”.</p> <p>“O‘quvchilarda tanqidiy fikrlash vositasi sifatida”.</p>
--	--

Tadqiqot obyekti va predmetini aniqlashda yo‘l qo‘yiladigan tipik xatoliklar. Pedagogik tadqiqotlar obyekti va predmetini aniqlashda yo‘l qo‘yiladigan maxsus va tipik kamchiliklari:

- pedagogik tadqiqotda obyekt yaxlitlik, lekin ma‘lum qamrovni ko‘zda tutilgan holda belgilanadi. Tadqiqot predmeti – bu obyektning o‘rganishning o‘ziga xos jihati, ma‘lum bir qamrov diorasi, “loyjhasi” bo‘lib, ilmiy izlanishning aniq doirasi va yo‘nalishini taqozo etadi;

- tadqiqot predmetining metodologik jihatdan to‘g‘ri belgilanganligi faqat muammoning nazariy tahlili va mos kelishi, tadqiqotning konseptual asoslarini ishlab chiqilganligi bilan bevosita bog‘liqdir;

- bitta obyekt turli jihatlar bilan bog‘liqlikda o‘rganilishi mumkin;

- “Tadqiqot obyekti” va “tadqiqotning obyekt sohasi” tushunchalarini farqlash lozim. Bir muammo maydoni doirasida tadqiqotning ko‘plab obyektlarini shakllantirish mumkin;

- tadqiqot predmeti va obyekti o‘rtasidagi vakuumning mavjudligi. Ko‘pincha obyekt yoki predmet psixologiya, pedagogik psixologiya sohasi bilan bog‘liqlikda aniqlashtiriladi (“... ko‘nikmalarini rivojlantirish” yoki “Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirish”). Rivojlanish individ psixikasi bilan bog‘liq bo‘lib, uni tashxis etish – psixologiya va pedagogik psixologiyaning tadqiqot predmetini tashkil etadi. Pedagogika shaxsni rivojlantirish mazmuni, shakl, metod va vositalarini tadqiq etadi. Masalan, falsafal doktori dissertatsiya mavzusi “O‘quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning didaktik asoslarini takomillashtirish” tarzida tanlansa, pedagogika fanlari bo‘yicha ilmiy darjaga talabgor albatta, masalaning didaktik shart-sharoitlari – omillari, mazmuni, shakl, metod va vositalari, amaliy-texnologik tizimini tadqiq etishi talab etiladi;

- tadqiqot predmetini “jarayon” sifatida belgilanishi (masalan, tadqiqot predmeti – o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish jarayoni). Mazkur holatda jarayon obyektiv tavsifga ega. Muallif tadqiqot obyektini emas, balki predmetini aniqlashtirgan. Qachonki tadqiqot predmeti tadqiqotchining subyektiv nuqtai nazari obyektga nisbatan aniq belgilab olingan bo‘lsa, “jarayon” sifatida aniqlashtirilishi mumkin. E.V.Berejnovaning tadqiqot ishi obyekti “pedagogika oliy ta‘lim muas-

sasasi talabalarini kasbiy tayyorlash jarayoni”, tadqiqot predmeti esa, “kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarda metodologik madaniyatni shakllantirish” tarzida belgilangan. Ana shu tarzda tadqiqot obyektini ham, predmeti ham jarayon sifatida aniqlashtirilgan. Shuning bilan birga, tadqiqot predmetida muallifning tadqiqotga doir subyektiv yondashuvini aks ettiruvchi aniq jihat o‘z ifodasini topgan;

- tadqiqot obyektini yoki predmetini “... ning nazariy asoslari” tarzida belgilash. Muallif nazariy asoslarni mustaqil ravishda tadqiqot jarayonida aniqlashtiradi. Mazkur holat pedagogik ta’limotlar tarixida tadqiqot natijasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin;

- “Predmetning obyektning tarkibiy qismi sifatida” belgilanishi. V.V.Kraevskiyning fikricha, tadqiqot obyektini va predmetini aniqlashtirishda eng keng tarqalgan kamchilik bu predmetni obyektning bir qismi sifatida qabul qilinishidir (masalan, tadqiqot obyektini – “maktab tarbiya tizimi”; predmet – “maktab tarbiya tizimining didaktik yo‘nalishi”).

5-jadval.

Tadqiqot obyektini va predmetini: metodologik xatoliklar

Tipik metodologik xatoliklar	Pedagogik tadqiqot obyektini va predmetini
Predmet obyektining bir qismi sifatida	Obyekt – “ta’lim mazmuni”, predmet – ta’lim mazmunining majburiy komponenti. Mazkur holatda “katta” va “kichik” obyektlar mavjud. Ta’lim mazmunining majburiy komponenti qaysi jihatdan tadqiq etiladi? Tadqiqotning predmeti esa noma’lum bo‘lib qolmoqda.
Predmet obyekt sifatida	Predmet – “boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida olam haqidagi tasavvurlarning shakllanishi”. Aslida mazkur holat obyektiv jarayon. Tadqiqot doirasining predmeti esa aniq emas.
Obyekt va predmet boshqa-boshqa fanlar tadqiq doirasi	Pedagogik tadqiqot obyektini – “ijtimoiy-maishiy er-tak” (bolalar folklori), predmet – ... axloqiy tasavvurlarning rivojlanishi (psixologiya).
Obyekt va predmet tadqiqot maqsadi va vazifasi sifatida	Obyekt – “... rivojlantirish konsepsiyasi”, predmet – “rivojlantirishning tashkiliy-metodik asoslari”. Ko‘rinib turibdiki, “konsepsiya”, “nazariya” va “metodika” aslida tadqiqot natijasidir.

Tadqiqot obyekti va predmetini aniqlashtirishga doir misollar.

1. Didaktik tavsifdagi mavzuga doir.

Tadqiqot mavzusi: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan ta'minot vositasida rivojlantirish.

Tadqiqotning obyekti umumta'lim maktablari o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish jarayoni.

Tadqiqotning predmeti umumta'lim maktablari o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning modernizatsion omillari, didaktik parametrlari va amaliy-texnologik tizimi.

2. Tarbiya nazariyasiga doir.

Tadqiqot mavzusi: Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish.

Tadqiqotning obyekti pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida ma'naviy madaniyatni rivojlantirish jarayoni.

Tadqiqotning predmeti pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy-pedagogik shart-sharoitlari, amaliy-texnologik va neyrolingvistik dasturlashtirish tizimi.

Savol va topshiriqlar

1. Tadqiqot obyekti va obyekt maydoni tishunchlariga izoh bering.
2. Tadqiqot obyekt maydoni va obyektini aniqlashtirish metodikasini tushuntirib bering.
3. Tadqiqot obyektining o'ziga xos belgilarini aniqlashtiring.
4. Tadqiqot predmetining o'ziga xos belgilariga izoh bering.
5. Tadqiqot obyekti va predmetini aniqlashtirishda qanday xatoliklarga yo'l qo'yiladi?

2.3. PEDAGOGIK TADQIQOTNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Tadqiqotning maqsadi – ilmiy izlanishning ideal (bashorat qilinayotgan) natijasi. Ilmiy tadqiqotda maqsad muhim o'rin tutadi. Amerikalik olim Jon Kxo "Har qanday faoliyatda aniq maqsad etmish foiz ijobatdir" deb yozadi. Ilmiy tadqiqot maqsadi izlanuvchining yaratuvchanlik tuyg'usi, fanning dolzarb muammosi, mavzuga doir axbo-

rotlarni aniqlanganligi, ijodiy ilhom, ilmiy til, muammoni yechimini bashorat qila olish kabi imkoniyatlar asosida umumlashtiriladi.

Tadqiqot maqsadi – bu ilmiy izlanishning prognozlashtirilgan (ideal) natijasi, metodologik triadaning tarkibiy qismlaridan biri: maqsad, vosita, natija.

Pedagogik tadqiqot maqsadi umumiy koʻrinishda yangi ilmiy-metodik mahsulni oʻzida aks ettirib, tadqiqot soʻnggida yuzaga chiqishi mumkin.

Birinchi boʻlimda taʼkidlab oʻtilganidek, pedagogika ijtimoiy fan sifatida ikki asosiy vazifani bajaradi: ilmiy-nazariy va konstruktiv-texnik (meʼyoriy). Pedagog-tadqiqotchi ilmiy-nazariy funksiyani amalga oshirar ekan, u pedagogik voqelikni bor holaticha aks ettiradi: tashhis etadi, baholaydi, u yoki bu pedagogik vositalar, taʼlim modellarning samaradorligi yoki samarasining pastligini izohlaydi (empirik daraja); taʼlim-tarbiya, pedagogik voqelikning mohiyatini anglaydi (“nima mavjud?”); pedagogik qonuniyatlarni oʻrnatadi; ijtimoiy-madaniy oʻsish darajasini hisobga olgan holda taʼlimning komponentlari, darajalari, sohalarini ilmiy nuqtai nazardan asoslaydi; fanlararo aloqadorlik asosida falsafa, yosh va pedagogik psixologiya, pedagogika va boshqa sohalariga oid bilimlarni integrallash vositasida yangi didaktik va tarbiyaviy tizimlarni asoslaydi (nazariy daraja). Lekin pedagogika, tabiiy fanlardan farqli oʻlaroq nafaqat pedagogik voqelikni aks ettiradi, balki unga qaytadan oʻzgartirish kiritish vositalari(meʼyorlar)ni ishlab chiqadi.

Konstruktiv-texnik funksiyani bajarish jarayonida tadqiqotchi “zarur bilimlar”ni, yaʼni pedagogik jarayonning natijaviyligini taʼminlovchi meʼyoriy, koʻrsatmali-tavsifiy (tamoyillar, usullar, shakllar, metodik qoidalar, tavsiyalar) bilimlarni qoʻlga kiritadi.

U yoki bu darajada ilmiy-nazariy va meʼyoriy funksiyani koʻplab pedagogik tadqiqotlar bajaradi. Masalan, tadqiqot maqsadi quyidagicha shakllantirilgan: “taʼlimning mazmunli komponenti sifatida shaxsiy tajribaning tabiatini aniqlash va uni taʼlim mazmuniga singdirish meʼyorlarini ishlab chiqish” (A.V.Zelensova); “aniqlash” mazkur tadqiqotning ilmiy-nazariy, “ishlab chiqish” esa – meʼyoriy funksiyasiga taalluqli.

Tadqiqot vazifalari dissertatsiyaning istiqbolli rejasida, mazmun-mundarijasida oʻz ifodasini topadi.

Tadqiqotchining mutaxassisligi, qiziqishi, yaratuvchilik qobiliyati, ijodga intilishi aniq maqsadi va vazifasini belgilashda namoyon boʻladi. Tadqiqot boshlanishida qoʻyilgan maqsad, vazifa qoʻlami kam boʻlsada,

izlanish jarayonida ko'proq yutuqlarga erishi, yangi konsepsiyalar yaratilishi, qonuniyatlar ochilishi tajribalarga ega bo'lish mumkin.

Tadqiqot maqsadi, vazifalarda o'rganayotgan voqelik, predmet, uning tarkibi, mohiyati, boshqa voqea-hodisalar bilan bog'liqligi, umumiy qonuniyalar, nazariy asoslari, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarni; mavjud shart-sharoit asosida tadqiqot obyekti va predmetini aniqlash; ilmiy izlanish metodlarini tanlash, kuzatish olib borish, tajribalar o'tkazishdan; amaliyotga joriy etish, tavsiyalar ishlab chiqish ifodalanadi, belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalarini aniqlashtirishga doir misollar.

1. Didaktik tavsifdagi mavzuga doir.

Tadqiqot mavzusi: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan ta'minot vositasida rivojlantirish.

Tadqiqotning maqsadi modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning konseptual asoslari va amaliy-texnologik tizimini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari va omillarini yoritish;

kompetent yondashuv asosida umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning tashkiliy-texnologik jihatlarini asoslash;

tarixiy tafakkurni rivojlantirishning modernizatsion yo'nalishi sifatida o'quvchilarda axborot iste'moli madaniyatini tarkib toptirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish;

umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirishning neyropedagogik xususiyatlari va diagnostik ko'rsatkichlarini aniqlash;

falsafiy-antropologik yondashuv asosida umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish va samaradorligini baholash.

2. Tarbiya nazariyasiga doir.

Tadqiqot mavzusi: Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish.

Tadqiqotning maqsadi pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning amaliy-texnologik tizimi va ijtimoiy-pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

milliy tafakkur va ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning o'zaro aloqadorligini tahlil etish asosida talabalarda ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning falsafiy, pedagogik-psixologik omillarini aniqlash-tirish;

talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlanganlik darajasini tashxis etish va monitoringini amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish;

talabalarda ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning lokal-modulli texnologiyasini ishlab chiqish va samaradorligini baholash;

talabalarda ma'naviy madaniyatni rivojlantirishning neyro-lingvistik dasturlashtirish texnologiyalarini takomillashtirish;

texnogen sivilizatsiya sharoitida talabalarda kitobxonlik va mutolaa madaniyatini rivojlantirishning lokal-modulli texnologiyasini ishlab chiqish.

Savol va topshiriqlar

1. Tadqiqot maqsadining aniq belgilanishining ahamiyati nimada?
2. Tadqiqot maqsadini aniqlashga qo'yiladigan metodologik talablarni bayon eting.
3. Tadqiqotning ilmiy-nazariy funktsiyalariga nimalar kiradi?
4. Tadqiqotning konstruktiv-normativ funktsiyalarini izohlang.

2.4. ILMIY TADQIQOTNING FARAZI

Tayanich tushunchalar: faraz, tadqiqot farazi, dalil, faraz turlari, reproduktivlik.

Ilmiy faraz fan taraqqiyotining, yangi ixtirolarning muhim tarkibiy qismidir. Biror ilmiy ixtiro induksiya, oldindan bashoratsiz, tajribasiz amalga oshmaydi. Ayniqsa pedagogik tadqiqotda xatoga yo'l qo'ymaslik, natijani har tomonlama asosli bo'lishida ilmiy faraz alohida ahamiyatga ega. Oldindan aniq ko'ra olish ilmiy faraz (fanda qabul qilingan faraz)dir. Ilmiy tadqiqot maqsadi, vazifasini aniqlangandan keyin eksperimentalar (tajribalar) o'tkazish uchun muayyan ilmiy faraz bo'lishi, farazga har safar tayanish tadqiqot faoliyatining me'zonidir. Ilmiy faraz oldindan tasavvur qilish, fikriy tajriba, tadqiqotning ichki tizimi, tadqiqotning harakat kuchidir.

Ilmiy faraz tajribaga, tipik hayotiy misollarga, mantiqiy analogiya, ilmiy voqelik modeliga, kelgusida tajribada tekshiriladigan mavhum nazariyaga asoslanadi. Aniq ilmiy faraz tadqiqot samaradorligini oshiradi, tadqiqot bo'yicha aniq natijaga erishishga yordam beradi.

Tadqiqot avvalidagi ilmiy faraz ishchi faraz hisoblanadi. Yaxshi shakllantirilgan ilmiy faraz muammoni hal etish asosida erishilgan natijalarga ko'ra istiqbolli aniq faraz yaratish imkoniyatini beradi. Muayyan ilmiy faraz chuqur nazariyaga asosan ifodalanadi, unda mavjud voqelik, natijalarining pedagogik qonuniyatlar bilan uyg'unligi, mostligi isbotlanadi.

Tadqiqotda ilmiy faraz isbotlanish shart, dastlabgi ilmiy faraz va eksperimentlar natijasi asosidagi muayyan ilmiy faraz taqqoslanadi.

Pedagogik tadqiqot ilmiy farazi aniq natijaviy dalillar, misollar bilan bog'liq. Har tomonlama tekshirilgan natijaviy misollar, yaratilgan yangilik, bashorat qilish ilmiy farazning asoslangani tadqiqotning mezonidir. Demak, ilmiy farazlar avvalo dialektik qonuniyatlar kelib chiqsa, mukammal tajribalarda va eksperimentlarda asoslansa uning mukammalligi ta'minlanadi.

Ilmiy farazlar tadqiqot mavzusiga, qo'yilgan maqsadga, vazifalarga mos bo'lishi izlanish samaradorligini oshiradi, izchilligiga erishiladi. Dastlab farazni fanga ma'lum bo'lgan qonun va nazariyalar yordamida izohlashga harakat qilinadi. Faraz emperik tasdig'ini topadi yoki eksperimental tekshirish natijasida rad etiladi. Farazning muhim sharti eksperimentlar va amaliyotda isbotlanishidir.

Ilmiy tadqiqotchi o'zining umumiy g'oyasini bir yoki bir nechta farazda ifodalaydi. Faraz tizimi tadqiqot jarayonining mexanizimidir. Ilmiy farazga qo'yiladigan asosiy talablar:

1. Pedagogik tadqiqotda eng muhimi nima?
2. Tadqiqot obyektining tarkibiy qismi, xususiyati, pedagogik voqelik nimada aks etadi?
3. O'rganilgan jarayon modelining xususiyati qanday?
4. O'rganilayotgan voqelikni mohiyati nimada?
5. Muayyan voqelik qanday hosil bo'ladi?
6. Tadqiqot vaqti, muddati, qanday?
7. Ilmiy farazning tajribada aniqlash uchun qaysi metod va vositalardan foydalaniladi?

Demak, tadqiqot jarayonining hal qiluvchi tarkibiy qismi muayyan ilmiy faraz, uni tajribada, amaliyotda isbotlanishidir.

Faraz –ilmiy asoslangan, lekin aniq isbotlanmagan tahmdir, u nazariy holat yoki uning inkor qilinishi sifatida o'zining xulosaviy tasdig'ini topishi uchun maxsus isbotni talab etadi. Faraz tadqiqotning metodologik tavsifi, nazariyaning elementi sifatida ilmiy bilimni rivojlantirish metodini o'zida aks ettiradi. Maxsus metodologik adabiyotlarda faraz "ehtimoliy bilim" sifatida ta'riflangan. Faraz – bu isbotni talab qiladigan ilmiy tahminlar tizimi. Tadqiqot farazsi fan uchun bahsli, noaniq bo'lgan, isbotlar va tajribaviy-tadqiqiy tekshirishni talab etuvchi, tahminlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchi quyidagi savolga javob berishi lozim: "Tadqiqot obyektida nima noaniq, unda men boshqalar sezmagani nima ko'rayapman?" (V.V.Krayevskiy). Tadqiqot farazsini aniqlashning asosiy talablariga quyidagilar kiradi:

- faraz tadqiqot obyektiga tegishli bo'lishi kerak (farazning metodologik aniq qo'yilishi faqat tadqiqot obyektini ko'p jihatdan o'rganish bilan bog'liq bo'lishi lozim);

- faraz fanda o'rnatilgan nazariyalar, yondashuvlarga mos kelishi zarur (bir-biriga qarama-qarshi bo'lmagan talablar); lekin salmoqli evristik potentsialga ega farazlar mavjud nazariy tasavvurlarga qarama-qarshi qo'yiladi: ana shu sababli ilmiy farazning yaqqol belgisi uning nostandartiligi, noaniqligi hisoblanadi. Tadqiqotning metodologik kamchiligi farazning o'z-o'zidan aniqligi, no'rin belgilanishi sanaladi (masalan, quyidagi gipotetikni holat metodologik noto'g'ri deb hisoblash mumkin: "o'smir yoshidagi o'quvchilarning ekologik faoliyati samarasi ekologik bilimlar va ko'nikmalarning shakllanganlik darajasiga bog'liq"). Shu narsa aniqki, har qanday faoliyatning samarasi subyektda maxsus bilim va ko'nikmalarning shakllanganlik darajasiga bog'liq;

- faraz maxsus tekshiriladigan bo'lmog'i zarur – inkor yoki tasdiq imkonini berishi lozim (masalan, eksperimental tekshiruv vaqtida);

- farazda qonunchilik tabiatiga ega bo'luvchi, o'rganilayotgan pedagogik voqeelikka xos zarur invariant aloqalar aks etishi lozim. V.V.Krayevskiyning fikricha, metodologik aniq farazlar quyidagi tasdiqlarni o'z ichiga oladi: pedagogik jarayonni amalga oshirish uchun zarur va yetarli shart-sharoitlar, pedagogik faoliyat turining komponentlari, mezonlar, parametrlar, funksiyalar va h.k.

Bizning nuqtai nazarimizcha, faraz quyidagi sxema bo'yicha shakllanganda samarali yondashuv bo'ladi: "Agar...(g'oya va fikr faraz yadrosi sifatida), u holda...(kutilayotgan natija), chunki...(tushuntirish)", u farazning tavsiflovchi, tushuntiruvchi va bashoratlovchi vazifasini

amalga oshirishga imkon beradi. Faraz ikki variantda shakllanadi: "agar..., u holda..."; "agar..., u holda..., chunki...".

E.V.Berejnovaning "Amaliy pedagogik tadqiqot tuzilishida fandan amaliyotga o'tishning metodologik shart-sharoitlari" nomli dissertatsiyasida belgilangan gipotetik holatlardan biri: "Amaliy pedagogik tadqiqot tuzilishida fandan amaliyotga o'tish uchun quyidagi metodologik shartlarni inobatga olish zarur: a) o'rganilayotgan obyekt haqidagi hissiy-aniq bilimlardan fikriy-aniq bilimlarga o'tish jarayonida harakatlar ketma-ketligiga erishish: o'rganilayotgan obyekt modelining tavsifiy tuzilishi; o'rganilayotgan obyektning nazariy modelini tuzish; mos keluvchi dalillar yordamida nazariy modellarni asoslash; tadqiqot ishining aksiologik jihatini aniqlash; aksiologik jihat bilan bog'liqlikda nazariy modelni baholash; nazariy model, uning asoslanishi va bahosini hisobga olib me'yoriy modelni tuzish; mos keluvchi dalillarni inobatga olib me'yoriy modelni asoslash; b) kamida uch marta amaliyotga murojaat qilish: tadqiqot obyektini tavsiflash, amaliy modelni baholash va me'yoriy modelni asoslash...». Yana bir misol. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tabiatga qadriyatli munosabatni shakllantirishda zaruriy pedagogik shart-sharoit sifatida quyidagilar inobatga olinadi: bilishga oid (sodda tadqiqiy, bilish-irratsional), qadriyatga yo'naltirilgan, qayta tashkillashtiriladigan (loyihali, biotexnik), refleksiv ekologik faoliyat; kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ekologik faoliyatida psixologik mexanizmlarning subyektivlashtirilishi, identifikatsiyasi, hissiyotlar, empatiyalar, refleksiyalarning pedagogik dolzarblik kasb etishi.

Tadqiqot farazi shakllanishi jarayoni spiralsimon tabiatga ega: tadqiqotchi ko'p bora ortga qaytib, goh konseptual holatlarni aniqlashtiradi, goh tahlil qiladi va faktik materialni yangi nazariy jihatdan tushuntirib beradi, ba'zida g'oyani aniqlashtiradi.

Pedagogik tadqiqotda ishchi faraz (mavjud ma'lumotli materialni tizimlashtirish maqsadida taxmin) va ilmiy farazni ajratishadi, u salmoqli ma'lumotli material umumlashtirib yig'ilgandan keyin yaratiladi va ilmiy muammoni yechish "loyihasi"ni ishlab chiqish, ba'zi noaniqlik va xatoliklari bilan ilmiy nazariya elementiga aylanishi mumkin bo'lgan gipotetik holatni shakllantirish imkoniyati paydo bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Tadqiqot gipotezasi ilmiy tadqiqot uchun qanday ahamiyat kasb etadi?
2. Tadqiqot farazining qanday turlari mavjud?
3. Tadqiqot farazini aniqlashga qo'yiladigan asosiy talablarga nimalar kiradi?
4. Tadqiqot farazini belgilashda produktiv yondashuvning o'rnini qanday baholaysiz?

III BOB. PEDAGOGIK TADQIQOTNING METODOLOGIK TAMOYILLARI

3.1. PEDAGOGIK TADQIQOTNING UMUMIY TAMOYILLARI

Tayanch tushunchalar: tamoyil, umumilmiy tamoyillar, konkret-metodologik tamoyillar, yondashuv, shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilga yondashuv, refleksiv yondashuv, aksiologik yondashuv, kompetent yondashuv, akmeologik yondashuv.

Pedagogik fanlar metodologiyasining umumilmiy tamoyillari. Ilmiy bilishda umumiy metodologiya va xususiy metodologik asos mavjud. Umumiy metodologiya falsafaning dialektik qonunlari, ilmiy bilish haqidagi ta'limotlar, jamiyat taraqqiyotning hozirgi davridagi konsepsiyalar, milliy g'oya, mafkura. Pedagogik fanlar metodologiyasining umumilmiy metodologik tamoyillariga quyidagilar kiradi:

Muvofiqlik tamoyili – ilmiy bilishning mazkur sohasida bilimlarning yangi tamoyillar, g'oyalar konsepsiyalar asosida tizimga solish.

To'ldiruvchanlik tamoyili – tadqiqotning ko'pgina obyektlari mikrodunyoning zarraga o'xshash eng oddiy obyektlaridan tortib inson va jamiyat singari murakkab obyektlarigacha. Qarama-qarshi nazariyalarni birlashtirish asosida to'la tavsiflanishi.

Verifikatsiya tamoyili – mohiyat e'tibori bilan formal mantiqni yetarli asoslash.

Falsafikatsiya tamoyili – mazkur tamoyilga binoan faqat inkor etish orqali tekshirib ko'rish imkoniyati bo'lgan bilim ilmiy bilim bo'lishi mumkin.

Reduksiya tamoyili – ma'lum yaxlitlik tizim murakkabligini uning nisbatan sodda tarkibiy qismlari unsurlari orqali bilishdir.

Yaxlitlik tamoyili – tadqiq qilinayotgan obyektlarning alohida yaxlit xossalarni boshqa ob'ekitlar bilan o'zaro aloqada bo'lish.

Kontirreduksiya tamoyili – elementar zarralardan tortib to ijtimoiy tabiiy tizimlargacha barcha tabiiy obyektlarga, shu jumladan tabiiy tilga amal qilish.

Pedagogik tadqiqotlarning konkret-metodologik tamoyillari. Demokratik jamiyat qurish konsepsiyasi har bir ijtimoiy fanning o'z qonunlaridan, predmetidan kelib chiqadigan xususiy, metodologiyani rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Avvalo, ilmiy pedagogik tadqiqotda

shaxsiy yondashuv, faoliyatli yondashuv, polisu'bekli yondashuv, madaniy yondashuv, antropologik yondashuv, texnologik yondashuv kabi qonsep-siyalar yaratildi. Albatta bu konseptual yondashuvlar davr taqozosi bilan takomillashib boradi. Professor A.Choriev qonuniyatli yondashuv ta'lim-tarbiya jarayonini modernizatsiya qilishning metodologik asosi ekanligini asoslagan. Chunki ta'lim-tarbiya jarayonining o'ziga xos qonuniyatlari asrlar bo'yi tajribalarda sinalgan, qaror topgan. Har bir fanning o'ziga xos qonuniyati bo'lganidek, pedagogik jaayronning qonuniyatlari ilmiy tadqiqotning yorqin yo'llanmasi bo'ladi.

Metodologiya metodlar, usullar, majmui sifatida qarashlar, "yondashuvlar", konsep-siyalar uchun ham fanning umumiy qonuniyatlari nazariy (boshlang'ich) asosi bo'ladi. Har bir qonuniyatni amaliyotida o'ziga xos metod, usullari qo'lanishi tabiiy hol. Pedagogik qonuniyatlar o'tgan asrning 80-yillarida umumlashtirila boshlandi. Ko'pgina mam-lakatlarda ta'lim-tarbiya jaryoniga faqat falsafiy yondashuv mavjud. Muayan qonuniyatlarga asoslanilmagani uchun fanning predmetsizlikda kamsitishga urinishlar ham bo'ldi. Har bir voqeligining o'ziga xos qonuniyati mavjud bo'ladi. Shuning uchun ilmiy tadqiqotda qonuniyatli yondashuv obyektning, muammoning muayyan mohiyatini aniqlash, ixtironing nazariy ahamiyatini, tadqiqot samaradorligini oshiradi.

1. O'rganayotgan muammoning tarixiylik, milliylik, umuminso-niylik tamoyili:

- muammoning o'rganilishi tarixiy taraqqiyoti, qonsepsiyalar, tajribalar tahlili;

- milliylik, milliy qadriyatlar ustuvorligi, ijtimoiy, iqtisodiy mohi-yatini;

- globallashuv sharoitida umuminsoniylik xususiyati, jahonda ilg'or tajribalar, tadqiqotning jahonda ilg'or tajribalar, tadqiqotning jahon-shumul ahamiyati tadqiqotning dolzarbligini, nazariy ahamiyatini aniqlash imkoniyatini beradi.

2. Ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy xususiyati o'rganayotgan muammoni, ixtironi "davr talabiga, mavjud sharoitga mosligi, optimallik" tamoyili:

- jamiyatni tezkor rivojlanishida ixtironing tutgan o'rni, dolzarbligi va fanga qo'shilgan hissa;

- bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat buyurtmasi Kadrlar tayryolash Milily modelida fanning vazifalariga hozirjavobligi;

- tadqiqot obyektining tipikligi;

- natijaning umumlashganligi kabi tamoyillar.

3. Ta'lim-tarbiyada nazariyaning amaliyot bilan birligi:

- tadqiqotning nazariy g'oyalarni amalda qo'llanishi, amaliyot asosida nazariy konsepsiyalar yaratilishi;
  - amaliyot har qanday bilim, g'oya va ixtironing mezoni ekanligi;
  - tadqiqot ishining bilish nazariyasiga asoslanishi;
  - insonda, uzluksiz ta'lim-tarbiyada tajribaning murakkabligi, mas'uliyatligi, mukammal nazariyaga tayanishi;
4. Ta'lim-tarbiya va rivojlanishning o'zaro bog'liqligi tamoyili:
- insonni bir butun, yaxlitlikda o'rganish;
  - "ta'limni-tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi, bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasidir" (I.Karimov).
  - ta'lim jarayonida rivojlanishni jismoniy, ma'naviy va intellektual o'sishga erishish.
5. Ta'lim-tarbiyaning o'quvchi imkoniyatiga mosligi:
- pedagogik jarayonni insonparvarlashtirish va demokratiklashtirish, individuallashtirish va tabaqalashtirish;
  - shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiya, kompetentsiyaviy ta'lim, antropogik ta'lim paradigmalari;
  - globallashtirish sharoitida yoshlarni har tomonlama kamol toptirish.
6. Tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash, o'qitish va o'rganish faoliyat uyg'unligi:
- tarbiyalash faoliyatini o'z-o'zini tarbiyalashga yo'llash o'z-o'zini tarbiyalash motivi, ko'nikmasi va madaniyatini shakllantirish imkoniyati;
  - o'z-o'zini tarbiyalash samaradorligi;
  - tarbiyalanganlik darajasiga bog'liqligi;
  - ta'limni ikki tomonlama xususiyati;
  - o'rgatish va o'rganish faolligi uyg'unligi;
  - masofaviy ta'lim-tarbiya jarayoni;
7. Ta'lim-tarbiya maqsadi, mazmuni, metodlari, shakllari va vositalari o'zaro bog'liqligi:
- optimal maqsadga mos mazmun, metodlarni tanlash, qo'llash YUNESKONing pedagogik texnologiyaga bergan bahosida o'z ifodasini topgan;
  - intellektual rivojlangan barkamol avlodni, shaxsni tarbiyalash maqsadiga mos ta'lim-tarbiya mazmunini belgilanishi;
  - har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish mazmuniga mos metod, vositalarni qo'llash ta'lim-tarbiyaning samarali omili ekanligi;
  - pedagogik texnologiyaning usullari shakllari, ta'lim-tarbiyaning mazmuni, mavjud shart-sharoitga bog'liqligi kabilar;

8. Ta'lim-tarbiyada fanlararo bog'liqliq tamoyili: insonni o'rganadigan fanlar nazariy rivojlanishida deferensiatsiya holati mavjud bo'lsada, ijtimoiy funktsiya amaliyotida integratsiya tabiiy holdir. Tabiiy fanlarning tutash bandida yangi-yangi fanlar paydo bo'lishi, fanning ufqi kengayishi, jamiyat taraqqiyotida imkoniyatini oshishi insonshunoslik fanlarining ham o'zaro bog'liqliq qonuniyati mavjudligini ko'rsatadi. Jamiyatni ijtimoiy taraqqiyoti, inson, insoniylik, insoniyat, triadasi insonshunoslik fanlari hamkorligini taqozo etadi.

Shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv yo'nalishida izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvda shaxsning va faoliyatning komponentlari bir-biri bilan chambarchas bog'langan bo'ladi, chunki bu yondashuv jarayonida shaxs subyekt sifatida faoliyat ko'rsatadi.

O'z navbatida, turli xil omillar ta'sirida hamda shaxsning o'z faoliyati natijalari ta'sirida uning subyekt sifatida rivojlanishi amalga oshadi.

Shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvda ta'lim-tarbiya jarayonidagi mavjud omillarni aniqlash asosida mazkur jarayonda vujudga kelayotgan o'zgarishlarni vaziyatlarga ko'ra tahlil qilish zarur bo'lib, bunda ularning mustaqil va erkin fikr bildirishlari, hech qanday hadiksirashlarsiz o'z tushunchalarini ifodalashlari, erkin muloqotga kirishishlari, ya'ni o'z imkoniyatlarini namoyon etishlari uchun zaruriy va etarli shart-sharoitlar yaratiladi.

Shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishda quyidagi shart-sharoitlar hisobga olinadi: muayyan faoliyatga kirishishining ixtiyoriy ekanligi; qo'yilgan maqsadga erishish vositasini tanlashda ishonch, har bir bolaning imkoniyatlariga ishonish va ularning qo'yilgan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishiga xayrixohlik bildirish; ta'lim vazifalarini belgilashda samarali va oqilona strategiya tanlash; pedagogik ta'sir etish jarayonida yuzaga keladigan salbiy oqibatlarining oldini olish; qiziqish, individual ishtiyoq, xohish-istaklarini hisobga olish va yangi qiziqishlarni paydo qilish.

Shaxsiy faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv pedagogik tadqiqotlarda quyidagi qoidalarga asoslanib joriy etilishi lozim: faol nuqtai nazar, mustaqillik va tashabbuskorlikka tayanish; ta'lim oluvchi bilan muloqotda unga hurmat bilan munosabatda bo'lish; pedagog ta'lim oluvchilarning muvaffaqiyatlaridan quvona bilishi lozim; pedagog muhim muammolarni hal etishda ta'lim oluvchiga yordam berishi kerak; tarbiyaviy vazifalarni bosqichma-bosqich hal etishda pedagog ularni

amalga oshirishning har bir ta'lim oluvchiga yuqori darajada foyda keltiradigan variantlarini izlab topishi kerak; guruhda, ta'lim oluvchilarning boshqa jamoalarida ham pedagog insonparvarlik munosabatini shakllantirishi kerak, u ta'lim oluvchilarning kamsitilishiga, ruhi tushib ketishiga yo'qo'ymasligi zarur.

Pedagogik tadqiqotlarni amalga oshirishga doir **aksiologik yondashuv** pedagogik qadriyatlar negizida amalga oshirildi. Natijada quyidagi individual-shaxsiy qadriyatlar tizimi aniqlashtirildi:

shaxsning ham jamiyatda, ham kasbiy muhitdagi o'zini namoyon etishi bilan bog'liq qadriyatlar (pedagog mehnatining ijtimoiy ahamiyatliligi, pedagog faoliyatining nufuzi, kasbning yaqin shaxsiy doiradagilar tomonidan tan olinishi va h.k.);

muloqotga bo'lgan ehtiyojlarni qondiruvchi va uning doirasini kengaytiruvchi qadriyatlar (bolalar, hamkasblar, mansabdor shaxslar bilan muloqot, bolalarga bo'lgan mehr va g'amxo'rlik, ma'naviy qadriyatlar almashinuvi va h.k.);

shaxsning ijodiy individualligini rivojlantirishga qaratilgan qadriyatlar (kasbiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyatlari, jahon madaniyatiga qo'shilish, sevimli mashg'ulot bilan shug'ullanish, doimiy kamolotga intilib borish va h.k.);

o'zini ishga safarbar etishga imkon beruvchi qadriyatlar (pedagog mehnatining ijodiy xarakteri, defektologik kasbning hissiyotga boyligi va maroqliligi, ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarga yordam bera olish imkoniyati va h.k.);

pragmatik (amaliy) ehtiyojlarni qondirishga imkoniyat beruvchi qadriyatlar (davlat tomonidan kafolatlangan ish, ish haqi, ta'lim, xizmat pog'onasining oshib borishi va boshqalarga erishish).

Aksiologik yondashuvda quyidagi mezonlarga tayaniladi: ta'lim oluvchining o'z-o'zini rivojlantirishga, o'zini kasbga safarbar etishga, o'z ishini tashkil etishga shayligi; uning o'z-o'zini axloqiy jihatdan tartibga solish layoqati; shaxsning qadriyatli-mazmunli rivojlanish darajasi va o'z ishini tashkil etishi; ta'lim oluvchining yuqori darajadagi mustaqilligi; uning maqsadli faoliyatga kirishishga shayligi; o'zini, o'z shaxsini takomillashtirib borishga qaratilgan ongli xulq-atvori; undagi komillikka intilib borishdagi maqsad va vazifalarning barqarorligi, ularni hayotining mazmuniga aylantirishi; shaxs faoliyatining ijodiy tavsifi; o'zini mutaxassis sifatida shakllantirib borish jarayonining samaradorligi.

Refleksiv yondashuv samarali fikrlashning muhim mexanizmi sifatida yuz berayotgan hodisani baholash, vazifalarni hal qilish usullari va operatsiyalarini izlab topish; ijodiy vazifalarni hal qilish jarayonida o'zini-o'zi tahlil qilish, o'z holati hamda xatti-harakatlarini faol o'ylab ko'rishiga imkon beradi. Shu sababli refleksiv yondashuv o'z-o'zini baholash va tashqi tomondan berilgan bahoni anglashni talab etadi.

Refleksiv yondashuv muammoli vaziyatlarni hal qilish chog'ida etakchi faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Fikrlash jarayonida hamda xulq-atvorda bajaradigan funksiyalarining xilma-xilligi hamda xulq-atvorni va harakatlarni tartibga solishda o'ynaydigan rolning ahamiyati refleksiyani ta'lim jarayonlarining juda kerakli unsuri deb hisoblashga asos bo'ladi.

Refleksiv yondashuvning yana bir o'ziga xos jihatlaridan biri ta'lim oluvchilarning tahliliy faoliyatini tashkil etish bo'lib, jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsoni bor bo'lgan bolalar bilashga doir o'z faoliyatini tahlil qilish va obyektiv baholashga undash, tahliliy faoliyat jarayonidagi ijodiy yondashuvlarni qo'llab-quvvatlash, obyektiv xulosalarni rag'batlantirish va rivojlantirish, amalga oshirilgan tahlillar asosida ijodiy tafakkurning yangilanib borishini nazarda tutadi.

So'nggi yillarda kompetent yondashuvga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Mazkur jarayon bilimlar (gnostik), ko'nikma va malakalar (faoliyatga yo'naltirilgan komponent), shaxs xususiyatlari (shaxs komponenti)ni o'z ichiga qamrab oladi. Bilimlar – yangi echim ishlab chiqish uchun talab etiladigan tushuncha va tasavvurlarning bilish faoliyati mahsuli sifatida inson ongidagi tizimlangan in'ikosini; ko'nikmalar – shaxsning maqsadga yo'naltirilgan ijodiy faoliyatda aqliy jarayon bosqichlarini tez va to'laqonli amalga oshirish darajasini belgilaydi. Malakalar esa shaxsning ijodiy faoliyat reproduktiv bosqichlarini qisman avtomatlashgan tarzda, aqliy jarayon bosqichlarining faqat dastlabkisini anglagan holda amalga oshira olish darajasini anglatadi.

Kompetensiyaviy yondashuv uch jihatni o'zida aks ettiradi: faoliyatga yo'naltirilgan, kommunikativ va shaxsiy. Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv bilim, ijodiy faoliyat usullari va vositalarini o'zlashtirishni ta'minlaydi. Kommunikativ jihat muloqotni amalga oshirishga doir ko'nikma va malakalarni rivojlantirishni ko'zda tutadi.

Shaxsiy jihat tafakkur yuritish, refleksiya, yo'nalganlikni o'zida aks ettiradi.

Akmeologik yondashuv shaxsning yuqori darajada o'z-o'zini anglay olish, o'z-o'zini namoyon eta olishi hamda o'z-o'zini shakllantirishiga imkon berishi bilan alohida ajralib turadi.

Ma'lumki, inson shaxsi juda murakkab psixologik fenomen bo'lib, u kishining individual hayoti davomida ma'lum konkret omillarning ta'siri ostida asta-sekin tarkib topadi. Shu bois ham, akmeologiya – ulg'aygan shaxsning rivojlanishi va komillikka erishish jarayonini o'rganuvchi maxsus fan hisoblanadi. Akmeologiya (grekcha “akme – cho'qqi, yuqori pog'ona, gurkiratuvchi kuch” ma'nolarini bildiradi) – ilmu-fanning shunday yangi tarmog'iki, u insonni o'z taraqqiyoti dinamikasida, takomili hamda hayot-faoliyatining turli bosqichlarida o'zidagi eng kuchli qobiliyatlarini namoyon qilishining kompleks masalalarini o'rganadi. Ya'ni, u shaxsni o'z takomili jarayonida, ana shu taraqqiyot va yuksalishning obyektiv hamda subyektiv omillari doirasida tadqiq etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Pedagogik fanlar metodologiyasining umumilmiy tamoyillariga nimalar kiradi?
2. Pedagogik tadqiqotlarning konkret-metodologik tamoyillariga izoh bering.
3. Shaxsiy-faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvning mohiyatini yoritib bering.
4. Refleksiv yondashuv pedagogic tadqiqotlarda qanday o'rin tutadi?
5. Aksiologik yondashuv pedagogik tadqiqotlar uchun qanday metodologik imkoniyatga ega?
6. Kompetensiyaviy yondashuvning mohiyatini izohlang.
7. Akmeologik yondashuvning pedagogik tadqiqotlar uchun ahamiyatini asoslang.

3.2. ILMİY IZLANUVCHINING METODOLOGIK MADANIYATI

Tayanch tushunchalar: madaniyat, metodologik madaniyat, daraja, nolevoy daraja, beqaror-empirik daraja, tadqiqotchilik, evristik.

Metodologik madaniyat – bu metodologik bilimlarga asoslangan ilmiy fikrlash madaniyatidir, uning o‘zagi esa metodologik refleksiyaning tashkil etadi (V.V. Kraevskiy). Pedagog-tadqiqotchining metodologik madaniyati – tadqiqotchining qadriyatlarini anglash, tizimli metodologik bilimlar, ilmiy izlanishning jarayoni va natijalarini loyihalashtirish, amalga oshirish va baholashning metodologik ko‘nikmalari, ilmiy muammoning adekvat echimini taqozo etadigan shaxsiy intellektual uslubni integratsiyalashni talab etuvchi kasbiy madaniyat komponentidir. Pedagog-tadqiqotchi metodologik refleksiyaning subyektini (tashabbuskori) bo‘lishi juda muhim.

Metodologik madaniyatning shakllanganlik darajalari:

Nolevoy daraja – metodologik madaniyat elementlari shakllanmagan.

Beqaror-empirik daraja – tasavvur etish darajasida noto‘liq metodologik bilimlar, ayrim metodologik, rasmiy-mantiqiy va vosita-texnologik ko‘nikmalar shakllangan; tadqiqot ishining mavzusi dolzarb emas, muammo aniq qo‘yilmagan va shakllantirilmagan; tadqiqot metodologik nuqtai nazardan asoslanmagan, eklektik tusga ega; kategorial apparati mazmuni va tarkibiy tuzilmasi aniq ishlab chiqilmagan, mantiqan noto‘g‘ri; faraz yangi emas; tadqiqot mantiqi metodologik nuqtai nazardan noto‘g‘ri va asoslanmagan; tajribaviy ish dasturi nazariy nuqtai nazardan asoslanmagan, texnologik jihatdan ziddiyatga ega; tadqiqot natijalari va xulosalari originallik, yangilik, nazariy mohiyat yo‘qligi bilan tavsiflanadi; tadqiqotning alohida bosqichlari, jarayonlarining tartibsiz refleksiya-siga ega, lekin metodologik refleksiyaning subyektini aks ettirmaydi; intellektual-uslubiy doirasi tor; intellektual faoliyatning algoritmik usullari ustuvorligi; “sinash va xato usuli”ning ustuvorligi; avval ishlab chiqilgan tadqiqot vositalarining majmui asosida ilgari surilgan ilmiy muammo echimini aks ettiradi; tadqiqotning evristik potentsiali past – tadqiqot fanda mavjud bo‘lgan pedagogik obyektlarni o‘rganishga qaratilgan, an’anaviy konsepsiya doirasida amalga oshirilgan; yangi natijalarga erishilganlik ehtimoli juda past

(tadqiqotchi fanga ma'lum bo'lgan dalillar, qoidalarini deyarli takrorlayapti).

Evristik daraja – tushunish va qo'llash darajasida alohida metodologik, mantiqiy, texnologik qobiliyatlar shakllangan; tadqiqotning ilmiy va amaliy dolzarbligi asoslangan; kategorial apparati mohiyati va tarkibiy tuzilmasi aniqlashtirilgan, lekin mantiqiy xatolarga yo'l qo'yilgan; tadqiqotning metodologik xususiyatlari, mohiyati, xulosalari o'rtasida qat'iy korrelyasiya mavjud emas; gipoteza yuqori evristik potensialga ega, konseptual yangilik, nostandart yondashuv bilan tasniflanadi; tajribaviy ishning maqsadi asoslangan, lekin uning dasturi texnologik amaliyotga to'liq mos emas; tadqiqot natijalari va xulosalari yangilik va amaliy tavsifga ega; tadqiqotning alohida bosqichlari, jarayonlarining tartibsiz refleksiyasiga ega, lekin metodologik refleksiyaning subyektini aks ettirmaydi; variativ intellektual-uslubiy doiraga ega; tadqiqotning yaqqol evristik potensialga egalishi.

Tadqiqotchilik darajasi – tushunish va qo'llash darajasida tizimli metodologik bilimlar shakllangan, mantiqiy, texnologik, reflektiv qobiliyatlar, alohida metodologik ko'nikmalar shakllangan; tadqiqotning ilmiy va amaliy dolzarbligi asoslangan; kategorial apparati mohiyati va tarkibiy tuzilmasi aniqlashtirilgan, mantiqan to'g'ri; tadqiqotning metodologik xususiyatlari, xulosalari o'rtasida qat'iy korrelyasiya mavjud emas; gipoteza evristik, yangilik, nostandartlik bilan xarakterlanadi; tadqiqot mantiqi metodologik to'g'ri, asoslangan; tajribaviy va eksperimental ishning maqsadga muvofiqligi asoslangan, uning dasturi texnologiklikka zid emas; tadqiqot natijalari yangilik, amaliy va nazariy ahamiyat bilan xarakterlanadi; alohida bosqichlar, tadqiqot jarayonlarining refleksiyasini amalga oshiradi, lekin metodologik refleksiyaning subyekti (tashabbuskori) emas; variativ intellektual-uslubiy repertuar; tadqiqotning yuqori evristik potensialga egaligi.

Integrativ – tushunish va qo'llash darajasida tizimli metodologik bilimlar shakllangan, mantiqiy, texnologik, reflektiv qobiliyatlar, alohida metodologik ko'nikmalar shakllangan; tadqiqotning ilmiy va amaliy dolzarbligi asoslangan; kategorial apparati mohiyati va tarkibiy tuzilmasi aniqlashtirilgan, mantiqan to'g'ri; tadqiqotning metodologik xususiyatlari, xulosalari o'rtasida qat'iy korrelyasiya mavjud emas; gipoteza evristik, yangilik, nostandartlik bilan xarakterlanadi; tadqiqot mantiqi metodologik to'g'ri, asoslangan; tajribaviy yoki eksperimental ishning maqsadga muvofiqligi asoslangan, uning dasturi texnologiklikka zid emas; tadqiqot natijalari yangilik, amaliy va nazariy ahamiyat bilan

xarakterlanadi; alohida bosqichlar, tadqiqot jarayonlarining refleksi-yasini amalga oshiradi, lekin metodologik refleksiyaning subyektivi (tashabbuskori) emas; variativ intellektual-uslubiy repertuar; tadqiqotning yuqori evristik potentsialga egaligi.

Savol va topshiriqlar

1. Ilmiy izlanuvchining metododlogik madaniyati deganda nima tushiniladi?
2. Ilmiy izlanuvchida metodologik madaniyatni tarkib toptirish darajalariga izoh bering.
3. Ilmiy izlanuvchida metodologik madaniyatni tarkib toptirishning beqaror-empirik darajasini sharhlang.
4. Ilmiy izlanuvchida metodologik madaniyatni tarkib toptirishning tadqiqotchilik darajasini bayon eting.
5. Ilmiy izlanuvchida metodologik madaniyatni tarkib toptirishning evristik darajasini sharhlang.

3.3. PEDAGOGIK ILMIY-TADQIQOT METODLARINI TASNIFLASH MUAMMOLARI

Tayanch tushunchalar: metod, ilmiy-tadqiqot metoslari, tasnif, ilmiy-tadqiqot metodlari tasnifi.

Pedagogik ilmiy tadqiqot metodlari tushunchasi. Pedagogika fani rivoji muayyan pedagogik muammolarni tadqiq etish maqsadida olib borilgan tadqiqot ishlarining g'oyasi, mazmuni hamda natijalari hisobiga ta'minlanadi. Ijtimoiy va ishlab chiqarish jarayonining keskin rivojlanishi shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beruvchi omil hamda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, jamiyat va shaxs ma'naviyatiga ziyon etkazuvchi holatlarni bartaraf etishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayonlarining mohiyatini anglash ularni keng yoki tor doirada o'rganish, mavjud ko'rsatkichlar vositasida ularning sodir bo'lish sabablarini o'rganish, zarur chora-tadbirlarni belgilash ilmiy izlanishlarni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Pedagogik izlanishlarning samarali kechishi bir qator obyektiv va subyektiv omillarga bog'liq. Mazkur jarayonda maqsadga muvofiq keluvchi, maqbul. Ayni vaqtda samarali bo'lgan metodlarni tanlay olish ham muhimdir.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo'nalishlarda chuqur, puxta ilmiy bilimlarni berishga berish tamoyillari, obyekt va subyektiv omillarini aniqlovchi pedagogik jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish, va bilish usullaridir.

Ayni vaqtda, O'zbekiston Respublikasida pedagogik yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar dialektik yondashuvga asoslanadi. Pedagogik hodisa, voqelik va ularning qonuniyatlarini aniqlashga bunday yondashuv pedagogik hodisa va jarayonlarning umumiy aloqasi, ularning izchil, uz-luksiz rivojlanishi, bolaning fiziologik rivojining psixologik, in-tellektual jihatdan takomilashtirib borishini ta'minlashi, qarama-qar-shiliklarning shaxs kamolotini ta'minlashdagi o'rni va roli, shuningdek, dialektika kategoriyalarining ahamiyatini e'tirof etadi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari tasnifi va tavsifi. Ilmiy-tadqiqot metodlari 3 turga bo'linadi: emperik, emperik va nazariy va nazariy.

Emperik tadqiqot metodlari. Emperik tadqiqot metodlariga kuzatish, qiyoslash, hisoblash, o'lchash va eksperiment kiradi.

Kuzatish deb – ma'lum bir obyektning muntazam ravishda bir maqsad yo'lida o'rganish yoki ochish bilan amalga oshiriladigan bilish metodiga aytiladi.

Ilmiy kuzatish quyidagi komponentlarni o'z ichiga oladi: obyekt tanlash, maqsad qo'yish, uni tavsiflash, xulosa chiqarish.

Kuzatishda obyektning o'rganish unga aralashuvsiz amalga oshiriladi, bunda faqat obyektning xossasi, o'zgarishlari kuzatiladi va qayd etiladi. Tadqiqot natijalari bizga real mavjud obyektlarning tabiiy xususiyatlari va munosabatlari haqida ma'lumot beradi. Bu natijalar subyektning irodasi, sezgilari va istaklariga bog'liq bo'lmaydi.

Ilmiy kuzatish metodi quyidagi talablarga javob berishi kerak: oldindan ataylab maqsad qo'yish; rejalashtirish; maqsad yo'lida vazifani yo'naltirish, ya'ni obyektning eng ahamiyatli tomonlarini o'rganish; faollik, ya'ni ayni kerakli hodisalarni izlash; muntazamlilik, ya'ni kuzatishni ma'lum bir tizim bo'yicha olib borish.

Ijtimoiy fanlardagi kuzatish metodi o'zining murakkabligi bilan ajralib turadi, chunki bu xolda uning natijasi ko'p miqdorda kuzatuvchining shaxsiga va uning o'rganilayotgan hodisalarga bo'lgan munosabatiga bog'liq.

Kuzatish natijalari diagrammalar, sxemalar, jadvallar, bayonnomalar, kino va foto xujjatlar sifatida rasmiylashtiriladi.

Qiyoslash metodi bilishning keng tarqalgan metodiga kiradi va "hamma narsa qiyoslanganda bilinadi" tamoyiliga tayanadi. Qiyoslash natijasida bir qancha obyektlar uchun umumiy bo'lgan va faqat o'ziga xos jixatlar aniqlanadi. Qiyoslash qonuniyatlar va qonunlarni bilishda bir qadamdir. Qiyoslash unumli bo'lishi uchun ikkita talabga rioya qilish zarur:

1. Qiyoslash uchun ular o'rtasida muayyan obyektiv umumiylik bo'lgan obyektlariga tanlanishi kerak.

2. Taqqoslash jarayoni eng axamiyati belgilar va xossalari bo'yicha amalga oshirilishi zarur.

Qiyoslash asosida olingan natijalar "kattaroq, kichikroq yoki teng" degan javoblar bilan xulosa qilinadi.

Xisoblash deb – tor texnik ma'noda berilgan majmua yoki to'plamdagi bir tipli obyektlar sonini aniqlash jarayoniga aytiladi. Hisoblashni amalga oshirish uchun farqni aniqlash, xar bir diskret obyektning ko'ra bilish lozim. Hisoblashning natijalari bo'lib sonlar xisoblanadi. Ular EHM da tahlil qilish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

O'lchash deb – ma'lum bir kattalikni o'lchov birligidagi etalonga nisbatan raqam sonidagi qiymatini aniqlashdan iborat bo'lgan fizik jarayonga aytiladi. O'lchashda quyidagi komponentlarning bo'lishi talab etiladi: o'lchash obyekti; etalon; o'lchov asbobi; o'lchash metodi.

Qiyoslashdan farqli o'laroq, o'lchash bilishning ancha aniq vositasi xisoblanadi. Bunda atrof-borliqdagi obyektlar xaqida yuqori aniqlikdagi ma'lumot olinadi. O'lchash metodi eksperiment va nazariya orasidagi bevosita bog'lanishni va ilmiy tadqiqotlarning yuqori darajadagi aniqligi va to'g'riligini ta'minlaydi. O'lchash xaqidagi fan metrologiya deb ataladi.

Hisoblash bilan o'lchash miqdoriy ma'lumot olishning asosiy metodlaridir. Ularning natijalari sonlardir. Hisoblash nazariy jixatdan xatolarsiz bo'ladi, ammo, o'lchash bexato bo'lmaydi. O'lchashning aniqlik darajasi ilmiy tadqiqot darajasini belgilaydi.

Eksperiment deb – aniq belgilangan sharoitda ma'lum bir xodisani aniq maqsad yo'lida o'rganish uchun qo'yilgan tajribaga aytiladi.

Bunda tadqiqotchiga bo'layotgan o'zgarishlarni qadam-baqadam kuzatish, xodisalarga turli vositalar bilan ta'sir ko'rsatish, ularni avvalgi sharoitda takrorlash imkoniyati tug'iladi. Eksperimentda kuzatish, qiyoslash va o'lchash metodlaridan foydalaniladi. Bunda bir yoki bir nechta omillarni boshqalarga ko'rsatgan ta'siri o'rganiladi. Eksperiment ilmiy jixatdan asoslanishi va uning xatosi aniqlanishi lozim.

Metodologik nuqtai nazardan eksperiment ilmiy-tadqiqotni sust faoliyatdan faol faoliyatga o'tishini ta'minlaydi. Eksperimentda obyekt-ni o'rganish sharoitini o'zgartirish, uni sof xolda bajarish, qaytarish, xamda soddalashtirilgan, kichiklashtirilgan modellarda o'rganish mumkin.

Emperik tadqiqot metodlari farazni dalillash uchun asos bo'lib qolmay, balki yangi ilmiy kashfiyotlar, qonunlar va boshqalarni ochish manbai xisoblanadi.

Emperik-nazariy tadqiqot metodlari. Ushbu metodlarga tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, modellashtirish metodlari kiradi.

Tahlil metodida tadqiqot obyektini fikran yoki jisman tarkibiy qismlarga ajratib o'rganiladi. Bunda obyektning ayrim tomonlarining mohiyati ularning bog'liqligi va o'zaro ta'siri asosida o'rganiladi.

Sintez esa – obyektini yaxlit, bir butun sifatida qismlarining birligi va o'zaro bog'liqligi asosida o'rganadi. Sintez tahlil qilingandan keyin murakkab tuzimlarni o'rganishda qo'llaniladi. Tahlil va sintez bir-biriga bog'liq metodlaridir, ular bir-birini to'ldiradi.

Tahlil va sintezning emperik, gumanitar-nazariy va tuzilmali-genetik metodlari mavjud. Emperik tahlil va sintez obyektlar bilan yuzaki tanishishga yordam beradi. Bunda obyektning ayrim qismlari ajratiladi, ularning xususiyatlari aniqlanadi, oddiy o'lchashlar va umumiy yuzasidagi narsalar qayd qilinadi. Bu metod tadqiqot obyektini o'rganishga imkon beradi, lekin, uning mohiyatini ochib berishga kamlik qiladi. Obyektning mohiyatini o'rganish uchun gumanitar-nazariy tahlil va sintez ishlatiladi. Obyektning mohiyatiga chuqurroq kirib borishda esa tuzilmaviy-genetik tahlil va sintez qo'l keladi. Bunda tadqiqot obyektini mohiyatining barcha tomonlariga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy va eng muxim metodlar ajratiladi.

Deduksiya va induksiya tadqiqot obyektini o'rganishda va mantiqiy xulosalar chiqarishda o'ziga xos tahlil va sintez xisoblanadi.

Deduksiya umumiydan xususiyga bo'lgan mantiqiy xulosalarga asoslanadi. U matematika va mexanikaning qonunlarini yaratishda qo'llaniladi. Induksiya deduksiyaga qarama-qarshi bo'lib, mantiqiy xulosalar xususiydan umumiyga tomon amalga oshiriladi. Bu ikki metodlar ham bir-biri bilan bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Induksiya taxminiy bilimlar beradi, deduksiya esa, yangi, aniq va to'g'ri bilimlarni egallashga zamin yaratadi.

Modellashtirish metodida tadqiqot obyektining asosiy xossalari sun'iy sistema, ya'ni modelda o'rganiladi. Model obyekt bilan ko'p jixtdan o'xshash bo'ladi, uar orasida deyarli farq bo'lmaydi.

Modellashtirishning tuzilmasi quyidagichadir: masalaning qo'yilishi: modellashtirishni yaratish va tanlash; modellashtirishni o'rganish; model bo'yicha olingan bilimlarni originalga ko'chirish.

Gepotetik metod – gipotezani ishlab chiqishga asoslanadi. U amaliy fanlar uchun asosiy metod xisoblanadi, ilmiy eksperimentda qo'llaniladi.

Tarixiy metod – obyektning tug'ilishini, shakllanishi va rivojlanishini xronologik ketma-ketlikda o'rganishga asoslangan. Texnik soxalarda kam qo'llaniladi.

Ideallashtirish deb – amaliy jihatdan mavjud bo'la olmaydigan obyektlarni fikran xayolda qurish jarayoniga aytiladi. Uning maqsadi real obyektlarni ularga tegishli bo'lgan xossalardan xayolan maxrum qilish va gipotetik xossalar bilan to'ldirishdar. Har qanday ideallashtirish faqat ma'lum bir chegarada amalga oshirilishi mumkin.

Nazariy tadqiqot metodlar. Nazariy tadqiqot metodlariga umumlashtirish, aksiomatik va abstraksiyalash metodlari kiradi.

Umumlashtirish deb umumiy holatni shakllanishi va obyektlar majmuasidagi eng ahamiyatli munosabatlarni aniqlash metodiga aytiladi. Umumlashtirish yangi ilmiy tushunchalarni hosil bo'lishi va yangi qonun va nazariyalarni shakllanishi uchun vosita hisoblanadi.

Aksiomatik metod – aksiomalarga, ya'ni isbotsiz qabul qilingan muqarrar holatlarga asoslanadi. Unda nazariya, deduksiyadan foydalanilgan holda mantiqiy isbotlar yordamida yaratiladi. Bu ilmiy bilimlarni tashkil etilishi va bir tizimga keltirilishidagi eng talabchan va aniq metoddir. U ko'proq nazariy fanlarni rivojlanishda ishlatiladi.

Abstraksiyalash metodi- obyektning ahamiyatsiz xossalardan uzoqlashtirib, tadqiqodchini qiziqtiruvchi ba'zi bir tomonlarini ajratib olishga asoslanadi. Abstraksiyalash metodi ikki bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqichda e'tiborga olinmasa ham bo'ladigan omillar aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda obyektning xossalarga uncha boy bo'lmagan soddalashtirilgan model bilan almashtiriladi.

Abstraktlashtirish sezishdan xayoliy obrazga o'tishdagi bilish jarayonining muhim bosqichidir.

Formatlashtirish – u obyektning biror -bir sun'iy tilning belgisi shaklida tasvirlash orqali o'rgatishga imkon beradi. Ushbu metod muammoni umumiy holda echish imkonini beradi. Bunda obyektning e'tiborli to-

monlari matematik termin va tenglamalar bilan ifodalanadi. Keyin ular bilan qoidalar yordamida amallar bajariladi.

Zamonaviy sharoitda, pedagogik yo'nalishda, tadqiqotlarni olib borish-da quyidagi metodlardan foydalanilmoqda:

1. Pedagogik kuzatish metodi.
2. Suhbat metodi.
3. Anketa metodi.
4. Intervyu metodi.
5. Ta'lim muassasasi hujjatlarini tahlil qilish metodi.
6. Test metodi.
7. Pedagogik tahlil metodi.
8. Bolalar ijodini o'rganish metodi.
9. Pedagogik tajriba metodi.
10. Matematik-statistik metod.

Savol va topshiriqlar

1. Ilmiy-tadqiqot metodlari deganda nima tushuniladi?
2. Ilmiy-tadqiqot metodlarining ahamiyatini tushuntirib bering.
3. Ilmiy-tadqiqot metodlarini tasniflashga doir qanday yondashuvlar mavjud?
4. Ilmiy-tadqiqot metodlarining imkoniyatlarini izohlang.

3.4. ADABIYOTLAR VA ARXIV MATERIALLARINI O'RGANISH, SUHBAT, SO'ROV, TEST, EKSPERIMENT – EMPIRIK TADQIQOT METODLARI SIFATIDA

Tayanch tushunchalar: ilmiy-pedagogik adabiyotlar, kuzatish, suhbat, so'rov, test, eksperiment.

Adabiyotlar va arxiv materiallarini o'rganish. Ta'lim-tarbiya jarayonining tarixiylik, milliylik va umuminsoniylik qonuniyati pedagogik ilmiy tadqiqotlarning metodologik asosi, yo'riqnomasidir. Faqatgina pedagogik merosni, ta'lim-tarbiya taraqqiyoti tarixini o'rganish emas, pedagogik ilmiy tadqiqotning barcha yo'nalishlari tarixiylik, milliylik va umuminsoniylik qonuniyatiga asoslanadi. Har bir masalaning rivojlanish bosqichlari bo'yicha ilmiy, ommabop adabiyotlarni o'rganmasdan tadqiqotni amalga oshirib bo'lmaydi.

Adabiyotlarni ilmiy tadqiqot mavzusiga doir uch turkumga bo'lish mumkin.

Nazariy metodologik adabiyotlar. Ilmiy tadqiqotning dolzarbligi, ijtimoiy, iqtisodiy zaruriyati, yosh avlodni hayotga, mehnatga, kasbga tayyorlashda ta'lim-tarbiyaning davr talabi, mavjud shart-sharoitga mosligi qonuniyati, mamlakat dasturi, milliy g'oyaga doir adabiyotlarni o'rganishni taqazo etadi.

Ikkinchi turkum ilmiy manba'lar arxiv hujjatlari, fan tarixiga doir adabiyotlardir. Ta'lim-tarbiya tarixi, madaniyatimiz tarixiga doir adabiyotlarning, o'rganilmagan ko'pgina qismi jahonning kutubxonalarida saqlanmoqda. Tariximizga doir adabiyotlarning aksariyati olib ketilgan, kuydirilgan, tarixga doir kitob saqlagan xonadonlar qatag'on qilingani ma'lum. Masalan, Meksikalik olimlar Nasafiy, Kasbaviylarning ilmiy merosi mavjudligi, qadimgi Kasbi (bugungi kunda Kasbi qishlog'i) o'rnida ulkan shahar, sakkizta madrasa bo'lgani haqida ommaviy axborotda ma'lumot berdilar. Qolaversa 2014-yil 15-maydagi Samarqandda o'tkazilgan xalqaro konferensiya tarixiy manba'lar yetarli o'rganilmagani e'tirof etildi. Tarixiy adabiyotlarni, manba'larni milliy g'oya tamoyillari asosida pedagogik ilmiy tahlil qilish tadqiqot metodidir. Shuningdek, pedagogik amaliyot ilg'or tajribalarini o'rganish bo'yicha tadqiqot mavzusiga doir maktablarning ta'lim-tarbiya faoliyati haqidagi arxiv hujjatlarni o'rganish ilmiy tadqiqot metodlaridan biri. Ta'lim muassasalarining faoliyati haqidagi hujjtlardan mavjud qiyosiy natijalar haqida ilmiy xulosalar chiqariladi.

Uchinchi turkum adabiyotlar: mavzuga doir ilmiy kitoblar, dissertatsiyalar, dissertatsiya avtoreferatlari, ilmiy to'plamlardagi maqola va tezislar, jurnallar, ilmiy axborotnomalardir. Bugungi globallashuv sharoitida internetda aksariyat adabiyotlar bo'yicha axborotlar berib borilmoqda. Adabiyotlarni o'rganish va undan samarali xulosalar chiqarish ilmiy tadqiqotchidan izchil izlanishni talab etadi.

Dastlab adabiyotlar ro'yxati tuziladi, asosiy nazariy manbaalar aniqlanadi. Adabiyotlarni o'rganish bo'yicha konspekt, tezis, annotatsiya tuziladi. Maqsadga muvofiq sitatalar yozib olinadi. Sitatalar olganda adabiyotlarning aynan muallifning nomi, nashriyoti, necha sahifaligi va qaysi bobdan olingani ko'rsatiladi. Agar internetdan olingan bo'lsa, manba' va uning sayti aniqlanadi. Demak, adabiyotlar va arxiv hujjatlarining manbalarini maqsadli o'rganish ilmiy pedagogik tadqiqotning samaradorlik shartidir.

Konspektlarni tuzish – materiallarni o'rganishning yagona usulidir. Ammo katta ahamiyatga ega bo'lgan konspekt turlari ham mavjud. Bu kitob materialining haqiqiy konspektidir. Ular tadqiqotchiga sitatalardan ko'ra ko'proq foyda beradi.

Konspektlashtirishning asosiy metodlariga quyidagilar kiradi:

Qoida (tezis) – muallif tomonidan isbotlanadigan yoki inkor etiladigan asosiy fikrlar, g'oya va qonunlarning majmuidir. Qoidalar ichida haqiqiy materiallar bo'lishi shart emas, lekin har bir qoidadan so'ng varoqning pastki chet qismida kitobda keltirilayotgan omillarning qisqa ro'yxati bo'lishi zarur.

Epizma (model) – minimal darajada ishlatilgan so'zlar vositasida berilgan muallifning fikri, g'oyalari tasnifi va isbotidir.

Lug'at – mazkur kitobdagi atama va tushunchalardir. Qoida hamda sxemalardan farqli ravishda terminlarning lug'atini kitobni o'qib bo'lgandan so'ng emas, o'qish mobaynida tuzish kerak, chunki ular materialni o'zlashtirishda foydalanishga kerak bo'ladi. Barcha yangi so'zlar, terminlar, tushunchalar yozilgan bunday lug'at o'qish mobaynida xato qilishdan hamda to'xtalishlardan saqlaydi.

Jadval va diagrammalar – raqamlarni tahlil qilishda o'rinni bosib bo'lmaydigan qo'llanma hisoblanib, mazkur kitob materiallari asosida tuzilgan bo'ladi, shu bilan birga ular muallif tomonidan keltirilgan turli ma'lumotlarni eslab qolish imkonini oshiradi.

Iqtiboslar – shaxsiy ish, maqola, doklidlarni tuzishda boshqa yozish turlaridan farqli o'laroq ma'lumotnoma hamda bibliografik material sifatiga ega bo'lgan tushunchadir. Iqtiboslarni aniq, to'liq, qo'shtimoq ichiga olib yozish kerak, shuningdek kitobning muallifi, qaysi bo'lim, nashriyotnoma, kitob chiqqan joyi, yili hamda betlari ko'rsatilishi zarur.

Pedagogik kuzatish metodi. Uni qo'llash jarayonida, ta'lim muassasalarining o'quv-tarbiya ishlari jarayonini o'rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holat aniqlanadi, tajriba avvali va yakunida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'li-nadi. Pedagogik kuzatish murakkab va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kuzatish aniq maqsad asosida, uzluksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo'lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan pedagogik kuzatish ta'lim-tarbiya sifatini oshirish, o'quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi.

Pedagogik kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo'l qo'ymaslik muhimdir. Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- 1) kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- 2) kuzatishni tizimli ravishda yo'lga qo'yish;
- 3) kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;
- 4) har bir holatning mohiyatini sinchiklab o'rganish;
- 5) xulosa chiqarishga shoshilmaslik.

Pedagogik tadqiqotning asosiy yo'llari, usullaridan biri kuzatish metodidir. Kuzatish ilmiy tadqiqot metodi aniq maqsadga qaratilgan, reja asosida pedagogik voqeylikni, jarayonni mohiyatini, qonuniyatlarini aniqlash yo'llari, usullaridir. Oddiy kuzatishdan ilmiy tadqiqot kuzatishi quyidagi xususitlari bilan farq qiladi.

1. Ilmiy kuzatish aniq maqsadga qaratilgan ma'lum g'oya, ilmiy faraz asosida tashkil etiladi. Masalan, u yoki bu ijtimoiy guruhda mafkuraviy immunitetni shakllanganlik holatini aniqlash, o'tkazilgan tajriba natijalarini baholash, tarbiyaviy tadbirlarni ta'sir imkoniyatlarini aniqlash, ilmiy faraz isbotini aniqlash bo'lishi mumkin.

2. Ilmiy kuzatishni reja asosida tizimli tashkil etilishi. Tadqiqotchi qo'ygan maqsadi bo'yicha kuzatish dasturini tuzadi, vaqtni belgilaydi, kuzatish vositalarini aniqlaydi, natijalarni umumlashtiradi. Kuzatish metodidan samarali foydalanish uchun tadqiqotchi amaliy faraz, dalil mezoni va olinadigan natija bir biriga mosligiga e'tibor berishi zarur.

3. Obyektivlik ilmiy kuzatish metodining asosiy tamoyilidir. Voqeylik hodisalarni bor holatini yozib borish, texnika vositalari: magnitafon, ko'rsatuv vositalaridan foydalanish takroran kuzatish imkonini beradi. Ilmiy kuzatishning o'ziga xos xususiyati tabiiy muayan pedagogik jarayonni xolisona tahlil etishda. Chunki, pedagogik kuzatishni tashkil etishda subyektiv holatlar uchrashi mumkin. Subyektivlikka, pedagogik voqe'likni hohish istak asosida tahlil etish, xulosani ilmiy qimmatini tushiradi. Fanda kuzatish metodining bir necha usullari mavjud. Pedagogik ilmiy tadqiqotda kuzatish obyektini uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayoni, yoshlar, pedagoglar, ota onalar faoliyati, muayyan pedagogik vaziyatlaridir. Masalan, kuzatish obyektining mavjud vaziyatda holati:

- vaziyatdagi holatning asosiy sababi psixik voqe'lik;
- kuzatish obyektining jamoada tutgan o'rni, jamoaga munosabati;
- so'z va amaliy faoliyatning bog'liqligi;
- ma'naviy-axloqiy, estetik, emotsional darajasi;
- nutqi, mimikasi, o'zini tutish xususiyati, ularni boshqa vaziyatdagi holati kabilar hisobga olinadi.

Kuzatishda mavjud holat, voqe'lik tezda yozib borilishi shart, ayrim qirralari, dalillar vaqtida yozib borilmasa yoddan ko'tarilishi mumkin.

Avvalo, ilmiy pedagogik kuzatishda o'rganayotgan obyektning qo'yilgan maqsad bo'yicha mavjud sharoitda ichki holati, faoliyati; ikkinchidan, ichki va tashqi holatining uyg'unligi, faoliyatda namoyon bo'lishi; Uchinchidan, faoliyatni izchilligi, uzviyligi holati aniqlanadi.

Ilmiy kuzatish bevosita va bilvosita tashkil etilishi mumkin. Bevosita kuzatishda ilmiy izlanuvchi o'zi amalga oshiradi, har xil vaziyatda izchil kuzatish natijasini yozib boradi. Bilvosita ilmiy tadqiqotda yordamchilarning qatnashishi, mutaxassislar ishtiroki ularni tadqiqot maqsadini xabardorligi muhimdir. Tadqiqotda hamkasblar, talabalar, maktabdan tashqari ta'lim muassasasi xodimlari qatnashishi mumkin. Shuningdek, o'z-o'zini kuzatish, yuqori sinf o'quvchilari o'rta-maxsus ta'lim, oliy o'quv yurti talabalari orqali tadqiqot maqsadiga ko'ra amalga oshiriladi.

Pedagogik ilmiy tadqiqot faraziga ko'ra ilmiy kuzatish ochiq va yopiq shaklda olib borilishi mumkin. Ko'pgina hollarda ochiq kuzatishda tadqiqot maqsadi aniqlanganda tashqi kuzatishda obyektiv holat o'zgarishi mumkin.

Pedagogik ilmiy kuzatish qisqa va uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Qisqa muddatli ma'lum soatda, daqiqalarda o'tkazilishi mumkin, tadqiqot maqsadida tezkorlik, ayrim holatlarda qo'llaniladi.

Uzoq muddatli ilmiy kuzatish bir necha yilgacha bo'lish, ijtimoiy munosabatlar rivojini aniqlashda, kompleks muammolarni aniqlashda qo'llaniladi. Bunday kuzatishni voqe'likning sababini aniqlash, prognozlash, o'zlashtirishni yaxshilash masalalarida qo'llaniladi.

Ilmiy kuzatish metodi eng ko'p qo'llaniladigan va murakkab metoddir. Shuning uchun o'tkazishga alohida tayyorgarlik ko'rish, iloji boricha oldindan mashq qilib ma'lum ko'nikmaga ega bo'lish zarur. Ya'ni, aniq reja asosida tashkil etish, konsepsiya, ilmiy faraz, tadqiqotchining fikriy tajribasi o'qituvchi va o'quvchilar munosabati hisobga olinadi. Kuzatish jarayonida dalil aniq qayt etilishi, ishtirokchilar va vaqti aniq ko'rsatilishi shart. Kuzatish natijalarini tahlil etish, qiyoslash, umumlashtirish tadqiqotchiga aniq xulosa qilish imkoniyatini beradi.

Suhbat metodi. Bu metod pedagogik kuzatish jarayonida ega bo'lingan ma'lumotlarni boyitish, mavjud holatga to'g'ri baho berish, muammoning echimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari subyektlari imkoniyatlarini

muammo echimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda individual, guruhli hamda ommaviy shaklda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to'la-to'kis namoyon bilishga erishish muhimdir. Uning sama-rali bo'lishi uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1) maqsaddan kelib chiqqan holda suhbat uchun belgilanuvchi savollar-ning mazmuni aniqlash hamda savollar o'rta-sidagi mantiqiylik va izchil-likni ta'minlash;

2) suhbat joyi va vaqtini aniq belgilash;

3) suhbat ishtirokchilarining soni xususida ma'lum to'xtamga kelish;

4) suhbatdosh to'g'risida avvaldan muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish;

5) suhbatdosh bilan samimiy munosabatda bo'lish;

6) suhbatdoshning o'z fikrlarini erkin va batafsil ayta olishi uchun sharoit yaratish;

7) savollarning aniq, qisqa va ravshan berilishiga erishish;

8) olingan ma'lumotlarni o'z vaqtida tahlil qilish.

Anketa metodi (fransuzcha – tekshirish). Ushbu metod yordamida pedago-gik kuzatish va suhbat jarayonida to'plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko'p hollarda, yozma ravishda olinadi. O'rganilayotgan jarayon mohiyatidan kelib chiqqan holda anketa savollari quyidagicha bo'ladi:

1) ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, bafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagi savollar (respondentlar «ha», «yo'q», «qisman» yoki «ijobiy», «qoniharli», «salbiy» va hokazo tarz-dagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

Anketa metodini qo'llashda ham bir qator shartlarga amal qilish zarur. Ular quyidagilardir:

1) anketa savollari tadqiq etilayotgan muammoning mohiyatini yoritishga xizmat qilishi lozim;

2) anketa savollari yirik hajmli va noaniq bo'lmasligi kerak;

3) anketa savollari o'quvchilarning dunyoqarashi, yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish asosida tuzilishi zarur;

4) anketa savollari respondentlar tomonidan to'la javoblar berilishini ta'minlovchi vaqtni kafolatlay olishi zarur;

5) anketa o'quvchilarning pedagogik va psixologik tavsifnomalarini tuzish manbaiga aylantirib yuborilmasligi zarur;

6)anketa javoblari muayyan mezonlar asosida puxta tahlil etilishi shart.

Anketa metodi ijtimoiy so'rov shaklida sotsiologiya, psixologiyada ham qo'llaniladi. Pedagogik tadqiqotda ta'lim-tarbiya jarayonining ichki qonuniyatlarini aniqlash, ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish tamoyillarini, yo'llarini, shakllarini ishlab chiqishda anketa-so'rov metodi muhim o'rin tutadi. Pedagogik faoliyatni o'rganish bo'yicha 1899-yilda ilg'or mamlakatlarda 600 o'qituvchi, 1911-yilda 14 ming o'qituvchida so'rovnoma o'tkazilgani ushbu metodning tarixiyligidan dalolat beradi.

Anketa (fransuzcha surishtirish, tergov) ma'lumotlar olish uchun to'ldirilgan varaqa pedagogik ilmiy tadqiqotning muhim metodlaridan biridir. Pedagogik ilmiy tadqiqotning dastlab ishchi ilmiy farazi, rejasi tuzilgandan keyin anketa so'rovnoma ishlab chiqiladi. So'rovnomada avvalo, axborot olishdan boshlanadi, keyin anketa tuziladi. "Iner'vyu" inglizcha uchrashuv, ikkinchi ma'noda: xabar intervyu va mulohazali intervyu bir yoki bir necha shaxs bilan muhim masala yuzasidan suhbat. Demak, anketa so'rovnomada avvalo tadqiqot obyekti bilan mulohaza, suhbat o'tkazish o'rganiyotgan muammoga shaxsni yoki ijtimoiy guruhni munosabatini aniqlash mumkin. Suhbatlar umumiy shaklda ham tashkil etilishi, qisqa va batafsil suhbat orqali ijtimoiy guruh yoki shaxsning holati aniqlanadi. Belgilangan mavzuda suhbatda maqsadga muvofiq mulohaza yuritish, tadqiqot obyekti hamkorlikka yo'naltirish mumkin. Shuni e'tiborga olish lozimki, suhbatda ham anketada ham savollar, ochiq, yopiq, yarim ochiq ma'noda mazmunda bo'ladi.

Anketa metodini qo'llashda mavjud sharoitda uning qulayligi, imkoniyati hisobga olinadi. Muammoning o'rganilganlik darajasini aniqlash izlanuvchiga o'z tadqiqot yo'nalishini belgilashda anketa metodi samarali bo'ladi. Ya'ni, tadqiqot muammosiga doir maqsad, vazifalar bo'yicha anketalarning aniqligi, muhim qirralarni qamrab olgani ilmiy izlanish natijasini kafolatlaydi.

Anketa savollarini tuzishda tadqiqotchidan metodologik madaniyat talab etiladi. Savollarni mantiqan pedagogik qoidalarga, mavjud shart - sharoitga, o'rganilayotgan muammoga, ilmiy farazga mosligi; savollarda qisqa mantiq qoidalarining hisobga olinganligi; savollarni hamma uchun tushunarli bo'lishi; savollarga javoblar ifodalanganligi; ochiq savollarda javob beruvchi fikrini o'zi ifodalashga yo'naltirilganlik; yopiq savollarga alternativ "ha" "yo'q" javoblarida muammoning asosiy mohiyatini ifodalanishi kabilar.

O'quvchilar o'rtasida o'tkaziladigan anketa so'rovnomada savollar soni 8,10 tadan oshmasligi, o'rta maxsus va kasb-xunar ta'limi talabalari uchun mustaqil fikrni ifodalashga yo'llaydigan savollar bo'lishi mumkin. O'quvchilar o'rtasida o'tkaziladigan anketa so'rovnomada avvalo 5,6 nafar o'quvchida o'tkazib sinash mumkin. Agar 6-sinf o'quvchilarida o'tkazilgan anketa savollariga javoblar qiyinlik qilsa tadqiqotchi o'z javobi shaklini tavsiya qilishi mumkin. Masalan:

1. Sizning fikringizcha haqiqiy do'stlik nimada? Ikki eng muhim fazilatning ostiga chizing.

Do'stona hamkorlik, og'ir sharoitda o'rtog'ini qo'llash.

Bir birini tushunish, hamfikrlilik.

Ishonch va ochiq ko'ngillik.

Haqiqatni o'rtog'iga ochiq ayta olish, talabchanlik.

Sadoqat va olijanoblik.

2. Sizning sinfingiz o'quvchilari o'rtasida do'stlikka nima to'siqlik qildi? Eng muhim illatlar ostiga uch chiziq, ikkinchi darajaliga ikki chiziq, uchinchi darajali illatga bir chiziq qo'ying.

- hasad raqobat, o'zini ustun qo'yishga intilish;

- aldash, yolg'onchilik, bir biriga ishonmaslik;

- faqat o'zi haqida o'ylash;

- bir-birimizni yaxshi bilmaymiz;

- umumiy maqsadimiz yo'q.

Anketa metodi tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda yordamchi vosita hisoblanadi. Dastlabki anketa so'rovnomada muammoni obyektiv holatini aniqlash imkoniyati yaratilsa, eksperimentdan keyin o'tkaziladigan anketa so'rovnomada tajriba natijalarini baholashga sharoit yaratiladi.

Anketa so'rovnomaga tuzishga qo'yiladigan talablar:

1. Avvalo tadqiqot objekti, predmeti o'rganayotgan jarayon tarkibini, mezonini aniqlash, kuzatish orqali erishiladigan daraja; maxsus tashkil etiladigan vaziyatda voqelik; anketa so'rovnomadan kutilgan natija. Anketa so'rovnomaga jalb etiladiganlar miqdori, soni, ijtimoiy holati jinsi, yoshi, ma'lumoti, moddiy ta'minoti, yashaydigan manzili: shahar, qishloq, ko'cha va hokozo ko'rsatilishi, anketa o'tkazishga sarf qilinadigan vaqt belgilanishi lozim. Shuningdek, anketa o'tkazish vositalari, jihozi, sharoiti, holati, tipik oila, bola, shaxs turmush tarzi hisobga olinishi;

2. Anketa tadqiqot mazmuni, tarkibi bilan bog'liqligi, savollarga obyektiv javob olish, masalan, Seni matematika darsiga munosabating?

Masalasi “Sevgan faningni ayt?”, “Sening sevimli o‘qituvching?”, “Seni sevgan mashg‘uloting? savollarida tekshirib ko‘rish mumkin. Ma‘lumot olish metodikasini yaratish, qanday sharoitda anketa o‘tkaziladi, ma‘lumotlar qanday olinadi kabilar.

3. Anketa tuzishda javoblarni matematik tahlil qilish, umumlash-tirish, matematik statistika va sotsiometriyaga mosligiga erishish; obyektiv javob olish uchun so‘rovnomalar o‘tkazilayotganlar shaxsiga hurmat ifodasi “Sizdan iltimos”, “Marhamat javob bering”, “Sizning fikringiz qanday” va hokozo iltifotli, samimiy murojat aks etishi maqsadga muvofiq. Savollar hammaga tushunarli bo‘lishi, savollarda mantiqiy izchillik, savollarni so‘rovnoma o‘tkaziluvchilar izzat nafsiga tegmaslik kabilar.

4. Anketa oldindan tayyorlanishi, ko‘p nusxada chop etilishi yoki doskada yozilishi.

5. Anketa so‘rovnomaga qancha ko‘p jalb qilinsa shuncha ishonchli javob olish mumkin. Faqat tipik sotsial xususiyatlarni hisobga olish maqsadga muvofiq.

6. Anketa tashkil etishda so‘rovnoma o‘tkazilayotganlar ijodiy munosabati, qiziqishi, kutilayotgan javob mohiyati aniqligi. O‘quvchilar o‘rtasida o‘tkazilayotgan anketa savollarga javob variantlari ko‘rsatilishi mumkin.

Anketa metodi pedagogik ilmiy tadqiqot metodlari bilan uzviy bog‘liq, bir-birini to‘ldiradi, ta‘lim-tarbiya jarayonlarining qonuni-yatlarini aniqlashga, istiqbolini belgilashda muhim o‘rin tutadi.

Intervyu metodi respondent tomonidan tadqiq etilayotgan muammo-ning u yoki bu jihatini yorituvchi hodisaga nisbatan munosabat bildirili-shini ta‘minlaydi. Intervyu respondent e‘tiboriga turkum savollarni havola etish asosida o‘tkaziladi. Intervyu jarayonida olingan savollarga nisbatan tadqiqotchi tomonidan munosabat bildirilishi uning samarasini oshiradi.

Ta‘lim muassasasi hujjatlarni tahlil qilish metodi. Pedagogik hodisa va dalillarni tekshirish maqsadida ta‘lim muassasalari faoliyati mazmunini yorituvchi ma‘lumotlarni tekshirish maqsadga muvofiqdir. Maz-kur metod O‘zbekiston Respublikasining «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonuni hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» talablarining ta‘lim muassasa-lari amaliyotidagi bajarilish holatini o‘rganish, bu boradagi faollik darajasi, erishilgan yutuq hamda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlash, ilg‘or tajribalarni ommalashtirish va ta‘lim muassasasi pedagogik taj-ribasini oshirish maqsadida qo‘llaniladi.

Ta'lim muassasasi faoliyati mohiyatini yorituvchi hujjatlar quyidagi-lardan iborat: O'quv mashg'ulotlarining jadvali, o'quv dasturi, guruh (yoki sinf) jurnallari, o'quvchilarning shaxsiy varaqalari, buyruqlar, Pedagogik Kengash yig'ilishi bayonnomalari yozilgan daftar, Pedagogik Kengash qaror-lari, ta'lim muassasasi smetasi hamda pasporti, tarbiyaviy ishlar rejasi, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish borasidagi hisobotlar, ta'lim muassa-sasi jihozlari (o'quv partalari, stol stullar, yumshoq mebellar va hokazo-lar) qayd etilgan daftar va hokazolar.

Mazkur metod muayyan yo'nalishlarda o'quv-tarbiya ishlari samaradorli-gi darajasi, o'quvchilarda hosil bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar hajmi, ilg'or pedagogik tajribalar mazmunini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Test metodi. Ushbu metod respondentlar tomonidan muayyan fan sohasi yoki faoliyat (shu jumladan, kasbiy faoliyat) bo'yicha o'zlash-tirilgan nazariy bilim va amaliy ko'nikma, malakalar darajasini aniqlashga xizmat qiladi. Test o'z mohiyatiga ko'ra quyidagi savollardan iborat:

2) ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, bafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);

2) yopiq turdagi savollar (respondentlar «ha», «yo'q», «qisman» yoki «ijobiy», «qoniharli», «salbiy» va hokazo tarzdagi javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar).

3) to'g'ri javob variantlari qayd etilgan savollar (respondentlar o'z yondashuvlariga ko'ra to'g'ri deb topgan javob variantini belgilaydilar).

Test metodini qo'llashda aniqlanishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni turkum asosida berilishiga e'tibor berish maqsadga muvofiq-dir. Ushbu metodning afzalligi respondentlar javoblarini aniq mezonlar bo'yicha tahlil etish imkoniyati mavjudligi hamda vaqtning tejalishi bilan tavsiflanadi. Biroq, metod ayrim kamchi-likdan ham holi emas. Chunonchi, aksariyat holatlarda javoblar yozma ravishda olinadi, shuningdek, respon-dent taklif etilayotgan javob variantlardan birini tanlashi zarur. Shu bois respondent o'z fikrini batafsil ifoda etish imkoniyaga ega emas.

Test metodi pedagogik tadqiqotda sotsiometrik va kvalametric metodlar bilan bog'liq biri ikkinchisini to'ldiradi. Sotsiometriya (yunoncha ijtimoiy o'lchov) ijtimoiy darajaning o'lchovi, mezoni ma'nosida ishlatiladi. Pedagogik tadqiqotda o'quvchi va o'qituvchi oilada o'zaro munosabatlarni barkamol shaxsni shakllantirishdagi

imkoniyatlarini aniqlashda mavjud holatni, tajriba natijalarini aniqlashda test metodidan foydalaniladi. Sotsiometriya pedagogik ilmiy tadqiqot metodida munosabatlarni baholash orqali pedagogik, psihologik qonuniyatlar yoki qonuniyatlarni buzilishi, ilg'or tajribalar aniqlanadi. Sotsiometriyada anketa metodi va test metodidan foydalaniladi. Buni o'ziga xosligi ijtimoiy munosabatlarning mohiyati, mazmuni, mezon, ijtimoiy, iqtisodiy qonun, qoidalar bilan belgilanadi. Jamiyatni insonparvarlashtirish, demokratlashtirish va pedagogikalashtirish bir-biri bilan bog'liqdir. Sotsiometriya pedagogik ilmiy tadqiqot metodi avvalo, ijtimoiy qonunlar va "inson, insoniylik, insoniyat" uchlik uyg'unligi asosida tashkil etiladi.

Test metodi kvalametric pedagogik ilmiy tadqiqot metodi bilan bog'liq. Ma'lumki, kasb tarbiyasi, kasbshunoslik, professiogramma pedagogikaning asosiy predmetidir.

Kvalametriya (kvala – "mutaxassislik" metriya – "o'lchov") kasbga layoqat, kasb fazilatlar, mahorat mezonini o'lchash, baholashdir. Kasbshunoslik muammolarining tadqiqotda kvalametric testlardan foydalaniladi. Buning uchun tadqiqot muammosi bo'yicha mezon aniqlanadi, tajriba natijalarini aniqlashda kvalametric testlar qo'llanilishi samaradorlik omilidir.

Ta'lim-tarbiya jarayonini testlashtirish, uzluksiz ta'lim, mutaxassislar tayyorlash, ularning kasbiy malakasini baholashda testlardan foydalanish keng ommalashgan. Pedagogik ilmiy tadqiqotda test metodini qo'llash o'ziga xos xususiyatga ega.

Pedagogik tahlil metodi. Tadqiqotni olib borish jarayonida ushbu metodni qo'llashdan ko'zlangan maqsad tanlangan muammoning falsafiy, psi-xologik hamda pedagogik yo'nalishlarda o'rganilganlik darajasini aniqlashdan iborat bo'lib, tadqiqotchi ilgari surayotgan g'oyaning nazariy jihat-dan haqqoniyligini asoslashga xizmat qiladi.

Bolalar ijodini o'rganish metodi. Mazkur metod o'quvchilarning muayyan yo'nalish-lardagi layoqati, qobiliyati, shuningdek, ma'lum fan soha-lari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Uni qo'llashda o'quvchilarning ijodiy ishlari – kundaliklari, insholari, yozma ishlari, referatlari, hisobotlari muhim vosita bo'lib xiz-mat qiladi. Metodning afzalligi shundaki, u ma'lum o'quvchiga xos bo'lgan individual imkoniyatni ko'ra olish, baholash va uni rivojlantirish uchun zamin yaratadi.

Bolalar ijodini o'rganishning quyidagi shakllari mavjud:

1) fan olimpiadalari;

- 2) turli mavzulardagi tanlovlar;
- 3) maktab ko'rgazmalari;
- 4) festivallar;
- 5) musobaqalar.

Pedagogik tajriba (eksperiment – lotincha «sinab ko'rish», «tajriba qilib ko'rish») metodi. Pedagogik tajriba metodidan muammo echimini topish imkoniyatlarini o'rganish, mavjud pedagogik sharoitlarning maqsadga erishishning kafolatlay olishi, ilgari surilayotgan tavsiyalarning amaliyot-da o'z in'ikosiga ega bo'la olishi hamda samaradorligini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Muayyan muammo echimini topishga yo'naltirilgan pedagogik tajriba ma'lum doirada, soni aniq belgilangan respondentlar ishtirokida amalga oshiriladi. Mazkur metoddan foydalanish tadqiqotchi tomonidan ilgari surilayotgan maxsus metodikaning samaradorligini aniqlay hamda unga baho bera olishi zarur.

Eksperimental tadqiqotlar yangi ilmiy bilimlar olishning asosiy usullaridan biridir.

Eksperiment o'tkazishdan bosh maqsad nazariy qoidalarni tekshirish ya'ni ishchi gipotezani tasdiqlash hamda ilmiy tadqiqot mavzusini yanada kengroq va chuqurroq o'rganishdir.

Eksperimentlar tabiiy va sun'iy bo'lishi mumkin. Tabiiy eksperimentlar ishlab chiqarish, turmush va h.k.larda ijtimoiy hodisalarni o'rganish maqsadida o'tkaziladi. Sun'iy eksperimentlar esa texnika va boshqa fanlarda keng qo'llaniladi.

O'rganilayotgan obyekt yoki jarayon modelining xususiyatiga, eksperimentlarni tanlash va o'tkazishga bog'liq holda ular laboratoriya va ishlab chiqarish turiga bo'linadi. Laboratoriya eksperimentlari maxsus modellashtiruvchi qurilma va stendlarda namunaviy asboblardan va tegishli apparatlar yordamida o'tkaziladi. Ular xarajatni kam qilgan holda qimmatli ilmiy axborotni olish imkonini beradi. Ammo, eksperimental tadqiqotlarning bunday turi hamma vaqt ham jarayon yoki obyekt haqidagi ma'lumotlarni to'liq aks ettira olmaydi.

Ishlab chiqarish eksperimentlari atrof muhitdagi turli tasodifiy omillarni hisobga olgan holda, mavjud sharoitlarda o'tkaziladi. Ular laboratoriya eksperimentlariga qaraganda murakkab bo'lib, tajribalar naturalarda (real jarayon yoki obyektlarda) olib borilganligi uchun xajmdor xisoblanadi, shu sababdan o'tkazishdan avval puxta fikrlash va rejalashtirishni talab etadi.

Ekspluatatsiya qilinadigan obyektning turli dala sinovlari ham ishlab chiqarish eksperimentlariga kiradi.

Tegishli metodika va shakl bo'yicha tashkilotlar, muassasalar yoki korxonalaridan tadqiq etilayotgan u yoki bu masala bo'yicha materiallar to'plash ham ishlab chiqarish eksperimentlarining bir turi hisoblanadi.

Eksperimental tadqiqotlarni samarali o'tkazish uchun eksperiment metodologiyasi ishlab chiqiladi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

eksperimentni reja-dasturini ishlab chiqish;

o'lchamlarni baholash va eksperiment o'tkazish vositalarini tanlash;

eksperimentni o'tkazish;

eksperiment natijasida olingan ma'lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilish.

Eksperimentning reja dasturi. Eksperimentning reja-dasturi-eksperimental tadqiqotlarning metodologik asosidir.

Reja-dastur quyidagilarni o'z ichiga oladi: tadqiqot mavzularining ro'yxati va ishchi gipotezaning mazmuni; eksperiment metodikasi va uni bajarish uchun zarur materiallar, asboblari, qurilmalar va h.k.lar ro'yxati; bajaruvchilar ro'yxati va ularning kalendar ish rejasi; eksperimentni bajarish uchun xarajatlar ro'yxati.

Eksperiment metodikasi deb metodlar, eksperimental tadqiqotlarni maqsadga muvofiq bajarish usullarining majmuiga aytiladi. Umumiy tarzda u o'z ichiga quyidagilarni oladi: eksperimentning maqsad va vazifasini; omillarni tanlash va ularning o'zgarish darajasini; vositalar va o'lchashlar intervalini asoslashni; eksperimentning mohiyati va tartibining bayonini; eksperiment natijalarini ishlab chiqish va tahlil qilish usullarini asoslashni.

Eksperimentning maqsad va vazifasi ishchi gipoteza va tegishli nazariy ishlanmani tahlil qilish asosida aniqlanadi. Vazifa aniq bo'lishi, ularning soni uncha ko'p bo'lmasligi lozim: oddiy eksperiment uchun – 3-4, majmuaviy eksperiment uchun esa – 8-10 ta.

O'rganilayotgan jarayon yoki obyektga ta'sir etuvchi omillarni tanlash qabul qilingan ishchi gipotezaga muvofiq nazariy ishlanmalarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Barcha omillar mazkur eksperiment uchun avval muhimlik darajasiga ko'ra saralanadi, so'ngra ulardan asosiy lari va yordamchilari ajratiladi.

Omillar soni uncha ko'p bo'lmaganda (3 gacha) ularning muhimlik darajasi bir omilli eksperiment bo'yicha aniqlanadi (bitta omil qolganlar muhim bo'lganda o'zgaradi). Agar omillar soni katta bo'lsa, yuqorida ko'rib o'tilganidek, ko'p omillik tahlil qo'llaniladi.

O'lchash vositalari eksperimentning maqsad va vazifasidan, o'lchanadigan parametrlar tavsifi va talab etilayotgan aniqlikdan kelib chiqib tanlanadi.

Qoidaga ko'ra, tajribalarda mamlakatimizda va chet ellarda yalpi ishlab chiqariladigan standart o'lchash vositalaridan foydalaniladi. Ayrim hollarda, kamyob o'lchov asboblari va apparatlari qo'lbola tarzda bunyod etiladi.

Eksperimentni o'tkazishning mazmun va tartibi – metodikaning markaziy qismi hisoblanadi. Unda eksperiment o'tkazish jarayoni to'la loyihalashtiriladi:

kuzatish va o'lchash operatsiyalarini amalga oshirishning ketma-ketligi tuziladi;

eksperiment o'tkazishning tanlangan vositalarini hisobga olgan holda har bir operatsiya ayrim-ayrim holda mufassal tavsiflanadi.

operatsiyalarning sifatini nazorat qilishda qo'llanadigan usullar tavsiflanadi;

kuzatish va o'lchash natijalarini yozish uchun daftar tutiladi.

Eksperimental ma'lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilish usullarini asoslash metodikani muhim bo'limi hisoblanadi.

Eksperiment natijalari namoyish etishning ko'rgazmali shakliga keltirilishi lozim, ya'ni jadvallar, grafik, nomogrammalar va h.k. tarzida, toki ularni qiyoslash va tahlil qilish mumkin bo'lsin. Bunda alohidagi e'tibor natijalarni ishlab chiqishning matematik usullariga ya'ni empirik bog'liqlik, omillar va chiqish parametrlari o'rtasidagi aloqa approksimatsiyasi, mezonlar, ishonchli intervallar o'rnatish va boshqalarga qaratiladi.

Eksperimentning metodikasi ishlab chiqilgandan so'ng, eksperimental tadqiqotning hajmi va mehnat talabliligi aniklanadi. Ular nazariy ishlanmalarning chuqurligi va qabul qilingan o'lchash vositalarining tavsifiy ko'rsatkichlariga ya'ni aniqlik darajasi, ishonchlilik, tezkorligi, harakatlanishi va h.k. ga bog'liq. Tadqiqotning nazariy qismi qanchalik aniq ifodalangan bo'lsa, eksperimentning hajmi va mehnat talabliligi shuncha kam bo'ladi.

Eksperimentni o'tkazish – ilmiy tadqiqotning eng muhim va ancha mehnat talab etadigan bosqichidir.

Eksperimentlar tasdiqlangan reja-dastur va eksperiment metodikasiga muvofiq o'tkaziladi. Tadqiqotchi eksperimentga kirishar ekan, sinovlarni o'tkazish metodikasi va ketma-ketligini tugal aniqlashi lozim.

Eksperimental tadqiqotlar o'tkazish jarayonida quyidagi bir qator asosiy qoidalarga rioya qilish lozim:

eksperimentator o'lchash natijalariga subyektiv ta'sir ko'rsatishga yo'l qo'ymay, tadqiq etilayotgan jarayon yoki obyekt parametrining barcha tavsifini vijdonan qayd etishi lozim;

eksperimentator ehtiyotsizlikka yo'l qo'yishi mumkin emas, chunki bu hol ko'pincha katta xatoliklarga va natijalarni soxtalashtirishga, oqibatda esa, eksperimentlarni takrorlashga olib keladi;

eksperimentator albatta kuzatish va o'lchash daftarini yuritishi kerak, uni tartibli va hech qanday tuzatishlarsiz to'ldirib borish lozim;

eksperiment jarayonida uni bajaruvchi o'lchash vositalari ishini, ular to'g'ri ko'rsatayotganligini va qurilma, jihoz, stend va h.k.lar ishining barqarorligini hamda atrof muhit holatini muntazam kuzatishi, ish zonasiga begonalarni kiritmasligi shart.

eksperimentator o'lchov vositalarini, ular to'g'riligini nazorat qilgan holda ishchi nazoratni muntazam o'tkazishi kerak;

o'lchashlarni o'tkazish bilan bir vaqtda tajribani bajaruvchi olingan natijalarni muntazam ravishda dastlabki ishlab chiqish va tahlil qilishdan o'tkazishi lozim. Bu tadqiq etilayotgan jarayonni nazorat qilish, eksperimentni to'g'rilash, metodikani yaxshilash va eksperiment samaradorligini oshirishga imkon beradi;

eksperimentator texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi va yong'inni oldini olish bo'yicha yo'riqnomalarning talablariga amal qilishi lozim.

Eksperiment hodisalarni o'rganishda fanning muayyan maqsadga yo'naltirilgan uslubi bo'lib, bu uslub yordamida hodisalar sodir bo'lishi aniq qayd etilgan sharoitlarda tadqiqotchi tomonidan qayta hosil qilinishi va nazorat qilinishi mumkin. Eksperimentni kuzatishga nisbatan bir qator afzalliklari bor. Ilmiy tadqiqot umumiy strukturasi eksperiment alohida o'rin tutadi. Bir tomondan aynan eksperiment ilmiy tadqiqot nazariy va amaliy bosqichlari hamda darajalarini bog'lab turuvchi bo'g'in hisoblanadi. O'z mazmuniga ko'ra, eksperiment doimo dastlabki nazariy bilimlar bilan bog'langan bo'lib, u bir-biriga mos bo'lgan nazariy bilimlar asosida fikr yuritadi. Ko'pincha ilmiy nazariya va farazni asoslab berish yoki inkor etish uning maqsadi bo'lib hisoblanadi. Pedagogik eksperiment ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni, metodi, vositalarini takomillashga qaratilgan har xil optimal shart-sharoitni aniqlash kompleks usullaridir.

Eksperimentning quyidagi umumiy turlari mavjud:

- tadqiqot eksperimenti;
- tekshiruvchi yoki nazorat eksperimenti;
- qayta hosil qiluvchi;
- miqdoriy yoki sifatiy;
- tabiiy yoki ijtimoiy eksperiment. Tadqiqot eksperimenti fanda ma'lum bo'lmagan yangi hodisa yoki ularning yangi kutilmagan xossalarni aniqlashga yo'naltirilgan.

Tekshiruvchi nazorat eksperimenti tadqiqot obyekti yoki faraz hisoblanadi. Nazariy farazlarga nisbatan eksperiment tasdiqlash yoki rad etishi mumkin. Eksperimentning o'ziga xos turi fikriy eksperimentdir. Real eksperimentda olim ma'lum hodisani qayta hosil qilish, ajratish yoki xossalarni o'rganish uchun uni turlicha real sharoitlarga qo'yib ko'radi. Fikriy eksperimentda bu sharoitlar tasavvur qilinadigan holatlar bo'lib hisoblanadi, lekin tasavvur bunda yaxshi ma'lum bo'lgan fan qonunlari va mantiq qoidalari bilan boshqariladi, bunday holda olim hissiy obrazlar yoki nazariy modellar yodamida ishlaydi.

Pedagogik tadqiqotda fikriy eksperiment imkoniyatlari va usullari prof. D.Shodievning tadqiqotlarida ilmiy asoslangan. Eksperimental tadqiqot bir necha bosqichlardan iborat. Birinchi bosqich eksperimentni rejalashtirishdir. Eksperimentni o'ziga xos xususiyatlari, prinsiplari asosida mukammal rejalashtirish tadqiqot samaradorligini ta'minlaydi. Unda faraz etakchi g'oya amalga oshirish tizimi kutilayotgan yakuniy natija aniq bo'lishi. Shuningdek, pedagogik qonuniyatlar mavzuning nazariyasi, metodologik tamoyillar eksperimentning mohiyatini ifodalaydi.

Ya'ni, pedagogik eksperimentni rejalashtirishda muammoning ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, tarbiya muammosi bo'yicha eksperiment uzoq vaqtni talab etadi. Rejalashtirishda eksperimental va nazorat guruhini tanlash, ularni qiyoslash imkoniyati, o'tgan davr bilan qiyoslash shart-sharoit hisobga olinadi. Misol uchun pedagogik tadqiqotda natija aniq lekin, uning shart-sharoiti, omili aniq emas. U holda pedagogik eksperiment muammoning sababini ichki qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi.

Pedagogik tadqiqotda tabiiy va laboratoriya eksperimenti o'ziga xos xususiyatga ega. Tabiiy eksperiment ta'lim tarbiyaning mavjud sharoitdagi holatini tahlil qilish, bir necha guruhlarini tajribasini umumlashtirish, xulosa chiqarish usulidir. Ilmiy farazni asoslanishi (yoki asoslanmasligi) tabiiy eksperiment asosida ham ma'lum natijaga erishiladi. Bu tadqiqotchiga farazni asoslashda aniq qonuniyatlar, tayyor

natijalarni beradi. Tabiiy eksperimentda ilmiy faraz asoslanmasa, bir necha variantda nazorat va eksperiment guruhida tajriba o'tkaziladi.

Pedagogik nazariyani rivojlantirishda psixologik, pedagogik laboratoriya eksperimentidan ham foydalaniladi. Laboratoriya eksperimenti alohida shaxsda ham, ijtimoiy guruhda ham o'tkaziladi. Masalan, Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi asosida ta'lim standartlarini ishlab chiqish bo'yicha mamlakatimizni turli mintaqalarida eksperimental maydonchalar tashkil etildi. Ta'lim mazmunini uzluksiz takomillash-tirish bo'yicha joylarda eksperiment guruhlar, eksperiment maktablar faoliyat ko'rsatmoqda. Innovatsion pedagogik loyihalar eksperiment asosida isbotlangani, uning nazariy va amaliy ahamiyatini oshiradi. Masalan, laboratoriya metodi orqali ranglarga shaxsning ta'sirlanishi uning harakterini, didini, qiziqishini aniqlashda muhim vosita bo'ladi.

Eksperiment natijalari mantiqiy va nazariy kategoriyalar, tushunchalar bilan ifodalanadi. Shuningdek, natijalar sifat va son, miqdor bilan ko'rsatiladi, umumlashtiriladi, yaratilgan yangi g'oyalar, voqelik o'ziga xos atamalar bilan atalishi mumkin. Fanda bunday misollar ko'plab uchrashi mumkin.

Pedagogik eksperimentda tayanch g'oya ilmiy tadqiqot samaradorligini ta'minlaydi. Masalan, ijtimoiy gumanitar fanlarni, jumladan, pedagogika va psixologiyaning o'zaro bog'liqligini insonshunoslik qonuniyati tamoyili asosida o'rganish ilmiy tadqiqot tizimligini ta'minlaydi. Yoki barkamol shaxs modeli asosida pedagogik tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini o'rganish eksperimenti aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi.

Pedagogikaning nazariy va amaliy rivojlanishida ilg'or pedagogik tajribalar alohida o'rin tutadi. Tajribalarni ilmiy o'rganish o'ziga xos metodik xususiyatga ega. Ilmiy bilishda amaliyot: asosiy omil, harakatlantiruvchi kuch, haqiqat mezon va bilish maqsadidir.

Pedagogik tajriba keng ma'noda ta'lim-tarbiya amaliyoti, tor ma'noda pedagoglarning innovatsion faoliyati. Ilg'or pedagogik tajriba pedagogika nazariyasiga doir ta'lim-tarbiya borasidagi samarali metodlar, vositalar texnologiyalarda ifodalanadi. Pedagogik jarayon ijodiy jarayon, malakali, tashabbuskor, o'qituvchi, murabbiylar tajribalari, ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish faoliyatidir. Ta'lim-tarbiya jarayonini demokratlashtirish uzluksiz ta'lim pedagoglarining ijodkorligiga sharoit yaratadi. Shuningdek, mamlakat miqyosida o'tkazilayotgan olimpiada, yil o'qituvchisi tanlovlari ommaviy ijodkorlikni rag'batlantirishga imkon bermoqda.

Ilg'or pedagogik tajribalarni tadqiqotchilar tomonidan o'rganilishi o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim-tarbiya natijalarini pedagogik qonuniyatlar tamoyillar asosida, samaradorlik mezoni, innovatsiyani dolzarbligi, ilmiy-amaliy ahamiyatini tahlil qilish, baholash tadqiqotchidan yuksak metodologik bilim talab qiladi.

Pedagogik tajriba maxsus tashkil etilgan eksperiment asosida ham bo'lishi mumkin. Ijodkor pedagog erishgan natijalari tajribalari tahlilida metodologik tamoyil alohida o'rin tutadi. Pedagogik tajribaning yangiligi, dolzarbligi, ilmiy amaliy ahamiyati asoslanadi, oldingi an'ana, tizimga qiyoslanadi. Ilg'or pedagogik tajribaning asosiy ko'rsatkichi innovatsion natijasidir. Masalan, o'quvchilarning bilim darajasi, mustaqil o'zlashtirishi, olingan bilimlarni erkin qo'llay olishi, tarbiyalanganlik darajasi, bilish motivi, ezgu maqsadi shakllanganligi.

Ilg'or pedagogik tajribani ilmiy tahlil etishda vaqt tejamligi, tajribaning iqtisodiy afzalligi alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish kam mehnat qilib yuqori natija olishdir. Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish ijodkor o'qituvchilarni kashf qilish ta'lim-tarbiya nazariyasini va ahamiyatini boyitadi.

Ilmiy tadqiqotchi ijodkor o'qituvchi bilan yangi tajribalarni yaratishi mumkin, birga izlanish ishlarini tashkil etishi, tajriba yakka va jamoa tarzida bo'lishi mumkin. Jamoaningning ilg'or tajribalari maqsadli, kompleks, rejali bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda ta'lim muassalarida metodik kengashlar, birlashmalar ilg'or tajribalarni umumlash-tirish markazlariga aylangan. Ilmiy seminarlarda ilg'or tajribalar natijasi, innovatsion loyihalar ilmiy amaliy bahosini, tavsiyasini olmoqda.

Ilg'or pedagogika tajribalarni o'rganish metodi ilmiy tadqiqot muammosidan kelib chiqib har xil usullarda qo'llaniladi. Ta'lim-tarbiya amaliyotiga doir dolzarb tadqiqot, muammonisini tanlashda ilg'or pedagogik tajribalarga asoslaniladi, ilmiy farazlar ham ilg'or pedagogik tajribalar asosida shakllanadi. Tadqiqotchi nazariy qarashlarni, umumlashtirish, eksperiment o'tkazish uni keng qo'llash, uzluksiz ta'lim-tarbiya faoliyatida joriy etishda, ilg'or pedagogik tajribalarga tayanadi.

Ilg'or pedagogik tajribalarni o'rganish natijasida nazariy va amaliy tavsiyalar yaratiladi.

Pedagogik faoliyat o'z mehnatiga ko'ra ijodiy tavsifga ega. Pedagogik ijodkorlikning asosiy mohiyati pedagogik faoliyatning maqsadi va xarakteri bilan aniqlanadi. Pedagogik ijodkorlik majmui – pedagogik tajribadir.

Ilg'or pedagogik tajriba deganda o'qituvchining o'z pedagogic vazifasiga ijodiy yondashishi, o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berishning yangi shakl, metod va vositalarini izlab topishdir.

Ilg'or pedagogik tajribani o'rganish. unga asoslanib yangi pedagogik hodisa va qonuniyatlarni ochish o'quv-tarbiya jarayoniga yaxshi sifatli o'zgarishlar kiritadi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish, yangi turdagi o'quv jarayonini modellashtirish muammolarini yechishga sabab bo'ladi.

Pedagogik tajriba o'qituvchining o'quv ishlari jarayonida egalaydigan bilim, ko'nikma va malakalari yig'indisidir. Pedagogik tajribani to'plash pedagogik mahoratning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u pedagogic faoliyatni samarali tashkil etish omili hisoblanadi.

Pedagogik tajribani to'plash tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

1. Maqsadni belgilash.
2. Ma'lumotlarni to'plash.
3. Ma'lumotlarni tahlil etish, umumlashtirish, xulosa qilish.
4. Yutuqlarni aniqlash va amaliy faoliyatga tatbiq etish.

Savol va topshiriqlar

1. Ilmiy-pedagogik bilimlarning manbalariga nimalar kiradi?
2. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil etish usullarini izohlang.
3. Kuzatishning turlari va uning o'ziga xos xususiyatlarini bayon eting.
4. Suhbat metodini qo'llashga qo'yiladigan metododlogik talablarga nimalar kiradi?
5. So'rov metodining asosiy shakllarini sharhlang.
6. Test savollarini tuzish qoidalarini bayon eting.
7. Test metodini qo'llashga qo'yiladigan talablarni izohlang.
8. Eksperimentning qanday turlari mavjud?
9. Ilg'or pedagogik tajribani o'rganishning o'ziga xosliklarini bayon eting.

IV BOB. PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARINI TASHKIL ETISH VA SAMARADORLIGINI BAHOLASH

4.1. PEDAGOGIK TAJRIBA-SINOV ISHLARI DASTURINI ISHLAB CHIQISH METODIKASI

Tayanch tushunchalar: tajriba-sinov, dastur, tuzilma, tajriba-sinov ishlari dasturi, tamoyillar, metodikasi.

Pedagogik tajriba-sinov ishlarini tashkil etish o'ziga xos murakkab va ma'suliyatlidir. Inson predmetida ayniqsa tajriba-sinov o'tkazish aniq dastur asosida tashkil etilishi, dastur har tomonlama pedagogika-psixologik qonuniyatlarni, shart-sharoitini hisobga oladi.

Ilmiy tadqiqot dasturi tajriba-sinov ishlarini maqsadli, izchil amalga oshirish mazmuni belgilaydi. Pedagogik tajriba-sinov dasturi mavzuning dolzarbligi, ijtimoiy iqtisodiy ahamiyatini aniqlash, ilmiy farazning haqqoniyligini asoslash qo'llanmasidir. Tadqiqot nazariyasining amalda sinab ko'rish; tadqiqot ilmiy-amaliy imkoniyatini joriy etish, umumlashtirish; bir necha variantda har xil sharoitda tadqiqot natijasini tekshirib ko'rish; matematik statistik tahlil qilish va baholash kabi yo'nalishlardan iborat bo'ladi. Ma'lumki, amaliyot ilmiy bilishning mezonidir. Ilmiy tadqiqot fanning istiqbolini belgilovchi, mumtoz qonuniyatlarni yorituvchi yoki vaqtinchalik bo'lishi, ba'zan takror bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun tajriba-sinov ishlari ana shu imkoniyatlarni hayotda o'z ifodasini aniqlashdan iborat bo'ladi.

Ilmiy farazlarni asoslashda tajriba-sinovlari muhim tarkibiy qismidir. Ilmiy farazlarga asosan tajriba-sinov ishlari tashkil etiladi, ilmiy farazlar amaliyotda sinalsagina nazariy g'oyaga aylanadi. Ilmiy farazlar tajribalarda asoslanmasa ilmiy tadqiqot yo'nalishi o'zgartiriladi, qayta tajriba o'tkaziladi.

Ilmiy tadqiqotning konsepsiyasi muammoning o'rganilish tarixiy taraqqiyoti, hayotda tipik ko'rinishlari tajribada sinab ko'riladi. Amaliy tajriba tadqiqot nazariyasini asoslaydi to'ldiradi. Shuning uchun tajriba-sinov ishlari dasturi ilmiy tadqiqotni izchil amalga oshirish tizimi, mexanizmdir. Tadqiqot nazariyasi tajriba-sinov ishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq. Nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi falsafiy kategoriya tajriba-sinov ishlarining metodologik asosidir.

Tadqiqotning ilmiy-amaliy ahamiyatini aniqlashda tajriba-sinov ishlari ekspertiza vazifasini bajaradi. Tadqiqot argumenti tajriba-sinov

ishlarining natijasiga asosan ifodalanadi. Ilmiy tadqiqotni argumentlash, g'oyaviy aksioma tajriba-sinov ishlarining har xil variantda, har xil sharoitda o'tkazilganiga bog'liq. Pedagogik tadqiqotda subyektiv tavsiyalar o'tgan asrda ta'lim-tarbiya tizimini inqirozga olib bordi. Pedagogik tadqiqotlarni argumentlash tajriba-sinov ishlari dasturining tarkibiy qismidir. Bir necha variantda, shart-sharoitda ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish bo'yicha tajriba-sinov ishlari tajriba va nazorat guruhlarida sinab ko'riladi. Uzoq muddatli tajribada har bir bosqichda bajariladigan kuzatish tajriba-sinov ishlar tartibi belgilanadi. Tajriba guruhlarini xususiyatiga ko'ra bir yoki bir necha bosqichli tajriba-sinov ishlari rejalashtiriladi.

Tajriba-sinov ishlari natijalarini umumlashtirishda mantiqiy xulosalar bilan birga matematik statistik tahlil argumentli konsepsiyalar, amliy qo'llanmalar yaratish imkoniyatini oshiradi. Tadqiqot yo'nalishi pedagogikaning tarkibiy qismlari, mavzuga doir tajriba-sinov ishlari dasturi yaratilishi, tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda ham ijodkorlik bo'lishi mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Pedagogik tajriba-sinov dasturi deganda nimani tushunasiz?
2. Pedagogik tajriba-sinov dasturining tuzilishini izohlang.
3. Pedagogik tajriba-sinov ishlari dasturini ishlab chiqish tamoyillarini bayon eting.
4. Pedagogik tajriba-sinov ishlari dasturini amaliyotga tatbiq etish metodikasini tushuntirib bering.

4.2. PEDAGOGIK ILMIY-TADQIQOT JARAYONINI MODELLASHTIRISH

Tayanch tushunchalar: model, andoza, modellashtirish, pedagogik modellashtirish, abstraksiya, ramz, timsol.

Modellashtirish – lotincha modulus – o'lchov, me'yor – biror obyektlar tizimining obrazi yoki namunasi. Bilish obyektlarni tadqiq qilish, mavjud predmet va hodisalarning modellarini yasash, tizimli o'rganish imkonini beradi. Modellashtirish metodidan hozirgi zamon fanida keng foydalanilmoqda, u ilmiy tadqiqot jarayonini engillashtiradi, ba'zi hollarda murakkab obyektlarni o'rganishning yagona vositasiga

aylanadi. Bu ayniqsa, mavhum obyektlarni, ta'lim-tarbiya jarayonini tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega. Modellar obyekt xususiyatlarini unda sodir bo'ladigan jarayonlarni tushuntirib berish uchun qo'llaniladi.

Modellashtirish tadqiqotchilik faoliyatining yaxlit turkumini aks ettirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchi turkum mohiyatini sinchiklab o'rganib chiqadi. Zero, u yakuniy model sifatida nazariyani xulosa va g'oyalar bilan boyitadi. Demak, modellashtirish tanlangan obyekt turkum ko'rinishida tasavvur etishga imkon beradi.

Modellashtirish – turli tabiatdagi obyektlarni ularning analoglari asosida mavjud obyekt yoki qaytadan bunyod qilinayotgan obyektlar xususiyatlarini belgilash yoki aniqlashtirish maqsadida tadqiq qilish metodi.

“Model” atamasi qandaydir bir tizimni (namuna, andoza) ifoda etib, uning muayyan xususiyatlarini, boshqa, haqiqiy deb yuritiluvchi tizim bilan aloqasini aks ettirishi kerak va belgilangan ma'noda uni o'rnini bosishi kerak.

“Model” tushunchasi ilm-fanning ko'p sohalorida qo'llaniladi. Model – sxema, fizik konstruksiyalar, belgili shakllar va formulalar ko'rinishida sun'iy hosil qilingan obyekt bo'lib, u tadqiq qilinayotgan obyektga o'xshash bo'ladi, uning tuzilishini, xususiyatlarini, obyektning elementlari orasidagi o'zaro aloqalar va munosabatlarni sodda va tushunarli tarzda aks ettiradi.

Model – rasm, jadval, chizma kabilarni ko'rinishida tadqiq qilinayotgan obyektga o'xshash bo'lgan, uning tuzilishi, xususiyatlari, elementlari orasidagi o'zaro aloqa va munosabatlarni sodda, kichraytirilgan ko'rinishda aks ettiruvchi va namoyon etuvchi ramziy hosil qilingan obyekt.

Pedagogik ilmiy tadqiqot jarayonini, natijalarini modellashtirish, tizimli tadqiq etish, ifodalash, pedagogik va axborot texnologiyani keng joriy etilishi, ta'lim-tarbiya jarayonini serqirra murakkab, mavhum xususiyatlarini modellashtirish orqali samarali tadqiq etish mumkin. Modellashtirish o'zining murakkab kompleks harakteriga ko'ra, tadqiqot usullariga ko'proq mansubdir. U bunday tadqiqot usuliki, unda tadqiqotchini qiziqtirgan obyekt shunga o'xshash boshqa obyekt bilan almashtiriladi. Bunda birinchi obyekt original, ikkinchisi esa model bo'ladi. Modellashtirish chizmali, matematik, mantiqiy, belgili shaklda namoyon bo'lishi mumkin.

Model – bilish objekti o'rnini bosadigan, amalda obyektlashtirilgan yoki fikran tasavvur qilinadigan narsa. Modelning

asosiy vositalarini tanlashga nisbatan modellashtirishning turli xillari ham farqlanadi. EHMning yangi avlodi paydo bo'lishi bilan fanda komp'yuterli modellashtirish keng miqyosda ommalashdi. Komp'yuterli modellashtirish mantiqiy va matematik modellashtirishdan foydalanishni ham o'z ichiga oladi.

Pedagogik ilmiy tadqiqotlarni modellashtirishda tadqiqot obyekti va uning mantiqiy modeli o'rtasida o'xshashlik, muvofiqlik bo'lishi g'oyani ifodalash, tadqiqot nazariy darajasini oshirish imkoniyatini beradi. Modellashtirish metodidan keng foydalanish ilmiy tadqiqot jarayonini engillashtiradi, ta'lim-tarbiya obyektini o'rganishning qulay vositasiga aylanadi. Shuningdek, modellashtirish pedagogik obyekt xususiyatlarini tushuntirib berish uchun ham qo'llaniladi.

Modellashtirish har doim boshqa ilmiy metodlar bilan birga qo'llaniladi va u eksperiment bilan chambarchas bog'liq. Pedagogik tizimni tadqiqotida modeli eksperiment qo'llaniladi. Pedagogik ilmiy tadqiqotlarda mantiqiy modellashtirishning har xil shakllaridan foydalanish ta'lim-tarbiya jarayonini tizimli ifodalash imkoniyatini beradi.

Modelli eksperiment ta'lim-tarbiya muassasalarining loyihasida, ta'lim-tarbiya vositalarini ishab chiqishda samarali metoddir. Masofali ta'limni yo'llarini, shakllarini, tizimini yaratishda ham modeli eksperiment qo'llaniladi. Ta'lim-tarbiya jarayoni pedagogik kadrlar tayyorlashni ideallashtirishda modellashtirish hal qiluvchi imkoniyatga ega. Pedagogik jarayonning ideal shakli, tizimli modellashtirish orqali ifodalanadi, konseptual xulosa va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Modellashtirish deganda nima tushiniladi?
2. Model nima va u qanday shakllarda loyihalashtiriladi?
3. Pedagogik modellashtirish tushunchasiga izoh bering.
4. Pedagogik jarayon modeli qanday ko'rinishga ega?
5. Ideallashtirish metodining modellashtirish jarayonidagi o'rini izohlang.

4.3. PEDAGOGIK TADQIQOTLARNI TASHKIL ETISH VA O‘TKAZISH BOSQICHLARI

Tayanch tushunchalar: mantiq, tuzilish, tadqiqotni loyihalashtirish, tadqiqotni amalga oshirish, natijalarni qayd etish, natijalarni tahlil etish.

Ilmiy tadqiqotning natijasi, samaradorligi, uni tashkil etishga, izchilligiga bog‘liq. Mantiqiy izchillik pedagogik tadqiqot ishining tarkibiy qismlarini uzviyligi o‘zaro bog‘liqligidadir. Ular quyidagilardan iborat:

1. Tadqiqot obyekti va predmeti uning dolzarbligi;
2. Tadqiqot maqsadi fan taraqqiyotida tutgan o‘rni, ta’lim-tarbiya nazariyasini takomillashtirish, mavzu bo‘yicha yangi konsepsiya yaratish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish;
3. Tadqiqotning muayyan maqsadi, predmeti, ilmiy muammodan kelib chiqadigan vazifalar;
4. Tadqiqotning konseptual asosi, nazariy qoidalari, tadqiqotning etakchi g‘oyasi. Tadqiqotchining ilmiy yo‘nalishi, dastlabki konsepsiyasi unga fanning taraqqiyotida maqsad va vazifalarni aniqlash imkoniyati;
5. Tadqiqot natijasida fanning taraqqiyoti haqida ilmiy faraz. Ilmiy faraz o‘ziga xos dastlabki fikriy tadqiqot, ilmiy faoliyatga yo‘llovchi maqsad, motiv;
6. Ilmiy farazni amalda sinab ko‘ruvchi ishonchli tajriba, natijaga erishadigan tadqiqot metodika;
7. Ishlab chiqilgan tadqiqot metodikasi asosidaolinadigan ilmiy dalillar, *ilmiy tadqiqotning asosiy tarkibiy qismi, tadqiqot natijasida pedagogik nazariya va amaliyotni rivojlanishi darajalarini aniqlash;*
8. Ilmiy konsepsiyani ishlab chiqish, asosiy natijalarni alohida ko‘rsatish, g‘oyalar, xulosalarni ilmiy ifodalash;
9. Olingan natijalarni amalda qo‘llash tadqiqotning muhim bosqichi. Aniq metodik tavsiyalar ishlab chiqish, pedagogik qo‘llanmalar yaratish, keng pedagogik ommaga umumlashtirish.

Har bir pedagog izlanishi ana shunday ilmiy tadqiqot bosqichlariga amal qilishi, har bir bosqich uzviy bir-biri bilan bog‘liqligi fanning talabidir. Ilmiy tadqiqotning har bir bosqichini o‘ziga xos prinsiplari mavjud. Ilmiy tadqiqot boshlavchi ana shu xususiyatlarni hisobga olishi tadqiqotchilik madaniyatini egallashi zarur. Yuqoridagi talablardan

tashqari har bir ilmiy tadqiqot vazifasi muayyan ijtimoiy tarixiy shart-sharoitni hisobga olgan holda tajriba-sinov o'tkaziladi. Shuningdek, tadqiqotchi ilmiy izlanish vazifasining murakkabligi, mazmuni va metodik imkoniyatlarini hisobga oladi.

Tadqiqot jarayonida u yoki bu bosqichda, faraz kutilmagan kamchilikka uchrashi mumkin. Ana shu kamchiliklarni tuzatish tadqiqotda to'g'ri yo'l tanlash, maqsadga erishish uchun tadqiqotchidan shijoat talab etiladi. Har qanday omadsiz urinish ilmiy izlanishni qulay yo'lini, muhimi, ustivor bosh g'oyani topish, butun muammoni yechimini aniqlaydigan metodikani yaratish. Tadqiqot boshlovchi qoidaga asosan yangi tizim yaratishga urinadi. O'zida yangilikka intilish hissini, ko'nikmasini shakllantirish, yangi konsepsiyalar rivojidan xabardor bo'lish tadqiqotchilik qudratini oshiradi.

Muntazam yangi adabiyotni o'rganib borish, konspektlash, ayniqsa, avtoreferat va maqolalarni tahlil qilish, tadqiqot metodikasini takomillashtirish, ijodiy fikrlash, yangi g'oyalar ilgari surish pedagogik tadqiqot izchilligini ta'minlaydi.

Pedagogik tadqiqotlarni tashkil etish va o'tkazish bosqichlarini quyidagi tadqiqot misolida ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot mavzusi: Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish.

Tajriba-sinov ishlarini muayyan tartibda va dastur asosida tashkil etilishi ushbu jarayonning samaradorligini ta'minladi. Tajriba-sinov ishlari dasturida talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlan-ganligini tashxis etish mezonlari, ko'rsatkichlari hamda diagnostik vositalari aniqlashtirildi.

Talabalarda ma'naviy madaniyatni rivojlanganligini tashxis etish ko'rsatkichlari va usullari

Mezonlar	Ko'rsatkichlar	Diagnostik vositalar
Axboriy kognitiv	O'z-o'zini rivojlantirishga intilish	O'z-o'ziga baho berish testi
	Milliy ma'naviyatimizning takomil bosqichlari va ma'naviy merosimizdan xabardor bo'lish	Tugallanmagan gaplar metodikasi

Shaxsiy-qadriyatga yo'naltirilgan	Ma'naviy merosga qadriyat sifatida qarash va aksiologik yo'nalganlik	"Qadriyatlar" o'yini, "Men hech qachon ...maganman" metodikasi
Hissiy-emotsional	Emotsional yo'nalganlik	Emotsional holatlarda o'z-o'zini nazorat qilishning namoyon bo'lishni o'rganish metodikasi
	Muruvvat va oliyjanoblik hissi	"Xushmuomalilik" va "Oliyjanohlik" metodikalari
	Mas'uliyat hissi	"Yordamchilar", "Bir-biri uchun", "Hamma – ba'zilar – faqat men", "Mas'uliyat hissi" metodikalari
	Vijdoniylik tuyg'usi	"Vijdoniylik shkalasi" metodikasi
Faoliyatli-ijodiy	Ma'naviyatni yuksaltirishga o'z hissasini qo'shish va hamkorlikdagi ijodiy faoliyatga intilish	"SHaxs ijodiy salohiyatini o'z-o'zi tomonidan baholash" metodikasi

Talabalarning ma'naviy madaniyatini rivojlantirishga doir tajriba-sinov ishlarini tashkil etish uchun dastlab tadqiqot faraziga mos metodika ishlab chiqildi. Tajriba-sinov ishlari metodikasi tajriba-sinov ishlari bosqichlari, tajriba-sinov ishlarini o'tkazishga doir tarqatma materiallar hamda tajriba-sinov metodlarini o'z ichiga qamrab oldi.

1. Asoslovchi bosqich. Mazkur bosqichning maqsadi talabalarning ma'naviy kamolot darajasini tashxis etish. Mazkur bosqichda quyidagi vazifalar hal etildi: tayyorlov – tashxisning maqsad, vazifa, mezon va metodlari aniqlandi; izlanishli – tashxis obyektlari o'rganildi va olingan axborotlar to'plandi; tahliliy – olingan natijalar miqdor va sifat jihatdan tahlil etildi, ular izohlandi; izohli – rejalashtirilgan ishlarni o'tkazishga ta'sir etuvchi pedagogik ta'sirlarning majmuaviy o'lchovi aniqlandi.

2. Tajriba bosqichi. Maqsad – integrallashgan tarbiya texnologiyalari vositasida talabalarning ma'naviyatini rivojlantirish. Tayyorlov bosqichida tashxis etilganlari asosida talabalarning ma'naviyatini rivojlantirish yo'llari aniqlandi. SHakllantiruvchi bosqichda tanlangan metodlar yordamida talabalar bilan faol ish olib borildi. Tahliliy bosqichda mazkur bosqich tahlil etildi.

3. Umumlashtiruvchi bosqich. Maqsad – barcha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlarining yakunini chiqarish. Tahliliy bosqichda tajriba-sinov ishlari va olingan natijalar tahlil etildi. Izohli bosqich asosida tashkil etilgan tajriba-sinov ishlariga doir tavsiyalar ishlab chiqildi.

Muammoni tadqiq etishga yo'naltirilgan amaliy faoliyat bir necha bosqichda amalga oshirildi. Dastlab amalga oshirilishi zarur bo'lgan maqsad va vazifalarning mohiyatiga tayangan holda tajriba-sinov ishlarining umumiy davri va bosqichlari belgilandi. Bosqichlarning belgilanishida quyidagi tamoyillar ustuvor bo'ldi:

1. Har bir bosqichda aniq maqsad va vazifalarning amalga oshirilishiga erishish.

2. Bosqichlar o'rtasida o'zaro mantiqiy bog'liqlik hamda uzviylikning mavjud bo'lishini ta'minlash.

Muammoga doir manbalar mazmunini nazariy jihatdan tahlil etish hamda respondent-talaba va professor-o'qituvchilarning faoliyatini bevosita va bilvosita kuzatish, ular ishtirokida suhbatlar tashkil etish asosida auditoriyadan tashqari ishlar jarayonida talabalarning ma'naviyatini rivojlantirishda quyidagi omillar muhim ahamiyat kasb etishi taxmin qilindi, tajriba-sinov ishlari jarayonida esa ushbu farazning to'g'riligi tasdiqlandi:

Obyektiv omillar:

milliy qadriyatlar hamda milliy istiqlol g'oyasi asoslariga tayanilib yaratilgan o'quv manbalari (darsliklar, o'quv va metodik qo'llanmalar, risolalar, ma'ruza matnlari, ko'rsatmali qurollar, metodik ishlanmalar);

xalqning boy o'tmishi, madaniy merosi xususida ma'lumot bera olish imkoniyatiga ega bo'lgan yozma manba, badiiy, san'at, ilmiy, ilmiy-ommabop asarlar;

me'moriy yodgorliklar, tarixiy qadamjolar;

milliy qadriyatlar va ularning mazmunida ilgari surilgan yuksak insoniy g'oyalar;

ilm-fan, texnika, texnologiya, madaniyat, shu jumladan, sport sohalarida erishilayotgan yutuqlar, yaratilayotgan kashfiyotlar;

yurt tabiati, uning o'ziga xosliklari.

Subyektiv omillar:

Vatan ozodligi va ravnaqi yo'lida jonini fido qilgan xalq qahramonlarining shaxsi, faoliyatlarining mazmuni va yorqin xotiralari;

ijtimoiy ishlab chiqarish sohalarining turli yo'nalishlarida faoliyat olib borayotgan ishlab chiqarish ilg'orlari, ilm-fan, texnika, texnologiya,

madaniyat, shu jumladan, sport sohasida yutuqlarga erishgan shaxslar va ular tomonidan amalga oshirilgan faoliyat mazmuni;

talabalarining ma'naviyatini rivojlantirishga katta hissa qo'shayotgan, o'zining ma'naviy qiyofasi bilan ularga o'rnak bo'layotgan pedagog-xodimlar;

ibratli oilalar va ularning a'zolari;

namunali mahallalarda istiqomat qiladigan keksa kishilar va ularning hayotiy tajribalari;

xalq hurmatiga sazovor bo'lgan davlat arboblarning shaxsi va ular tomonidan amalga oshirilgan ishlar;

o'z Vatanidan uzoqda yashayotgan insonlarning taqdiri va ularning hayot yo'llari xususida ma'lumot beruvchi hikoyalar.

Talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan amaliy faoliyatning quyidagi tamoyillar ustuvorligi asosida tashkil etilishiga alohida e'tibor berildi:

1. Talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirishning ijtimoiy zaruriyat sifatida e'tirof etilganligi.

2. Tajriba-sinov ishlarini o'tkazilishidan ko'zlangan maqsadning aniqligi.

3. Asosiy maqsad doirasida tajriba-sinov ishlarining har bir bosqichida amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalarning aniq belgilanishi, ya'ni, xususiy maqsadlarning aniqlanganligi.

4. Tajriba-sinov ishlarining puxta asoslangan loyiha asosida yo'lga qo'yilishi.

5. Talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirishni ta'min etuvchi shart-sharoitning mavjudligi.

6. Oliy ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiyaviy jarayonlarning milliy qadriyatlar hamda milliy istiqloq g'oyasi asoslari bilan boyitilganligi.

7. Oliy ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan pedagoglarning ma'naviy qiyofasi va ularning kasbiy mahorati darajasining inobatga olinganligi.

8. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirish jarayonining izchil, uzviy, tizimli va maqsadga muvofiq tashkil etilganligi.

9. Oliy ta'lim muassasalari talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatning dinamik xususiyat kasb etishi.

10. Tajriba-sinov ishlarini tashkil etishda talabalarining shaxsiy imkoniyatlarini erkin namoyish eta olish huquqiga egaliklari.

Tajriba-sinov ishlari so'ngida tadqiqotga doir empirik materiallarni umumlashtirish asosida pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarining ma'naviy madaniyatini rivojlanganlik darajasini aniqlashga doir to'rt (bilish-axboriy, qadriyatli-motivatsion, ijtimoiy-psixologik va faoliyatni tashkil etishga doir) guruh mezonlar bo'yicha yakuniy holati hosil qilindi.

Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida ma'naviy madaniyatning rivojlanganlik darajasi

Mezonlar	Ko'rsatkichlari	Respondentlar soni n= 546					
		Yuqori		O'rta		Past	
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi
Bilish-axboriy	Umummadaniy va kasbiy tavsifdagi bilimlarga egalik	60	82	30	24	10	4
	Pedagoglik kasbiga doir ma'naviy-madaniy o'ziga xosliklarni bilish	32	78	28	16	40	6
	Mustaqil ma'naviy-madaniy faoliyati	43	76	24	20	33	4
Qadriyatli-motivatsion	Ma'naviy madaniyat asosida kasbiy faoliyat motivlarining shakllanganligi	33	78	27	12	40	10
	Ma'naviy madaniyat va tanlangan kasbga nisbatan ijobiy munosabat	37	77	22	16	41	7
	Ma'naviy madaniyatga doir va kasbiy faoliyatga xohish-istakning mavjudligi	58	78	32	20	10	2
Ijtimoiy-psixologik	Ma'naviy madaniyatga nisbatan ijobiy hissiyot (emotsiya)	52	82	23	15	15	3
	Guruh va yaxlit ta'lim muassasasi hayotida faol ishtirok etish	45	73	24	25	21	2

	O'z-o'ziga ishonch, ob'ektiv o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati	39	74	24	20	37	6
	O'z oldiga maqsad qo'ya olish va uni amalga oshira olish ko'nikmasiga egalik	32	62	25	32	43	6
Faoliyatni tashkil etishga doir	Ilmiy bilish metodlarini egallash, fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'ya olish ko'nikmasiga egalik	26	61	26	34	50	5
	Manbalar bilan ishlash, o'quv faoliyatini tashkil etish ko'nikmasiga egalik	38	76	36	20	26	4
	O'z-o'zini nazorat qilish, mustaqil ta'lim olish, o'z-o'zini baholash	27	71	32	24	41	5
	O'quv faoliyatini mustaqil tashkil eta olish malakasiga egalik	24	63	36	33	40	4

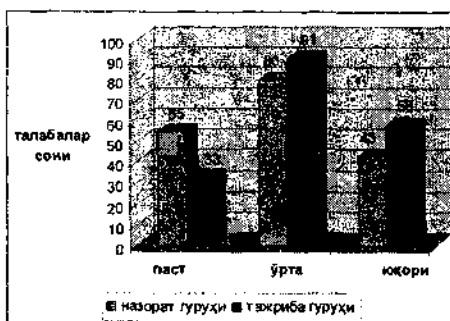
Amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlari natijalarini 1-jadval ko'rsatkichlari asosida pedagogik oliy ta'lim muassasasi talabalarida ma'naviy madaniyatning rivojlanganlik darajasini tajriba-sinovgacha bo'lgan davrda o'tkazilgan tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirishlarini umumiy holda statistik tahlil qilamiz. Matematik hisoblash qulay bo'lishi uchun reprezentativ tarzda tajriba guruhining 182 nafar, nazorat guruhining 178 nafar talabasining ko'rsatkichlari asos sifatida olindi.

Tajriba so'nggidagi tahlil natijalarini umumiy holda quyidagi jadvalda ifodalaymiz:

Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida ma'naviy madaniyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash ko'rsatkichlari (tajriba so'nggida)

Guruhlar	Talabalar soni	O'zlashtirish darajalari		
		YUqori	O'rta	Past
Tajriba guruhi	182	58	91	33
Nazorat guruhi	178	43	80	55

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagrammani chizamiz:

Pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida ma'naviy madaniyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash diagrammasi (tajriba so'nggida)

Bundan sifat ko'rsatgichlari:

$$K_{\text{kor}} = \frac{(\bar{X} - \Delta_n)}{(\bar{Y} + \Delta_n)} = \frac{4,1 - 0,06}{3,9 + 0,07} = \frac{4,04}{3,97} = 1,02 > 1;$$

$$K_{\text{kor}} = (\bar{X} - \Delta_n) - (\bar{Y} - \Delta_n) = (4,1 - 0,06) - (3,9 - 0,07) = 4,04 - 3,83 = 0,21 > 0;$$

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezonidan kattaligi va bilish darajasini baholash mezonidan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba guruhidagi o'zlashtirish nazorat guruhidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan. Demak, pedagogika oliy ta'lim muassasasi talabalarida ma'naviy madaniyatni rivojlantirish bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari samarador ekan.

Savol va topshiriqlar

1. Pedagogik tadqiqotlarni tashkil etishning mantig'i va tuzilishini bayon eting.
2. Tadqiqotni loyihalashtirish qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?
3. Tadqiqotni amalga oshirishda qaysi metodologik jihatlarga e'tibor qaratish lozim.
4. Olingan natijalarni qayd etish va tahlil etish qanday ko'rinishda amalga oshiriladi?

4.4. PEDAGOGIK ILMIY-TADQIQOT SAMARADORLIGINI ANIQLASH MEZONLARI

Tayanch tushunchalar: ta'limiy mezonlar, indikatorlar, individual-shaxsiy rivojlanish mezonlari, ko'rsatkichlar.

Ilmiy tadqiqot samaradorligini, erishilgan natijaning haqqoniyligini aniqlashning o'ziga xos mezonlari mavjud. Ilmiy haqiqatga erishish uchun muayyan ilmiy mezonlar qo'llaniladi. Ilmiy tadqiqotning barcha belgilari o'zaro bog'liq tarzda namoyon bo'ladi. Faqat tizimli tarzda, o'zining bir butunligida ular ilmiy haqiqatni ro'yobga chiqara oladi. Ana shu jihati bilan ilmiy haqiqat kundalik bilish haqiqatidan yoxud, boshqa bilish shakllaridan farq qiladi.

Pedagogik ilmiy-tadqiqot mezonlarining o'ziga xosliklarini quyidagi tadqiqot misolida ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot mavzusi: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan ta'minot vositasida rivojlantirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tarixiy tafakkurni rivojlantirish samaradorligini baholashda quyidagi mezonlarga asoslanildi: I. Motivatsion-kognitiv: tarixiy voqealarni bilishga qiziqish va ehtiyoj; tarixiy tushuncha va atamalarni o'zlashtirish; tarixiy voqealar mazmunini anglash; tarixiy voqelikni idrok etish; II. Ijodiy: tarixiy voqelikka ijodiy yondashish; mantiqiy-analitik fikrlash; voqealarning sabablarini mustaqil tahlil etish, voqealarga o'zining shaxsiy munosabatini bildirish; III. Faoliyatli: tarixiy voqealarni og'zaki, yozma va amaliy tarzda ko'rsatib berish; mustaqil qaror qabul qilish, boshqa nuqtai nazarlarni qabul qilish va o'z fikrini asoslash va o'zgartirish kiritish.

Modernizatsiyalashgan didaktik ta'minot vositasida «O'qish», «Odobnoma» fanlari hamda «Tarix alifbosi» va «Tarix olamiga sayohat» qo'shimcha kurslari o'qitilib bo'linganidan so'ng, boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim va ko'nikmalarini tashxis etish maqsadida fasilitatsion ta'lim strategiyalari qo'llanildi. Nazorat va tajriba sinflari o'quvchilariga sinovni o'tkazishdan avval qo'llaniladigan fasilitatsion ta'lim strategiyalari haqida ma'lumot berilib, bajarish tartiblari ko'rsatildi.

Fasilitatsion ta'lim strategiyalari asosida bajarilgan topshiriqlar quyidagi mezonlar asosida tekshirildi: I. Tarixiy voqea sodir bo'lgan davrga doir: tarixiy voqea sodir bo'lgan vaqt, vaqt o'lchov birliklari (asr, yil, oy); voqelikni sodir bo'lish vaqti bilan bog'liqlikda uni ketma-ketligi va davomiyligi haqida tushunchaga ega bo'lish; Vatanimiz va jahonda

yuz bergan voqealarni vaqt nuqtai nazaridan taqqoslash; tarixiy davr nuqtai nazaridan voqelikni baholash. II. Tarixiy voqea sodir bo'lgan makonga doir: tarixiy voqea sodir bo'lgan joyning nomini, uning hozirda qanday atalishini bilish; voqeani mazkur hududda sodir bo'lish sabablarini anglash; voqeaning Vatanimiz tarixi bilan aloqadorligini baholash. III. Tarixiy voqea bilan bog'liq dalillarga doir: voqeaning sodir bo'lishi sabablarini izohlash; voqeadagi ishtirok etgan shaxslar haqida ma'lumotga ega bo'lish; voqeaning ahamiyatini baholash.

Mazkur mezonlar asosida o'quvchilarda tarixiy tafakkurning rivojlanganlik holatini aniqlash quyidagi darajalar asosida tahlil etildi: yuqori – o'quvchi tarixiy voqea sodir bo'lgan vaqt, voqelikni sodir bo'lish vaqti bilan bog'liqlikda uni ketma-ketligi va davomiyligi haqida aniq tushunchaga ega; Vatanimiz va jahonda yuz bergan voqealarni vaqt nuqtai nazaridan taqqoslay oladi; tarixiy voqea sodir bo'lgan joyning nomi, voqeani mazkur hududda sodir bo'lishi sabablarini tushuntirib bera oladi; voqeaning Vatanimiz tarixi bilan aloqadorligini baholay oladi; voqeaning sodir bo'lish sabablari, voqeadagi ishtirok etgan shaxslar haqida to'liq ma'lumotga ega; voqeaning ahamiyatini to'liq baholay oladi; o'rta – o'quvchi tarixiy voqea sodir bo'lgan vaqt, voqelikni sodir bo'lish vaqti bilan bog'liqlikda uning ketma-ketligi va davomiyligi haqida tushunchaga ega; Vatanimiz va jahonda yuz bergan voqealarni vaqt nuqtai nazaridan taqqoslay oladi; tarixiy voqea sodir bo'lgan joyning nomi, voqeani mazkur hududda sodir bo'lishi sabablarini izohlaydi; voqeaning sodir bo'lish sabablari, voqeadagi ishtirok etgan shaxslar haqida ma'lumotga ega; voqeaning ahamiyatini baholay oladi; quyi – o'quvchi tarixiy voqea sodir bo'lgan vaqt haqida tushunchaga ega; tarixiy voqea sodir bo'lgan joyning nomini biladi; voqeadagi ishtirok etgan shaxslar haqida ma'lumotga ega, biroq voqelikning yuzaga kelish sabablari va uning ahamiyatini tushuntirib berishda qiynaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ta'limiy mezonlar va indikatorlar deganda nima tushuniladi?
2. Individual-shaxsiy rivojlanish mezonlariga nimalarni kiritish mumkin?
3. Tarbiyalanganlik darajasini aniqlash mezonlarini manbalardan o'qib-o'rganing.
4. Ta'lim sohasini rivojlantirishning maxsus mezonlari va ko'rsatkichlarini mustaqil ravishda aniqlashtiring va loyiha ko'rinishida taqdim eting.

4.5. PEDAGOGIK TADQIQOTNING MATEMATIK-STATISTIK METODLARI

Tayanch tushunchalar: tanlamalar, gipoteza, boshlang'ich gipoteza, tasodifiy miqdor, korrelyatsion bog'lanish, tekshirish metodi, birinchi jinsli xato, ikkinchi jinsli xato, t-mezon, f-mezon, χ^2 -mezon, ruxsat etilganlik mezoni, ozodlik darajasi, dispersiya, taqsimot funksiyasi, kritik qiymat, bosh to'plam, normal taqsimot.

Matematik-statistik metod ilmiy tadqiqotda keng qo'llanilishi hozirgi davr fanining o'ziga xos xususiyatlaridandir. Matematik-statistik metodning qo'llanilishi tadqiqot samaradorligini oshiradi, pedagogik voqelikning aniq ifodalash, mavjud voqelikning ichki bog'liqlik qonuniyatlarini aniqlash, uni har xil sharoitda samaradorligi, rivojlanish darajalarini bilish, baholash imkoniyatlarini oshiradi. Pedagogik tadqiqotlarni matematikalashtirish o'ziga xos xususiyatlarini ishlab chiqish ilmiy ishlarni samaradorligini kafolatlaydi.

Pedagogik tadqiqotda miqdoriy baholash ta'limiy, tarbiyaviy voqelikni mohiyati va matematik tilda ifodalash metodikasidir. Pedagogik tushuncha aniqligi, matematik tilda uni ifodalash, tadqiqot natijalarini umumlashtirishni osonlashtiradi. Pedagogik tadqiqotni matematikalashtirish ilmiy sifat darajasi aniq bo'lishiga bog'liq. Muayyan voqelikni natijani faqat darajalarini tahlilida nazariyani yaratilgani, nazariy tushunchalar matematik tilda ifodalanishi farazni asoslaydi. Sifatli tahlil, miqdoriy tahlilda yanada samarali bo'ladi.

Matematik metoddan samarali foydalanish asosi maxsus metodlar tizimini rivojlanishi bilan bog'liq. Maxsus metodlarni taraqqiy etgani matematik metodga manba' tayyorlaydi, uyg'unlikda ilmiy tadqiqot natijasini interpretatsiya natijasini oshiradi.

Matematikalashtirish har bir fanning predmeti uning tarixiy taraqqiyoti fundamental bog'liq murakkab va samarali jarayondir. Pedagogikada nazariy tadqiqotlar natijasiga o'lgahovli yondoshish 19 asr oxiri 20 asr boshlarida joriy etila boshlandi. Miqdoriy baholash metodi nazariy, eksperimental tadqiqotlarning, didaktikaning asosiy metodidan biri bo'ldi. Ammo bu metodikaga germenevitik pedagogika, madaniyat pedagogikasi, falsafiy pedagogika, ekzistensialistik pedagogika tarafdorlari qarshi chiqdilar.

Shunga qaramay, eksperimental pedagogika rivojlandi, matematik statistik metod pedagogik tadqiqotlarning samarali metodlaridan biri

bo'lib qoldi. Bugungi kunda axborot texnologiyalarining keng rivojlangani pedagogik tadqiqotlarni matematikalashtirish imkoniyatlarini, zaruriyatini yanada oshirdi. Ta'lim-tarbiya jarayoni rivojlanishi sifatini miqdoriy tahlili keng qo'llanilmoqda. Pedagogik tadqiqotlarning matematik tili, lingvistikasining shakllanishi ta'lim-tarbiya nazariyasining ifodalovchi vositasiga aylangan. Bu esa pedagogik voqelik, tadqiqot natijalarini muayyanlik darajasini oshiradi. Shuning uchun pedagogik tadqiqotlarni matematikalashtirish tadqiqot metodlaridan ko'ra ilmiy konsepsiya, nazariyani ifodalovchi samarali vositaga aylanmoqda. Matematik metodning evrestik xususiyatini oshirish, pedagogik tadqiqotlarni yangilik yaratish, ijodiy izlanish, fikrlash omilkorligini oshirmoqda. Shuning uchun bo'lajak olimlarni pedagogik tadqiqotlarni matematikalashtirish madaniyati ilmiy tadqiqot intensivligini ta'minlaydi.

Matematik tahlil metodini qo'llashda:

- dalillarni miqdoriy sonlar bilan ifodalash zaruratini asoslash;
- sonlar bilan umumlashtirish maqsadini yoritish;
- tablitsalarni oddiy, tushunarli til bilan umumlashtirish;
- eng muhim miqdorni, jadvalni taqdim etish;
- jadvallarni gorizantal va vertikal tahlil qilish kabi tamoyillarga amal qilinadi.

Pedagogik tadqiqotlarda matematik-statistik metodni qo'llashni quyidagi tadqiqot misolida ko'rib chiqamiz.

Tadqiqot mavzusi: Umumta'lim maktabi o'quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan ta'minot vositasida rivojlantirish.

Pedagogik sinov-tajpiba natijalari tahlil etishda o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalar va yaratilgan o'quv portfoliosini baholash samaradorlik darajasini aniqlash yuzasidan tajriba hamda nazorat sinflaridagi o'zlashtirishlarni yuqoridagi mezonlar bo'yicha matematik-statistika metodi yordamida tahlil etildi. Tajriba-sinovda 987 nafar o'quvchilar qatnashdi, shundan hisoblash qulay bo'lishi uchun reprezentativ ravishda tajriba sinfining 175 nafar va nazorat sinfining 165 nafar o'quvchisining natijalari asos sifatida olindi.

Masalaning qisqacha mohiyati quyidagilardan iborat: ikkita bosh to'plam berilgan bo'lsin. Biri tajriba-sinov sinfidagi o'quvchilarning bilimining o'rtacha ballari, ikkinchisi esa nazorat sinfidagi o'quvchilarning bilimining o'rtacha ballari. Baholar normal taqsimotga ega deb hisoblanadi. Bunday faraz o'rinlidir, chunki normal taqsimotga yaqinlashish shartlari sodda bo'lib, ular bajariladi.

Tajriba va nazorat sinfidagi o'zlashtirish samaradorligini ko'rsatuvchi N_1 gipoteza va unga zid bo'lgan N_0 gipotezani tanlaymiz va uni quyidagi jadvallarda aks ettiramiz:

Tajriba-sinov ishlari so'nggida o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan o'quv loyihalari va o'quv portfoliolarini baholash samaradorligi

Guruhlar	O'quvchilar soni	O'zlashtirish darajasi			
		A'lo	Yaxshi	Qoniqarli	Qoniqarsiz
O'quv loyihasi bo'yicha					
Tajriba guruhi	175	61	68	34	12
Nazorat guruhi	165	26	41	42	56
O'quv portfoliosi bo'yicha					
Tajriba guruhi	175	81	70	24	-
Nazorat guruhi	165	29	46	39	51

Tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari va o'quvchilar sonini mos ravishda X_i, n_i lar va shu kabi nazorat guruhidagini esa Y_j, m_j lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik guruhlangan variatsion qatorlarga ega bo'lamiz, shuningdek, a'lo darajani 4 ball bilan, yaxshi darajani 3 ball bilan, qoniqarli darajani 2 ball bilan va qoniqarsiz darajani 1 ball bilan belgilaymiz. Bu o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

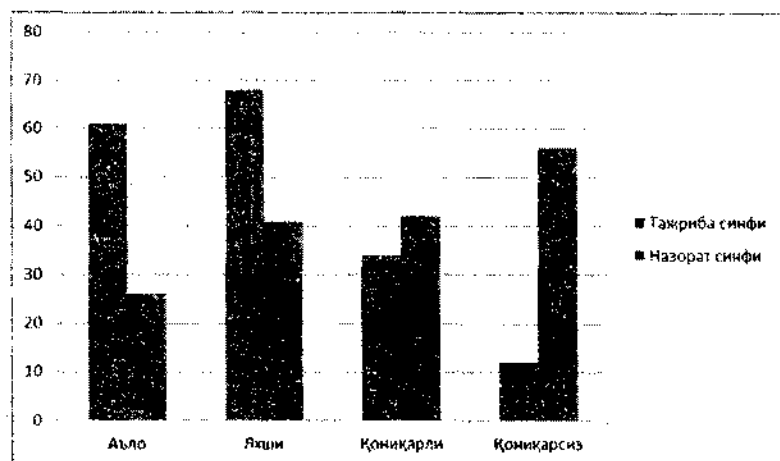
Tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari

$$\begin{cases} X_i & 4, & 3, & 2, & 1 \\ n_i & 61, & 68, & 34, & 12 \quad (n = 175) \end{cases}$$

Nazorat guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari

$$\begin{cases} Y_j & 4, & 3, & 2, & 1 \\ m_j & 26, & 41, & 42, & 56 \quad (m = 165) \end{cases}$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko'rinishga ega bo'ldi:

O'quv loyihalarini baholash samaradorligi

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

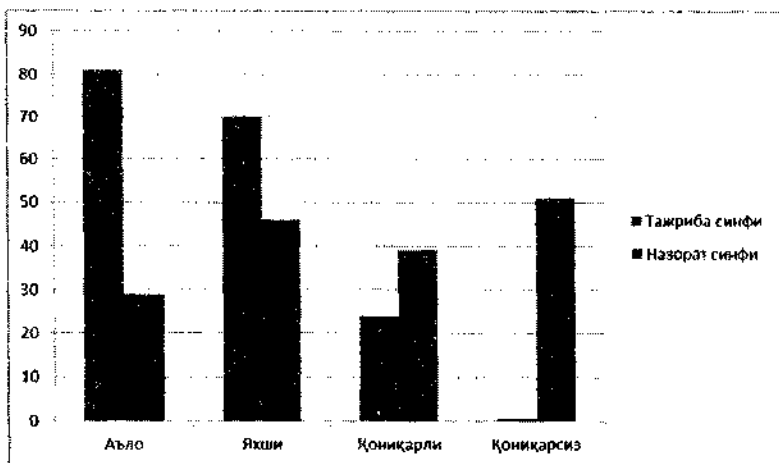
Tajriba guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari

$$\begin{cases} X_i & 4, & 3, & 2, & 1 \\ n_i & 81, & 70, & 24, & 0 \end{cases} (n = 175)$$

Nazorat guruhidagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari

$$\begin{cases} Y_j & 4, & 3, & 2, & 1 \\ m_j & 29, & 46, & 39, & 51 \end{cases} (m = 165)$$

Bu tanlanmalarga mos kelgan diagramma quyidagicha ko'rinishga ega bo'ldi:

O'quv portfoliolarini baholash samaradorligi

Statistik tahlil o'tkazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan n_i va n_j takroriylik (chastota)larni mos statistik ehtimollik $P_i = \frac{n_i}{n}$ va $q_j = \frac{m_j}{m}$ tarzida belgilaymiz.

Bu o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{cases} X_i & 4, & 3, & 2, & 1 \\ P_i & 0,35; & 0,39; & 0,19 & 0,07. \end{cases} \quad \sum_{i=1}^4 P_i = 1 \quad \text{va}$$

$$\begin{cases} Y_j & 4, & 3, & 2, & 1 \\ q_j & 0,16; & 0,25; & 0,25 & 0,34. \end{cases} \quad \sum_{j=1}^4 q_j = 1$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{cases} X_i & 4, & 3, & 2, & 1 \\ P_i & 0,46; & 0,4; & 0,14 & 0. \end{cases} \quad \sum_{i=1}^4 P_i = 1 \quad \text{va}$$

$$\begin{cases} Y_j & 4, & 3, & 2, & 1 \\ q_j & 0,17; & 0,28; & 0,24 & 0,31. \end{cases} \quad \sum_{j=1}^4 q_j = 1$$

Statistik tahlilni har ikki sinf bo'yicha o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlarini hisoblab, qiyoslashdan boshlaymiz. O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda quyidagi natijalarni berdi:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n+1} P_i x_i = 0,35 \cdot 4 + 0,39 \cdot 3 + 0,19 \cdot 2 + 0,07 \cdot 1 = 1,4 + 1,17 + 0,38 + 0,07 = 3,02$$

Foizda $\bar{X}\% = \frac{3,02}{4} \cdot 100\% = 75,5\%$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^{n+1} q_j y_j = 0,16 \cdot 4 + 0,25 \cdot 3 + 0,25 \cdot 2 + 0,34 \cdot 1 = 0,64 + 0,75 + 0,50 + 0,34 = 2,23$$

Foizda $\bar{Y}\% = \frac{2,23}{4} \cdot 100\% = 55,8\%$

Demak, tajriba sinfidagi o'rtacha o'zlashtirish (75,5 - 55,8) % = 19,7% ga yuqori ekan. Bu esa o'z navbatida $\frac{75,5\%}{55,8\%} = 1,35$ barobar ortiqligini anglatadi.

O'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n+1} P_i x_i = 0,46 \cdot 4 + 0,4 \cdot 3 + 0,14 \cdot 2 + 0 \cdot 1 = 1,84 + 1,2 + 0,28 + 0 = 3,32$$

Foizda $\bar{X}\% = \frac{3,32}{4} \cdot 100\% = 83\%$

$$\bar{Y} = \sum_{j=1}^{n+1} q_j y_j = 0,17 \cdot 4 + 0,28 \cdot 3 + 0,24 \cdot 2 + 0,31 \cdot 1 = 0,68 + 0,84 + 0,48 + 0,31 = 2,31$$

Foizda $\bar{Y}\% = \frac{2,31}{4} \cdot 100\% = 57,8\%$

Demak, tajriba sinfidagi o'rtacha o'zlashtirish (83 - 57,8) % = 25,2% ga yuqori ekan. Bu esa o'z navbatida $\frac{83\%}{57,8\%} = 1,44$ barobar ortiqligini anglatadi.

O'zlashtirishni aniqlash jarayonida yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklarni aniqlash maqsadida dastlab o'rtacha kvadratik va standart xatoliklarni aniqlaymiz.

O'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda o'rtacha kvadratik xatoliklar:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^{n+1} q_i y_i^2 - (\bar{y})^2 = 0,16 \cdot 4^2 + 0,25 \cdot 3^2 + 0,25 \cdot 2^2 + 0,34 \cdot 1^2 - 2,23^2 = 0,16 \cdot 16 + 0,25 \cdot 9 + 0,25 \cdot 4 + 0,34 \cdot 1 - 4,9729 = 2,56 + 2,25 + 1 + 0,34 - 4,9729 = 6,15 - 4,9729 = 1,1771$$

Standart xatoliklar esa:

$$S_x = \sqrt{0,8196} = 0,91.$$

$$S_y = \sqrt{1,1771} = 1,09.$$

O'rtacha kvadratik xatoliklar o'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S_x^2 = \sum_{i=1}^{m+1} p_i x_i^2 - (\bar{x})^2 = 0,46 \cdot 4^2 + 0,4 \cdot 3^2 + 0,14 \cdot 2^2 + 0 \cdot 1^2 - 3,32^2 = 0,46 \cdot 16 + 0,4 \cdot 9 +$$

$$+ 0,14 \cdot 4 + 0 \cdot 1 - 11,0224 = 7,36 + 3,6 + 0,56 + 0 - 11,0224 = 11,52 - 11,0224 = 0,4976$$

$$S_y^2 = \sum_{i=1}^{m+1} q_i y_i^2 - (\bar{y})^2 = 0,17 \cdot 4^2 + 0,28 \cdot 3^2 + 0,24 \cdot 2^2 + 0,31 \cdot 1^2 - 2,31^2 = 0,17 \cdot 16 + 0,28 \cdot 9 +$$

$$+ 0,24 \cdot 4 + 0,31 \cdot 1 - 5,3361 = 2,72 + 2,52 + 0,96 + 0,31 - 5,3361 = 6,51 - 5,3361 = 1,1749$$

Standart xatoliklar esa:

$$S_x = \sqrt{0,4976} = 0,71.$$

$$S_y = \sqrt{1,1739} = 1,08.$$

Bundan o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda nazorat sinfi standart xatoligi tajriba sinfi ko'rsatkichlariga nisbatan katta bo'ldi, ya'ni $1,09 > 0,91$. Buni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo'yicha o'rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya'ni C_x va C_u formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n} \cdot x} \cdot 100\% = \frac{0,91 \cdot 100\%}{\sqrt{175} \cdot 3,02} = \frac{91\%}{13,23 \cdot 3,02} = \frac{91\%}{39,95} = 2,28\% \approx 2\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{n} \cdot y} \cdot 100\% = \frac{1,09 \cdot 100\%}{\sqrt{165} \cdot 2,23} = \frac{109\%}{12,85 \cdot 2,23} = \frac{109\%}{28,64} = 3,81\% \approx 4\%$$

Demak, tajriba sinfidagi o'rta o'zlashtirish ko'rsatkichi aniqligi nazorat sinfidagidan kichik ekan.

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa nazorat sinfi standart xatoligi tajriba sinfi ko'rsatkichlariga nisbatan katta bo'ldi, ya'ni $1,08 > 0,71$. Buni yanada aniqroq ko'rsatish maqsadida har ikki statistik tanlanma bo'yicha o'rta qiymat aniqliklarini biz variatsiya koeffitsientlari orqali, ya'ni C_x va C_u formula orqali hisoblaymiz:

$$C_x = \frac{S_x}{\sqrt{n} \cdot x} \cdot 100\% = \frac{0,71 \cdot 100\%}{\sqrt{175} \cdot 3,32} = \frac{71\%}{13,23 \cdot 3,32} = \frac{71\%}{43,92} = 1,62\% \approx 2\%$$

$$C_y = \frac{S_y}{\sqrt{n} \cdot y} \cdot 100\% = \frac{1,08 \cdot 100\%}{\sqrt{165} \cdot 2,23} = \frac{108\%}{12,85 \cdot 2,32} = \frac{108\%}{29,81} = 3,62\% \approx 4\%$$

Demak, tajriba sinfidagi o'rta o'zlashtirish ko'rsatkichi aniqligi nazorat sinfidagidan kichik ekan.

Endi ikkita bosh to'planning noma'lum o'rta qiymatlariga o'xshashligini hisobga olib Studentning tanlanmali mezonini asosida nolinchii gipotezani tekshiramiz:

$$H_0: \mu = \mu_y$$

Shunga asosan o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda quyidagi hisoblashni bajaramiz:

$$T_{\text{t.o.}} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{3,02 - 2,23}{\sqrt{\frac{0,8196}{175} + \frac{1,1771}{165}}} = \frac{0,79}{\sqrt{0,0047 + 0,0071}} = \frac{0,79}{\sqrt{0,0118}} = \frac{0,79}{0,108} = 7,315$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa quyidagi hisoblash bajariladi:

$$T_{\text{t.o.}} = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{\sqrt{\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}}} = \frac{3,32 - 2,31}{\sqrt{\frac{0,4976}{175} + \frac{1,1739}{165}}} = \frac{1,01}{\sqrt{0,0028 + 0,0071}} = \frac{1,01}{\sqrt{0,0099}} = \frac{1,01}{0,1} = 10$$

Student mezonni asosida o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda erkinlik darajasini quyidagi formula orqali hisoblaymiz:

$$K = \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2 + \left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2} = \frac{\left(\frac{0,8196}{175} + \frac{1,1771}{165}\right)^2}{\left(\frac{0,8196}{175}\right)^2 + \left(\frac{1,1771}{165}\right)^2} = \frac{(0,0047 + 0,0071)^2}{(0,0036)^2 + (0,005)^2} = \frac{(0,0118)^2}{0,000013 + 0,000025} = \frac{0,00014}{0,000038} = \frac{0,00014}{0,000038} = 600,86$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa erkinlik darajasi quyidagi formula orqali topiladi:

$$K = \frac{\left(\frac{S_x^2}{n} + \frac{S_y^2}{m}\right)^2}{\left(\frac{S_x^2}{n}\right)^2 + \left(\frac{S_y^2}{m}\right)^2} = \frac{\left(\frac{0,4976}{175} + \frac{1,1739}{165}\right)^2}{\left(\frac{0,4976}{175}\right)^2 + \left(\frac{1,1739}{165}\right)^2} = \frac{(0,0028 + 0,0071)^2}{(0,0028)^2 + (0,0071)^2} = \frac{(0,0099)^2}{0,000078 + 0,0005} = \frac{0,00098}{0,000578} = \frac{0,00098}{0,000578} = 280$$

Ushbu ehtimollik uchun statistik alomatning qiymatdorlik darajasini $\alpha = 0,05$ deb olsak, u holda $\nu = 1 - \alpha = 0,95$ ga hamda o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda erkinlik darajasi $k = 600,86$ ga teng, o'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa $k = 280$ ga teng. Student funksiyasi taqsimot jadvalidan ikki tomonlama mezonning kritik nuqtasi o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$$t_{1-\frac{(\nu-p)}{2}}(k) = t_{1-\frac{(1-0,95)}{2}}(600,86) = t_{0,975}(600,86) = 1,96 \text{ ga teng, o'quvchilar}$$

tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa

$$t_{1-\frac{(\nu-p)}{2}}(k) = t_{1-\frac{(1-0,95)}{2}}(280) = t_{0,975}(280) = 1,96 \text{ ga teng.}$$

Bundan ko'rinib turibdiki, statistikaning tanlanma qiymati kritik nuqtadan katta ekan ya'ni o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$T_{x,y} = 7,315 > 1,96$ va o'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa $T_{x,y} = 10 > 1,96$ demak, bosh o'rtacha qiymatlar tengligi haqidagi N_0 nolinchii gipoteza rad etiladi. Buni 95 % ishonchlilik bilan aytish mumkinki, tajriba-sinov sinflaridagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlari har doim nazorat sinflaridagi o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichlaridan yuqori bo'ldi va ular hech qachon ustma-ust tushmaydi.

Endi tajriba-sinov va nazorat sinflaridagi ta'lim uslubi xilma-xil bo'lgan farazimizga zid bo'lgan holni ko'ramiz.

$$K_0: F_x = F_u$$

Bunda ikkita bosh to'plam taqsimotini taqsimlash bir-biriga to'g'ri keladi.

Berilgan α qiymatdorlik darajasida N_1 : - bosh to'plam normal taqsimlangan degan gipotezani tekshirish uchun avval nazariy chastotalarni keyin esa Pirsonning muvofiqlik kriteriyasi - Xi-kvadrat bo'yicha (1) va (2) tizimlar asosida quyidagi formula bo'yicha hisoblaymiz:

$$\chi^2_{n,m} = \frac{1}{n \cdot m} \sum_{i=1}^k \frac{(nm_i - mn_i)^2}{m_i + n_i} = \sum_{i=1}^k \frac{(m_i - n_i)^2}{m_i + n_i}.$$

Formula asosida $\chi^2_{n,m}$ o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$$\chi^2_{n,m} = \frac{(26-61)^2}{26+61} + \frac{(41-68)^2}{41+68} + \frac{(42-34)^2}{42+34} + \frac{(56-12)^2}{56+12} = \frac{1225}{87} + \frac{729}{107} + \frac{64}{66} + \frac{1936}{76} = 14,08 + 6,81 + 0,97 + 25,47 = 47,33$$

ga teng.

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

$$\chi^2_{n,m} = \frac{(29-81)^2}{29+81} + \frac{(46-70)^2}{46+70} + \frac{(39-24)^2}{39+24} + \frac{(51-0)^2}{51+0} = \frac{2704}{110} + \frac{576}{116} + \frac{225}{63} + \frac{2601}{51} = 24,58 + 4,97 + 3,57 + 51 = 84,12$$

Ushbu mezon bo'yicha ozodlik darajalari $v = 4 - 1 = 3$ ga teng. Xi-kvadrat taqsimotining jadvali bo'yicha kritik nuqtani topamiz. $r = 0,95$ uchun ishonchlilik ehtimoli

$$t_{0,95}(V) = t_{0,95}(3) = 7,815 \text{ ga teng.}$$

Bir tomonlama kriteriy nolinchii gipotezani ikki tomonlama kriteriyaga qaraganda «qat'iyat bilan» rad etgani uchun o'ng tomonlama kritik soha quramiz. O'ng tomonlama kritik soha o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda quyidagiga teng.

$$\chi^2_{n,m} = 47,33 > 7,815 = t_{0,95}$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

$$x_{0,95}^2 = 84,12 > 7,815 = t_{0,95} \text{ ga teng.}$$

Bundan Xi-kvadrat taqsimot kritik nuqtadan katta bo'lgani uchun nolinch gipoteza rad etildi.

Endi baholashning samaradorlik ko'rsatkichini aniqlash uchun oraliq intervallarini topamiz. U o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,91}{\sqrt{175}} = 1,96 \cdot \frac{0,91}{13,23} = \frac{1,7836}{13,23} \approx 0,13$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{0,71}{\sqrt{175}} = 1,96 \cdot \frac{0,71}{13,23} = \frac{1,3916}{13,23} \approx 0,11$$

ga teng, nazorat sinfida esa:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{1,09}{\sqrt{165}} = 1,96 \cdot \frac{1,09}{12,85} = \frac{2,1364}{12,85} \approx 0,17$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

$$\Delta_x = t_y \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1,96 \cdot \frac{1,08}{\sqrt{165}} = 1,96 \cdot \frac{1,08}{12,85} = \frac{2,1168}{12,85} \approx 0,16$$

ga teng. Topilgan natijalardan tajriba sinfi uchun ishonchli intervalni topsak:

$$\bar{X} - t_{sp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}} \leq a_x \leq \bar{X} + t_{sp} \cdot \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

O'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$$3,02 - 0,13 \leq a_x \leq 3,02 + 0,13$$

$$2,89 \leq a_x \leq 3,15$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda

esa:

$$3,32 - 0,11 \leq a_x \leq 3,32 + 0,11$$

$$3,21 \leq a_x \leq 3,43$$

nazorat sinfi uchun ishonchli interval:

$$\bar{Y} - t_{sp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}} \leq a_y \leq \bar{Y} + t_{sp} \cdot \frac{S_y}{\sqrt{n}}$$

O'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

$$2,23 - 0,17 \leq a_y \leq 2,23 + 0,17$$

$$2,06 \leq a_y \leq 2,4$$

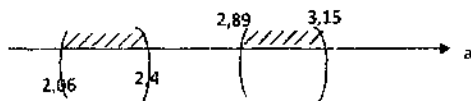
O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

$$2,31 - 0,16 \leq a_r \leq 2,31 + 0,16$$

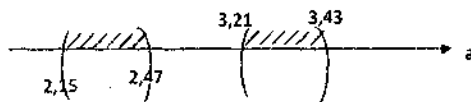
$$2,15 \leq a_r \leq 2,47$$

Buni geometrik tasvirlasak:

O'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda:

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa:

Bundan $\alpha=0,05$ qiymatdorlik darajasi bilan aytish mumkinki, tajriba sinfidagi o'rtacha baho nazorat sinfidagi o'rtacha bahodan yuqori va oraliq intervallari ustma-ust tushmayapti. Demak, matematik-statistik tahlilga asosan, yaxshi natijaga erishilgani ma'lum bo'ldi.

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko'rsatgichlarini hisoblaymiz.

Bizga ma'lum o'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda $\bar{X}=3,02$; $\bar{Y}=2,23$; $\Delta_x=0,13$; $\Delta_y=0,17$ ga teng. O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda esa $\bar{X}=3,32$; $\bar{Y}=2,31$; $\Delta_x=0,11$; $\Delta_y=0,16$ ga teng.

Bundan sifat ko'rsatgichlari:

O'quvchilar tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni baholashda

$$K_{\text{sof}} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{3,02 - 0,13}{2,23 + 0,17} = \frac{2,89}{2,4} = 1,2 > 1;$$

$$K_{\text{sof}} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} + \Delta_y) = (3,02 - 0,13) - (2,23 + 0,17) = 2,89 - 2,06 = 0,83 > 0;$$

O'quvchilar tomonidan yaratilgan o'quv portfoliosini baholashda

esa:

$$K_{\text{sof}} = \frac{(\bar{X} - \Delta_x)}{(\bar{Y} + \Delta_y)} = \frac{3,32 - 0,11}{2,31 + 0,16} = \frac{3,21}{2,47} = 1,3 > 1;$$

$$K_{\text{sof}} = (\bar{X} - \Delta_x) - (\bar{Y} + \Delta_y) = (3,32 - 0,11) - (2,31 + 0,16) = 3,21 - 2,15 = 1,06 > 0;$$

Olingan natijalardan o'qitish samaradorligini baholash mezonidan kattaligi va bilish darajasini baholash mezonidan kattaligini ko'rish mumkin. Bundan ma'lumki, tajriba sinfidagi o'zlashtirish nazorat sinfidagi o'zlashtirishdan yuqori ekan. Demak, o'quvchilar

tomonidan ishlab chiqilgan loyihalarni va yaratilgan o'quv portfoliosini baholash yuzasidan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari muvaffaqiyatli amalga oshirilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Matematik-statistik metodlar pedagogik tadqiqotlarda qanday o'rin egallaydi?

2. Quyidagi matemati-statistik metod bilan bog'liq tushunchlar ta'rifini islab toping va ularning mohiyatini ochib bering: tanlamalar, gipoteza, boshlang'ich gipoteza, tasodifiy miqdor, korrelyatsion bog'lanish, tekshirish metodi, birinchi jinsli xato, ikkinchi jinsli xato, t-mezon, f-mezon, χ^2 -mezon, ruxsat etilganlik mezoni, ozodlik darajasi, dispersiya, taqsimot funksiyasi, kritik qiymat, bosh to'plam, normal taqsimot.

4.6. PEDAGOGIK ILMIY TADQIQOT ISHLARINI HIMOYAGA TAYYORLASH VA OMMALASHTIRISH

Tayanch tushunchalar: dissertatsiya, falsafa doktori (PhD), fan doktori (DSc), magistrlik dissertatsiyasi.

Dissertatsiyaning tuzilishi va mazmuni. Doktorlik dissertatsiya quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim: mundarija; kirish (dissertatsiya annotatsiyasi); asosiy qism; xulosa; foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati; shartli belgilar va atamalar ro'yxati (mavjud bo'lsa); ilovalar (mavjud bo'lsa).

Dissertatsiyaning mundarijasida boblar va paragraflarning nomlanishi hamda ularning beti ko'rsatiladi.

Dissertatsiyaning kirish qismi tadqiqotning mohiyati to'g'risida qisqa, lekin yaxlit tasavvur hosil qilishga imkon berishi kerak. Mazkur qismda dissertatsiya tadqiqoti mohiyatini tavsiflaydigan asosiy ma'lumotlar puxta tahrir qilingan, qisqa, aniq va ravon bo'lishi kerak.

Dissertatsiyaning kirish qismida quyidagilar yoritib berilishi kerak: dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati; tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlariga mosligi; dissertatsiya mavzusi bo'yicha xorijiy ilmiy tadqiqotlar sharhi (faqat fan doktori (Doctor of Science) dissertatsiyasi uchun); muammoning o'rganilganlik darajasi; dissertatsiya tadqiqotining dissertatsiya bajaril-

gan oliy ta'lim yoki ilmiy-tadqiqot muassasasining ilmiy-tadqiqot ishlari rejaları bilan bog'liqligi; tadqiqotning maqsadi; tadqiqotning vazifalari; tadqiqotning ob'ekti; tadqiqotning predmeti; tadqiqotning usullari; tadqiqotning ilmiy yangiligi; tadqiqotning amaliy natijalari; tadqiqot natijalarining ishonchliligi; tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati; tadqiqot natijalarining joriy qilinishi; tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi; tadqiqot natijalarining e'lon qilinganligi; dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi.

Dissertatsiyaning asosiy qismida ishning mazmun-mohiyati bayon qilinadi. Asosiy qism — boblar va paragraflardan tashkil topadi.

Falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertatsiyasining asosiy qismi kamida uchta bobdan, fan doktori (Doctor of Science) dissertatsiyasining asosiy qismi esa, kamida to'rtta bobdan iborat bo'lishi lozim.

Dissertatsiya xulosasida dissertatsiya tadqiqoti bo'yicha umumlashtirilgan xulosa, fikr, taklif hamda tavsiyalar qisqa va aniq keltiriladi. Xulosa tahriri jihatdan puxta, qisqa, aniq va ravshan ifodalanib, bandlangan (raqamlangan) holda rasmiylashtiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati dissertatsiya matnida havola qilingan barcha ilmiy va boshqa nashrlar ro'yxatidan iborat bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati quyidagi uch qismdan iborat bo'ladi:

normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar;

monografiya, ilmiy maqola, patent, ilmiy to'plamlar;
foydalanilgan boshqa adabiyotlar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati alifbo, sistematik yoki matnda havola qilinishi ketma-ketligi tarzida keltiriladi.

Dissertatsiyada foydalanilmagan va havola qilinmagan adabiyotlarni ro'yxatga kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

Dissertatsiyada foydalangan materiallar manbai, uning muallifi va nomi to'liq ko'rsatilishi lozim. Dissertatsiyada ilmiy ish yozishda ishtirok etgan hammualliflarning g'oya yoki ishlanmalaridan foydalanilgan taqdirda, ular dissertatsiya va dissertatsiya avtoreferatida qayd etilishi shart.

Dissertatsiyaning shartli belgilar va atamalar ro'yxati qismida dissertatsiya matnida nisbatan ko'p uchraydigan maxsus belgilar va qisqartma so'zlarga izoh berilishi kerak.

Dissertatsiyaning ilovalari dissertatsiyaning asosiy matni bilan birga bitta jildga jamlangan yoki alohida jild shaklida rasmiylashtirilishi

mumkin. Ilovalarga dissertatsiya matnini to'ldiradigan va tasvirlaydigan yordamchi materiallar kiritilishi mumkin.

Ilovalarning ketma-ketligi dissertatsiya matnida ularga havola qilish tartibiga mos kelishi kerak.

Falsafa doktori (Doctor of Philosophy) dissertatsiyasining hajmi 60 varaqdan, fan doktori (Doctor of Science) dissertatsiyasining hajmi esa, 100 varaqdan oshmasligi kerak (matn varaqning old va orqa tomoniga yoziladi). Ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishidagi dissertatsiya hajmi ko'pi bilan 30 foizga oshirilishi mumkin. Mundarija, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, shartli belgilar va atamalar ro'yxati hamda ilovalar ko'rsatilgan hajmga kiritilmaydi.

Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi va rasmiylashtirish qoidalari. Magistrlik dissertatsiyasi o'qish va o'quv dasturlarini o'zlashtirish jarayonida magistratura talabasi egallagan nazariy va amaliy bilimlari asosida bajarilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijasi hisoblanadi.

Magistrlik dissertatsiyalarining mavzulari oliy ta'lim muassasalari kafedralarida kafedralarning professor-o'qituvchilari tarkibi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari, tarmoq ilmiy-tadqiqot va loyihalash muassasalari xodimlari tomonidan shakllantiriladi.

Magistrlik dissertatsiyalarining mavzulari, qoidaga ko'ra, dolzarb ilmiy-tadqiqot masalalariga yoki aniq amaliy vazifalarni hal etishga bag'ishlanadi.

Magistrlik dissertatsiyasiga ilmiy rahbarlik oliy ta'lim muassasalarida ishlaydigan professorlar, fan doktorlari, dotsentlar, fan nomzodlari, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy muassasalari olimlari, tashkilotlarning yuqori malakali va tajribali mutaxassislari, shuningdek belgilangan tartibda magistrlik, ilmiy darajalar yoki ilmiy unvonlarga ega bo'lgan xorijiy mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

Magistratura talabasi o'qiyotgan oliy ta'lim muassasasida ishlaymaydigan xodimlardan unga ilmiy rahbar tayinlangan taqdirda, talabaga qo'shimcha ravishda tegishli kafedra professor-o'qituvchilari tarkibidan ilmiy maslahatchi tayinlanadi.

Belgilangan talablarga muvofiq magistrlik dissertatsiyasini bajarish doirasida ilmiy rahbar bilan bir xil mas'uliyat ilmiy maslahatchiga ham yuklatiladi.

Magistratura talabasi o'qiyotgan oliy ta'lim muassasasi xodimlari tarkibidan bo'lgan ilmiy rahbar va ilmiy maslahatchining magistrlik dis-

sertatsiyasini tayyorlash bo'yicha talabalar bilan ishlashi ularning oliy ta'lim muassasasida o'quv yili shaxsiy ish rejasi bilan belgilanadigan o'quv yuklamasiga kiritiladi.

Magistratura talabasi o'qiyotgan oliy ta'lim muassasasida ishlamaydigan xodimlardan bo'lgan ilmiy rahbar mehnatiga haq to'lash belgilangan tartibda mehnatga soatbay haq to'lash shartlari bo'yicha bir o'quv yiliga bir magistratura talabasi uchun 50 soatdan oshmagan hajmda, tegishli oliy ta'lim muassasasi xarajatlar smetasida bu maqsadlar uchun nazarda tutilgan mablag'lar doirasida amalga oshiriladi.

Magistrlik dissertatsiyasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi kerak: titul varaq; ikki tilda (o'qitish tili va ingliz tilida) magistrlik dissertatsiyasining qisqacha annotatsiyasi; mundarija; kirish; asosiy qism; xulosa; adabiyotlar ro'yxati; ilovalar (mavjud bo'lsa).

Kirish quyidagilarni qisqacha o'z ichiga olishi lozim: magistrlik dissertatsiyasi mavzusining asoslanishi va uning dolzarbligi; tadqiqot ob'ekti va predmeti; tadqiqot maqsadi va vazifalari; ilmiy yangiligi; tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari; tadqiqot mavzusi bo'yicha adabiyotlar sharhi (tahlili); tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi; tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati; ish tuzilmasining tavsifi.

Magistrlik dissertatsiyasining asosiy qismi kamida uch bobdan iborat bo'lib, boblar hajm jihatidan o'zaro mutanosib bo'lishi va quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim: tadqiqot mavzusiga taalluqli boshqa manbalarda keltirilgan nazariy, amaliy va empirik tadqiqotlar natijalarining tanqidiy tahlili; tadqiqot metodikasi va ishning amaliy qismi bayoni; tadqiqot olib borilgan masalani hal etishda magistratura talabasining shaxsiy hissasi ko'rsatilgan holda tadqiqotning asosiy natijalari bayoni.

Magistrlik dissertatsiyasining xulosa qismida barcha boblarda qayd etilgan natijalarning ilmiy va amaliy ahamiyati, shuningdek ilmiy tadqiqot muammosini hal etish bo'yicha xulosalar yoritiladi. Xulosa qismi 4 sahifadan oshmasligi kerak.

Magistrlik dissertatsiyasiga uning mazmunini bayon etish uchun bevosita zarur bo'lgan qo'shimcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan materiallar ilova qilinishi mumkin. Ilova qismining hajmi magistrlik dissertatsiyasi umumiy hajmining uchdan bir qismidan oshmasligi lozim.

Magistrlik dissertatsiyasi ustida ishlayotgan magistratura talabasi kasb odob-axloqi qoidalariga rioya etishi (plagiat, ma'lumotlarni soxtalashtirish, shuningdek yolg'on sitatalar keltirishga yo'l qo'yimaslik) lozim.

Dissertatsiya matni standart varaqda yozilgan bo'lib, unda quyidagi qoidalarga rioya etilgan bo'lishi lozim: qatorlar oralig'i — 1,5 sm; yuqori va pastki hoshiya 2 sm, satr boshi: chap tomondan 3 sm, o'ng tomondan 2 sm; xatboshilar orasidagi oraliq — 5 yoki 6 belgili. Magistrlik dissertatsiyasi matnini Misrosoft Word matnli redaktorida Times New Roman shriftida yozish tavsiya etiladi.

Magistrlik dissertatsiyasining hajmi titul varaq, mundarija, adabiyotlar ro'yxati va ilovalardan tashqari 70 — 80 sahifa bo'lishi tavsiya etiladi.

Magistrlik dissertatsiyasining dastlabki va rasmiy himoyasini o'tkazish tartibi. Magistrlik dissertatsiyasining dastlabki himoyasi ilmiy rahbar (ilmiy maslahatchi) ishtirokida kafedra tomonidan tuzilgan komissiyada tashkil etiladi.

Dastlabki himoyaga boshqa kafedralardan, shuningdek boshqa tashkilotlardan mutaxassislar taklif etilishi mumkin.

Ilmiy maslahatchi tayinlangan holda dastlabki himoyaga qadar undan magistrlik dissertatsiyasiga xulosa olish ham talab etiladi. Dastlabki himoyaga qadar magistratura talabasi ichki va tashqi hamda ilmiy rahbar taqrizlariga, shuningdek dissertatsiya mavzusiga doir kamida 2 ta ilmiy maqola yoki tezisga ega bo'lishi kerak.

Dastlabki himoya yakunlari kafedralar yig'ilishi bayonnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Ichki va tashqi taqrizchilarni oliy ta'lim muassasasining tegishli kafedrasini tavsiya etadi va ularning ro'yxati ilmiy ishlar bo'yicha prorektor (direktor o'rinbosari) tomonidan tasdiqlanadi.

Taqrizchi vazifalariga quyidagilar kiradi:

magistrlik dissertatsiyasining dolzarbligi, ilmiy yangiligi va tugallanganligi to'g'risida xulosa taqdim etish;

dastlabki himoyadan kamida 3 kun oldin taqriz taqdim etish;

kasb odob-axloqi qoidalarining buzilishi holatlari (plagiat, ma'lumotlarni soxtalashtirish, yolg'on sitata keltirish va boshqalar) aniqlangan taqdirda, ularni taqrizda ko'rsatish.

Magistrlik dissertatsiyasi belgilangan talablarga mos kelmagan holatlarda, magistratura talabasi tomonidan kasb odob-axloqi qoidalari (plagiat, ma'lumotlarni soxtalashtirish, yolg'on sitata keltirish va boshqalar) buzilganligi aniqlangan taqdirda, shuningdek ushbu holatlarni qisqa muddatda tuzatish imkoniyati mavjud bo'lmaganda taqrizchi magistrlik dissertatsiyasini himoyaga qo'yish maqsadga muvofiq emasligi to'g'risida xulosa beradi.

Magistrlik dissertatsiyasini rasmiy himoya qilish kuni oliy ta'lim muassasasi rektori (direktori)ning buyrug'i bilan tasdiqlangan jadval asosida belgilanadi.

Magistrlik dissertatsiyasining rasmiy himoyasi oliy ta'lim muassasasining Davlat yakuniy attestatsiya komissiyasi (keyingi o'rinlarda Komissiya deb ataladi) tomonidan o'tkaziladi.

Magistratura talabasi magistrlik dissertatsiyasining rasmiy himoyasi taqdimot materiallari bilan bayon etilishi va 20 daqiqadan oshmasligi lozim.

Rasmiy himoyada Komissiya a'zolari magistratura talabasini quyidagi mezonlar asosida baholaydi: magistrlik dissertatsiyasi tadqiqot mavzusining dolzarbligini va uning amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib bera olishi; magistratura talabasining tadqiqotga va vazifalarni hal etishga mustaqil yondashuvi; foydalanilgan ilmiy adabiyotlar, ilmiy nashrlar, normativ-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar, shuningdek xorijiy tillardagi adabiyotlar tanqidiy tahlilining to'liqligi va chuqurligi; tadqiqot usullari amaliyotda qo'llanilganligining asoslanganligi; olingan natijalar asosida ishlab chiqilgan tavsiyalarning amaliy ahamiyati; magistratura talabasining magistrlik dissertatsiyasi doirasida o'tkazilgan tadqiqotlar va olingan natijalarni rivojlantirish istiqbollarini ko'ra bilish qobiliyati; magistrlik dissertatsiyasining nazariy va amaliy qismlaridagi o'zaro mantiqiy bog'liqlikni kuzata bilish malakasi.

"Qoniqarsiz" baho qo'yilganda yoki magistrlik dissertatsiyasi rasmiy himoyaga qo'yilmagan taqdirda magistratura talabasi keyingi 3 yil davomida uni qayta himoya qilish huquqiga ega.

Magistrlik dissertatsiyalari rasmiy himoyasi natijalari oliy ta'lim muassasasi Ilmiy kengashida muhokama etiladi.

Himoya qilingan magistrlik dissertatsiyalari oliy ta'lim muassasasida 3 yil davomida saqlanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Doktorlik dissertatsiyalari qanday tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi lozim?
2. Doktorlik dissertatsiyasining kirish qismi qanday komponentlarni o'z ichiga oladi?
3. Doktorlik dissertatsiyalari hajmi va rasmiylashtirilishiga qo'yiladigan talablarni tushuntirib bering.

4. Magistrlik dissertatsiyalarni rasmiylashtirish talablarini bayon eting.
5. Magistrlik dissertatsiyani dastlabki va rasmiy himoya qilish tartibini tushuntirib bering.

PEDAGOGIK TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI FANIDAN TEST SAVOLLARI

Quyidagilardan qaysi biri ta'lim olganlik tushunchasiga to'g'ri keladi

*Bilim olganlik va uni amaliyotda qo'llay olish

Bilim, ko'nikma va malakalarni egallash

Bilim, ko'nikma va malakalarni tashxis etish

To'g'ri javob yo'q.

Shaxsning "yaqin zona"dan rivojlanishi g'oyasini quyidagi olimlardan kim ilgari surgan

*L.S.Vigotskiy

S.L.Rubinshteyn

L.I. Bojovich

P.Ya.Galperin

Ta'limda ongillikni shakllantirish g'oyasini quyidagi olimlardan kim ilgari surgan

*V.V.Davidov

S.L.Rubinshteyn

L.I. Bojovich

P.Ya.Galperin

Aqliy faoliyatning bosqichma-bosqich rivojlanishi g'oyasini quyidagi olimlardan kim ilgari surgan

*P.Ya.Galperin

S.L.Rubinshteyn

L.I. Bojovich

V.V. Davidov

Ta'limning shart-sharoitlari g'oyasini quyidagi olimlardan kim ilgari surgan

*S.L.Rubinshteyn

L.I. Bojovich

P.Ya.Galperin

V.V. Davidov

Pedagogikaning yangi metodologiyasi – bu...

*An'anaviy ta'lim jarayonlarini intellektual qayta ishlangani

Ta'limning klassik modeli

Zamonaviy ishlab chiqarish talablari

Shaxsga hurmat, uning huquqlari

Zamonaviy pedagogika fanining asosiy tendensiyasi nimada o'z aksini topadi

*Uning shaxsni «anglash»ga e'tibor qaratganligida
Pedagogika fanidagi murakkab tizimlar va tushunchalarda
Falsafiy-dunyoqarashli tushunchalarda
To'g'ri javob berilmagan

Insonning atrof-muhit bilan munosabatlari qanday farqlar bilan o'zaro bog'liq

*Amaliy va abstrakt-nazariy (bilish)
Bevosita va bilvosita
Ta'sirchan va kam ta'sirli
Barcha javoblar to'g'ri

Pedagogika metodologiyasi ta'lim falsafasiga qaysi nuqtai nazardan qaraydi

*Pedagogik bilish haqidagi nazariy qoidalar yig'indisi
Haqiqiy insonparvarlikning mohiyati haqidagi nazariy qoidalar yig'in-disi

Borliqning yangilanishi haqidagi nazariy qoidalar yig'indisi
Qadriyatli tasavvurlar yig'indisi sifatida

Bizga ma'lumki, ilmiy bilish, shuning barobarida pedagogik bilish faqatgina ijodkorliknigina emas, ...to'la qondi-rish maqsadini ham ro'yobga chiqaradi.

*Ijtimoiy ehtiyojlarni
Jamiyat talablarini
Insonning imkoniyatlarini
Ishlab chiqarish munosabatlarini

Nazariy va amaliy bilish orasidagi «ko'prik» vazifasini nima bajaradi

*Aksiologik yondashuv
Kognitiv bilish
Demagogik bahslar
Ijtimoiy pragmatizim

Mavjud bo'lgan qarashlarni insonlardagi ehtiyojlarni qondirishda ulardagi imkoniyat bilan birga o'rganishga va insonparvar jamiyat vazifalarini hal etishga ijozat beradigan yondashuv qanday ataladi

*Aksiologik yondashuv
Klassik yondashuv
Pragmatik yondashuv

Metodologik yondashuv

Pedagogik (tadqiqotlar) hodisalar va jarayonlarni aniq va har tomon-lama tadqiq etishda va shu asosda ularning mazmuni va funksiyalari haqida xulosalar chiqarishga yordam beradigan tushunchalar qanday ataladi

*Pedagogikaning metodologik darajalari

Pedagogikaning insonparvarlik metodologiyasi

Pedagogikaga aksiologik yondashuv

Barcha javoblar to'g'ri

Pedagogikaning nechta metodologik darajasini ajratib ko'rsatish mumkin

*To'rtta

Beshta

Uchta

Ikkita

Pedagogikaning birinchi metodologik darajasi qanday ataladi

*Gnoseologik

Dunyoqarash

Ilmiy-mazmuniy

Mantiqiy-gnoseologik

Pedagogikaning ikkinchi metodologik darajasi qanday ataladi

*Dunyoqarash

Gnoseologik

Ilmiy-mazmuniy

Mantiqiy-gnoseologik

Pedagogikaning uchinchi metodologik darajasi qanday ataladi

*Ilmiy-mazmuniy

Gnoseologik

Dunyoqarash

Mantiqiy-gnoseologik

Pedagogikaning to'rtinchi metodologik darajasi qanday ataladi

di

*Mantiqiy-gnoseologik

Gnoseologik

Dunyoqarash

Ilmiy-mazmuniy

Quyidagi qaysi ta'rif pedagogikaning gnoseologik metodologik darajasini ifodalaydi

*Pedagogik hodisalar va jarayonlarni tahlil qilishdagi umumiy ilmiy yondashishlarni to'g'ri shakllantirish

Kishilarni tarbiyalash va o'qitish metodikasi va nazariyasi, pedagogik fan-larning qonun va qonuniyatlarini asoslash va to'g'ri shakllantirish

Pedagogikaning predmet va obyektini to'g'ri tushunishni, pedagogik kategoriyalar rivojini, pedagogika nazariyasi va amaliyotini aloqasini ochib be-rish, pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqalarini ta'minlash

Ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim, tarbiya va pedagogik faoliyat, bola shax-sining rivoji va shakllanish omillari haqidagi qoidalarni ochib be-rish

Quyidagi qaysi ta'rif pedagogikaning dunyoqarash metodologik dara-jasini ifodalaydi

*Ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim, tarbiya va pedagogik faoliyat, bola shax-sining rivoji va shakllanish omillari haqidagi qoidalarni ochib be-rish

Kishilarni tarbiyalash va o'qitish metodikasi va nazariyasi, pedagogik fan-larning qonun va qonuniyatlarini asoslash va to'g'ri shakllantirish

Pedagogikaning predmet va obyektini to'g'ri tushunishni, pedagogik kategoriyalar rivojini, pedagogika nazariyasi va amaliyotini aloqasini ochib berish, pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqalarini ta'minlash

Pedagogik hodisalar va jarayonlarni tahlil qilishdagi umumiy ilmiy yondashishlarni to'g'ri shakllantirish

Quyidagi qaysi ta'rif pedagogikaning ilmiy-mazmuniy metodologik darajasini ifodalaydi

*Kishilarni tarbiyalash va o'qitish metodikasi va nazariyasi, pedagogik fan-larning qonun va qonuniyatlarini asoslash va to'g'ri shakllantirish

Pedagogikaning predmet va obyektini to'g'ri tushunishni, pedagogik katego-riyalar rivojini, pedagogika nazariyasi va amaliyotini aloqasini ochib be-rish, pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqalarini ta'minlash

Pedagogik hodisalar va jarayonlarni tahlil qilishdagi umumiy ilmiy yondashishlarni to'g'ri shakllantirish

Ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim, tarbiya va pedagogik faoliyat, bola shax-sining rivoji va shakllanish omillari haqidagi qoidalarni ochib berish

Quyidagi qaysi ta'rif pedagogikaning mantiqiy-gnoseologik metodo-logik darajasini ifodalaydi

*Pedagogikaning predmet va obyektini to'g'ri tushunishni, pedagogik katego-riyalar rivojini, pedagogika nazariyasi va amaliyotini alo-qasini ochib be-rish, pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqalarini ta'minlash

Kishilarni tarbiyalash va o'qitish metodikasi va nazariyasi, peda-gogik fan-larning qonun va qonuniyatlarini asoslash va to'g'ri shakllan-tirish

Pedagogik hodisalar va jarayonlarni tahlil qilishdagi umumiy ilmiy yondashishlarni to'g'ri shakllantirish

Ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim, tarbiya va pedagogik faoliyat, bola shax-sining rivoji va shakllanish omillari haqidagi qoidalarni ochib berish

Nazariy va amaliy faoliyatni yaratish va tashkil etish tamoyil-lari tizimi nima deb ataladi

*Metodologiya

Amaliy faoliyat

Metodika

Metodologiya va metodika

"To'g'ri qo'yilgan va aniq tushunarli katta nazariy masalalar, shu bi-lan birga katta ahamiyatga ega bo'lgan amaliy masalalar-dir". Ushbu fikr muallifini aniqlang.

*S.L. Rubinshteyn

B.T. Lixachev

S.I. Gessen

B. Saymon

Dunyoni anglash va ilmiy bilish metodlari haqidagi ta'limot nima deb ataladi

*Metodologiya

Texnologiya

Madaniyatshunoslik

Metodika

Quyidagilardan qaysilari ilmiy-tadqiqotning tarkibiy qismla-rini xarakterlaydi

1) tadqiqotning maqsadi; 2) boshqarish; 3) tahlil predmeti; 4) xarajatlar; 5) tadqiqot vositalari yig'indisi; 6) o'quv qo'llanmalari

*1,3,5

1,3,4,5

2,3,6

1,3,4,6

Har qanday metodologiya ikkita asosiy vazifani bajaradi. Bular qaysilar

*Regulyativ va normativ

Rekreativ va feliotsitologik

Kreativ va rekriativ

Deskriptiv va preskriptiv

Metodologik bilimlar qanday shakllarda namoyon bo'ladi

*Deskriptiv va preskriptiv

Rekreativ va feliotsitologik

Kreativ va rekriativ

Regulyativ va normativ

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilish qonuniyatlari, ilmiy bilim tuzilishi haqidagi ta'limot sifatida mo'ljalni olishga imkon beruvchi metodologiya qanday ataladi

*Deskriptiv metodologiya

Umumilmiy metodologiya

Preskriptiv metodologiya

Texnologik metodologiya

Faoliyatni boshqarishga yo'naltirilgan metodologiya qanday ataladi

*Preskriptiv metodologiya

Aniq-ilmiy metodologiya

Falsafiy metodologiya

Texnologik metodologiya

E.G Yudin metodologik bilimlar tuzilishidagi nechta darajani ajratib ko'rsatadi

*To'rtta

Uchta

Beshta

Oltita

Metodologiyaning qaysi darajasi bilishning umumiy tamoyillari va butun fanning kategorial tizimini tashkil etadi

*Falsafiy darajasi

Texnologik darajasi

Umumilmiy

Aniq-ilmiy

Butun falsafiy bilimlar tizimi metodologik vazifani bajaradimi yoki yo'kmi

*Ha, bajaradi

Yo'q, bajarmaydi

Bo'lishi mumkin

Bo'lishi mumkin emas

Hamma yoki ko'pchilik ilmiy fanlarda qo'llaniladigan nazariy konsepsiyalarni o'zida aks ettiradigan metodologining darajasi qanday nomlanadi

*Umumilmiy

Texnologik darajasi

Falsafiy darajasi

Aniq-ilmiy

U yoki bu maxsus ilmiy fanlarda qo'llaniladigan ish tartibiva tadqiqot tamoyillari, metodlari yig'indisini ifodalovchi metodologining darajasi qanday ataladi

*Aniq-ilmiy

Texnologik darajasi

Falsafiy darajasi

Umumilmiy

Qaysi metodologik darajani ishonchli empirik materialni olinishi-ni va uning dastlabki amaliy ifodasini ta'min etuvchi ish tartibini tanlash, tadqiqot metodikasi va texnikasi tashkil etadi

*Texnologik darajasi

Falsafiy darajasi

Umumilmiy

Aniq-ilmiy

Qanday yondashuv jarayonning mustaqil tarkibiy qismlarini alohida emas, ularni o'zaro aloqadorlikda, rivojlanishda va harakatda, deb qaraydi

*Tizimli yondashuv

Shaxsiy yondashuv

Yaxlit yondashuv

Faoliyatli yondashuv

Fanga tizimli yondashuv qaysi yondashuvlarning o'rniga paydo bo'ldi

*Funksional, analitik

Yaxlit yondashuv, faoliyatli yondashuv

Shaxsiy yondashuv, bilimli yondashuv

Madaniy yondashuv, aksiologik yondashuv

Tizimli yondashuvda qanday aspektlar mavjud

*Fanga oid, funksional, tarixiy

Shaxsiy, global, integrativ

Moddiy, ruhiy, tarixiy

Insonparvar, yagonalik, moddiylik

Tizimli yondashuv tadqiqotda qaysi tamoyillarning birligini ta-

biab etadi

*Tarixiylik, aniqlik, har tomonlama aloqa va rivojlanishni hisobga

olish

Fuqarolik, baynalmilallik, insonparvarlik

Oshkoralik, boshboshdoqlik, xolislik

Do'stlik, vijdonlilik, iymonlilik

Tizimli yondashuv quyidagi tamoyillardan qaysi biri pedago-

gik tadqiqotda amalga oshishini talab etadi

*Nazariya va amaliyotning birligini

Tadqiqotchining yosh xususiyatlarini

Tadqiqotchining mahoratini

Ilmiylik va ommaboplik

Quyidagilar orasidan aniq-metodologik tamoyillarga kirmay-
digan-larini toping.

1) shaxsiy yondashuv; 2) yaxlit yondashuv; 3) tizimli; 4) fao-
liyatli; 5) abst-raktli; 6) ko'psubyeqli; 7) mantiqiy; 8) madaniy

*3,5,7

1,2,4,5

2,4,6,7

1,4,5,7

Quyidagilar orasidan aniq-metodologik tamoyillarga kiradi-
gan-larini toping.

1) shaxsiy yondashuv; 2) yaxlit yondashuv; 3) tizimli; 4) fao-
liyatli; 5) abst-raktli; 6) ko'psubyeqli; 7) mantiqiy; 8) madaniy;
9) etnopedagogik; 10) antropologik

*1,2,4,6,8,9,10

1,3,4,5,8,9,10

2,4,5,6,7,8,10

3,5,6,7,8,9,10

Pedagogik jarayonni tashkil etishda shaxsning integrativ tavsifiga yo'naltirilganlikni talab etadigan yondashuv qanday ataladi

*Yaxlit yondashuv

Shaxsiy yondashuv

Ko'psubyeqli yondashuv

Antropologik yondashuv

Yaxlit yondashuv qaysi yondashuvga qarama-qarshi paydo

bo'ldi

*Funksional

Tarixiy

Antropologik

Mantiqiy

Pedagogik tadqiqotlarda shaxsning muhim mezonli xususiyati sifatini nima hisoblanadi

*Yo'nalganlik

Tizimlilik

Yagonalik

O'zaro aloqadorlik

Pedagogikada yaxlitlikdan kelib chiqib, shaxsning ijtimoiy, faoliyatli va ijodiy mohiyati haqidagi tasavvurlarni tasdiqlaydigan yonda-shuv qanday ataladi

*Shaxsiy

Madaniy

Ko'psubyeqli

Tarixiy

B.F. Lomov inson hayotining muhim tomoni nimada aks etadi deb ta'kidlaydi

*Predmetli faoliyat va muloqotda

Mantiqiy fikrlashda

Intuitsiyada

Zehn, tasavvur va xayolotda

Shaxsiy, faoliyatli, dialogik yondashuv birligi pedagogikaning qaysi metodologiyasida o'z aksini topadi

*Insonparvar

Aksiologik

Funksional

To'g'ri javob yo'q

Istalgan ..... o'zining psixologik tuzilishi: motiv, maqsad, harakat, shart-sharoit, vosita, natijasiga ega

*Faoliyat

Texnologiya

Tadqiqot

Metodologiya

Kimning fikricha, "dialog – bu shaxsni shakllanishi vositasi emas, uning o'z hayoti"

*M.M. Baxtin

A.A. Uxtomskiy

I.I. Bulыchev

E.I. Komarova

Tadqiqotning obyektini aks ettiruvchi tomoni, qismi nima deb ata-ladi

*Tadqiqotning predmeti

Tadqiqotning maqsadi

Tadqiqotning kategorial apparati

Tadqiqotning dolzarbligi

Tadqiq etish dinamikasi va mantiqi qanday bosqichlardan tashkil topadi

*Empirik, farazli, nazariy, bashoratli

Oddiy, murakkab, mantiqiy

Nazavriy, amaliy, sotsiologik, mezonli

Barcha javoblar to'g'ri

Bu jarayonda tadqiqotchi aniq faktli materiallarni oladigan qanday-dir pedagogik hodisalarni maqsadli idrok etish nima deb ataladi

*Kuzatish

Suhbat

Anketa

Pedagogik hujjatlarni o'rganish

Quyidagilardan qaysi biri so'rov o'tkazish metodiga kiradi

*Suhbat

Modellashtirish

Matematik-statistika

Induksiya

U yoki bu metod, ish usullarining pedagogik samaradorligini aniqlash uchun maxsus tashkil etilgan nazorat nima deb ataladi

*Eksperiment

Anketa

So'rash

Savolnoma

Ekspiriment nechta bosqichdan iborat bo'ladi

*To'rtta

Beshta

Oltita

Ettita

Quyidagilardan qaysi biri pedagogikada qo'llaniladigan matematik metod hisoblanadi

*Tartiblash

Abstraksiyalash

Anologiya

Analiz

**Quyidagi misol qaysi matematik metodga mos keladi:
"mashg'ulotlarda faol va sust ishlovchi o'quvchilar soni"**

*Qayd etish

SHkatalash

Tartiblash

Nazariy tahlil

Ilmiy – pedagogik tadqiqotlar necha guruhga bo'linadi

*3 guruhga

4 guruhga

5 guruhga

6 guruhga

Ilmiy-tadqiqot ishi nechta bosqichdan iborat bo'ladi

*Uch bosqichdan

Besh bosqichdan

To'rt bosqichda

Ikki bosqichda

Magistrlik dissertatsiyasi bu nima

*Mutaxassislik bo'yicha ilmiy asoslangan malakaviy tadqiqot ishi

Ilmiy-metodik ish

Malakaviy bitiruv ishi

Tadqiqot ishi

Magistrlik dissertatsiyasini tuzilishini belgilang.

*Kirish, 1-P boblar, xulosa, foydaniigan adabiyotlar ro'yxati, ilova

1-P bob

Kirish, xulosa va ilova

Birinchi bob, xulosa

Ilmiy tadqiqot ishining kirish qismini mazmuni nimalardan iborat ?

*Kirish qismida ilmiy muammo asoslanadi, shuningdek butun ilmiy apparat ochib beriladi

Kirish qismida muammo asoslanadi

Kirish qismida tadqiqotning ishlanganlik darajasi belgilanadi

Ilmiy tadqiqot ishining asosiy qismini mazmuni nimalardan iborat bo'ladi ?

*Tadqiqotni nazariy va amaliy asosalaridan

1-P boblardan

Tadqiqotning tajriba – sinov qismini o'zida aks ettiradi

Tadqiqot nazariya asoslari

Ilmiy tadqiqot ishining asoslanishini mazmun – mohiyati nimadan iborat

*Muammoni dolzarbligi va ilmiy apparati aks etiladi

Mavzuning dolzarbligi asoslanadi

Muammoning dolzarbligi asoslanadi va o'rganilganlik darajasi aks etiladi

Muammoning ilmiy apparati aks ettiriladi

Emperik tadqiqot usullarini tavsiflang

*Kuzatish, qiyoslash, o'lchash, eksperiment qilish

Eksperiment qilish

Kuzatish, qiyoslash

Tajriba-sinov

Emperik va nazariy tadqiqot usullarni aniqlang

*Abstraklashtirish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya

Analiz va sintez

Induksiya va deduksiya

Kuzatish, qiyoslash

Nazariy tadqiqot usullarini aniqlang

*Mavhumlikdan aniqlikka chiqish

Kuzatish

Eksperiment qilish

Solishtirish

Ilmiy-pedagogik tadqiqot usullari

*Adabiyotlarni o'rganish, suhbat, savolnomalar, kuzatish, matematik usullar

Adabiyotlarni o'rganish

Kuzatuvni tashkil etish

Pedagogik eksperiment

So'rov metodi turlarini belgilang

*Suhbat, anketa to'ldirish, intervyu olish

Suhbat, savol-javob

So'rovnoma, suhbat

Savol-javob

Kuzatish metodini turlarini aniqlang.

*Bevosita va bilvosita kuzatish

Biror bir hodisani kuzatish

O'z-o'zini kuzatish

O'z-o'zini kuzatishni tashkil etish.

Tadqiqot ishining ilmiy apparatning mantiqiy ketma-ketligini aniqlang

*Tadqiq etilayotgan muammo, maqsad, obyekt, predmet, gipoteza, asosiy vazifalar, ilmiy yangilik, amaliy ahamiyati, himoyaga olib chiqiladigan holatlar

Maqsad, obyekt, predmet, gipoteza, asosiy vazifalar

Obyekt, predmet, maqsad, vazifalar, gipoteza

Maksad, gipoteza vazifalar metodi

Induksiya so'zini mazmunini belgilang

Induksiya – bu tahlil qilish

*Induksiya (lotincha) yo'llamoq, to'g'irlamoq ilmiy farazga xulosa chiqarish.

Induksiya xulosa chiqarish

Induksiya solishtirish

Deduksiya so'zining ma'nosini belgilang

*Deduksiya (lotincha- kelib chiqish)- mantiq qoidalari bo'yicha xulosa chiqarish

Deduksiya bu - o'zaro bog'lanish

Deduksiya bu - mulohazalar zanjiridir.

Deduksiya uygunlashtirish

Abstraksiyalash so'zini ma'nosini belgilang

Abstraksiya bu – alohida ajratishdir

*Abstraksiyalash (lotincha- alohida ajratish) predmetning muhim xossalari fikran ajratishdir

Abstraksiya predmetni xususiyatini tahlil qilishdir

Abstraksiya, mavxumlikdir

Modellash so'zini ma'nosini belgilang

*Modellash biror hodisa, jarayon yoki obyektlar tizimini ularning modellarni yasash va o'rganish orqali tadqiq etishdir

Modellash bu – biror bir predmetni yasash

Modellash bu – biror bir hodisa, jarayonni loyihasi

Modellash biror bir chizmani yaratish

Analiz – bu nima

*Analiz predmetni tahlil qilib, tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish
Analiz- bu tahlildir

Analiz – bu o'rganish, ajratish demakdir

Analiz – takkoslashdir

Sintez bu nima ?

*Sintez tahlil natijasida olingan alohida qismlarni bir butuncha birlashtirishdan iborat.

Sintez – bu birlashtirishdir.

Sintez – bu biror bir hldisa yoki jarayonni qismlarga bo'lib o'rganishdir.

Sintez – solishtirishdir

Tadqiqot ishini, dolzarbligini mazmunini belgilang

*Tadqiqotning zarurligini asoslab berish, muammoning nazariy (amaliy) ahamiyati, adabiyotlarda muammoning ishlanishi darajasi

Tadqiqotning zarurligini asoslab berish

Adabiyotlarda muammoning ishlanganlik darajasini ko'rsatish

Ilmiy apparatni ochib berish

Tadqiqot ishining maqsadi mazmunini belgilang

*Tadqiqot maqsadi – tadqiqotchi o'z tadqiqot faoliyatida nimaga erishishni istashidir

Tadqiqot maqsadi bu – tadqiqot ishini mazmunini belgilaydi

Tadqiqot maqsadi bu – tadqiqot ishining izchilikda bajarilishidir

Tadqiqot maqsadi uning asosidir

Tadqiqot ishini obyektini mazmunini belgilang

*Tadqiqot obyekti bu muammoli vaziyatni tug'diruvchi jarayon va hodisa bo'lib, uning ustida tadqiqot olib boriladi

Tadqiqot obyekti – bu ilmiy bilimning bir qismidir

Tadqiqot obyekti bu – muayyan toifadagi kishilar bilan ishlashdir

Tadqiqot obyekti bu uning bazasidir

Tadqiqot ishining predmeti mazmuning belgilang

*Tadqiqotning predmeti – bu shunday nuqtai nazarki u orqali tadqiqotchi butun bir obyektini bilib, bunda obyektini bosh , asosiy muhim belgilarini ajratib oladi

Tadqiqot predmeti bu – tadqiqot mazmunini belgilashdir

Tadqiqot predmeti bu – tadqiqotni qisimlarga bo'lishdir

Tadqiqot predmeti bu uning yunalishidir

Tadqiqot gipotezasini mazmunini belgilang

Tadqiqot gipotezasi bu – biror bir narsani izohlashdir

*Tadqiqot gipotezasi asl, haqiqiy ma'nosini anglab etilmagan biror hodisani tushuntirish, izohlash uchun ilgari surilgan tahmin, farazni anglatadi

Tadqiqot gipotezasi – bu muammoni tadqiq etish yo'lidir

Tadqiqot gipotezasi bu yangilikdir

Tadqiqot ishining yangilik elementi nimalardan iborat bo'ladi.

*Yangilik elementi muallifi o'z tadqiqot ishi jarayonida nazariya va amaliyotda ma'lum bo'lganiga nisbatan yangi narsa-hodisani izlab topishga erishganidir.

Yangilik elementi – bu fanga biror bir yangilik kiritishdir

Yangilik elementi – bu kashfiyot, yangilikdir

Yangilik elementi bu tizimdir

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati mazmunini aniqlang

*Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati bu muallif tadqiqot vaqtida olgan natijalari qanday ahamiyatga ega bo'lishi va qilingan ish kimga, nimaga va nima uchun kerakligi qayd etiladi

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati bu fanga biror bir yangilikni kiritishdir

Tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati – bu amaliyotda foydalanish uchun tavsiyalardir

Tadqiqot ilmiy va amaliy ahamiyati bu – natijasidir

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar nimalardan iboratdir

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar – bu tezislardir.

Himoyaga olib chiqiladigan holatlar – bu yakuniy natijalardir

*Himoyaga olib chiqiladigan holatlar – bu tadqiqotchi tomonidan olingan yakuniy qoidalardir

Ximoyaga olib chiqiladigan holatlar bu uning tajriba – sinovdir

Tadqiqot ishining xulosa qismini mazmunini belgilang

*Tadqiqot ishining xulosa qismini – bu tadqiqotchi ilmiy ijodining natijasi, mazkur ishning qisqacha yakunidan iborat bo'ladi.

Tadqiqot ishining xulosasi – bu tadqiqot ishining qisqacha mazmunidir

Tadqiqot ishining xulosasi – bu mantiqan tugallangan fikrlardir

Tadqiqot xulosasi bu yakunidir

Tadqiqot ishining xulosa qismini hajmi qancha bo'lishi kerak

*Xulosa 2-3 betdan iborat bo'ladi

Xulosa 4-5 betdan iborat bo'ladi

Xulosa 6-7 betdan iborat bo'ladi

Xulosa 7-8 betdan iborat bo'ladi

Adabiyotlar ro'yxati qanday ketma-ketlikda tuziladi

*Adabiyotlar ro'yxati alifbo tartibida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar ro'yxati manbaalardan foydalanishiga qarab tuziladi.

Adabiyotlar ro'yxati mavzular bo'yicha tuziladi.

Adabiyotlar ruyxati ilmiy axamiyati buyicha tuziladi.

Adabiyotlar qanday ketma-ketlikda joylashtiriladi

Davriy matbuot, me'yoriy hujjatlar.

*Me'yoriy hujjatlar, maxsus adabiyotlar

Maxsus adabiyotlar, me'yoriy hujjatlar.

Davriy matbuot, arxiv xujjatlari.

Kuzatishga qo'yiladigan talablarni belgilang.

*Kuzatish rejalik, aniq maqsadga yo'naltirilganlik, faollik, tizimlilik.

Kuzatish rejali bo'lishi kerak

Kuzatish, ketma-ketlik bo'lish kerak

Kuzatish maqsadli bo'lishi kerak

Intervyu usuliga ta'rif bering

*Intervyu erkin holda o'tkazilgan suhbatdir

Intervyu – bu suhbatdir

Intervyu bu javoblarni yozib olishdir

Intervyu bu anonim suhbatdir

Anketalashning turlarini belgilang

*Sirdan anketalash, kontaktli, vaqtli matbuot orqali anketalash

Sirdan anketalash

Vaqtli matbuot orqali anketalash

Og'zaki anketalash

Anketalashning xillarini belgilang

*Ochiq, yopiq, aralash turdagi anketa

Ommaviy anketa

Aralash, ommaviy, yakka holdaga anketalash

Yakka holdagi anketa

Eksperimentning mazmun – mohiyatini belgilang

*Eksperiment ilmiy usul, nimadir qilish, biror narsani qo'llashga urinishdir

Eksperiment bu yangilik yaratishdir

Eksperiment – tajriba – sinovdir

Eksperiment bu ilmiy xulosa chikarish

Ilmiy tadqiqot bosqichlarini belgilang

*Qidiruv nazariy bosqich, eksperimental bosqich, tajriba umumlashtiruvchi bosqich

Eksperemental bosqich

Solishtiruvchi, tekshiruvchi bosqich

Aniklovchi boskich

Eksperimentning turlarini belgilang

* “Fikriy”, “Stendli”, “Natural”, “Eksperiment”

Ko'rgazmali dalilli eksperiment

Og'zaki eksperiment

Laboratoriya eksperiment.

Eksperimentda ishtirok etadigan guruxlarni belgilang

*Eksperimental va nazorat guruxlari

Eksperement, nazorat, solishtiruvchi guruhlar

Nazorat guruhi

Eksperiment guruh

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 71 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 315 б.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
5. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 59 б.
6. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.
7. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.
8. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 102б.
9. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 92 б.
11. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни// “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” китобида. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 20-29.

12. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”// “Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори” китобида. – Т.: Шарк, 1997. – Б.31-61.

13. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарк, 1998. – 62 б.

14. Батракова С.Н. Методология становления педагогического процесса // Педагогика. – Москва, 2003. - №3. – С.11-16.

15. Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд Ислом Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши. – Т.: Шарк, 2000. – 94 б.

16. Белухин Д.А. Основы личносно ориентированной педагогики. – Воронеж: МОДЭК, 2005. – 286 с.

17. Бережкова Е.В., Краевский В.В. Парадигма науки и тенденции развития образования// Педагогика. – М., 2007. - №1. – С.22-28.

18. Бим-Бад Б.М. Педагогическая антропология. – М.: УРАО, 2003. – 208 с.

19. Бондаревская Е.В. Теория и практика личносно ориентированного образования. – Ростов-на-Дону: РГПУ, 2000. – 256 с.

20. Бондаревская Е.В. Смыслы и стратегии личносно ориентированного воспитания// Педагогика. – М., 2001.- № 1. – С.35-39.

21. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 178 с.

22. Бондаревская, Е.В. Педагогика: личность в педагогических теориях и системах воспитания / Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич. – Ростов-н / Д.: Учитель, 1999. – 560 с.

23. Бордовская, Н.В. Педагогическая системология: постановка проблемы / Н.В. Бордовская // Педагогика. – 1998. – № 8. – С. 25-30.

24. Бордовская, Н.В. Системная методология современных педагогических исследований / Н.В. Бордовская // Педагогика. – 2005. – № 5. – С. 21-29.

25. Борытко, Н.М. Методология и методы психолого-педагогических исследований: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.М. Борытко, А.В. Моложавенко, И.А. Соловцова. – М.: Академия, 2008. – 320 с.

26. Валеев, Г.Х. Гипотеза педагогического исследования / Г.Х. Валеев // Педагогика. – 1999. – № 5. – С. 22–26.
27. Валеев, Г.Х. Объект, предмет и тема научного исследования / Г.Х. Валеев // Педагогика. – 2002. – № 2. – С. 27–31.
28. Валеев, Г.Х. Постановка проблемы педагогического исследования / Г.Х. Валеев // Педагогика. – 2001. – № 4. – С. 19–23.
29. Валеев, Г.Х. Формулировка новизны исследования / Г.Х. Валеев // Педагогика. – 2003. – № 7. – С. 25–29.
30. Валеев, Г.Х. Экспертиза квалификационных научных исследований / Г.Х. Валеев. – М.: Логос, 2005. – 111 с.
31. Герасимов, И.Г. Научное исследование / И.Г. Герасимов. – Москва: Политиздат, 1972. – 279 с.
32. Герасимов, И.Г. Структура научного исследования / И.Г. Герасимов. – Москва: Мысль, 1985. – 217 с.
33. Гершунский Б.С. Философия образования XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций). – М.: Совершенство, 1998. – 608 с.
34. Данильчук, Е.В. Методологические предпосылки и существенные характеристики информационной культуры педагога / Е.В. Данильчук // Педагогика. – 2003. – № 1. – С. 65–73.
35. Загвязинский, В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для пед. вузов по спец. «Педагогика и психология» / В.И. Загвязинский, Р. Атаханов. – 2-е изд., стереотип. – Москва: Академия, 2005. – 208 с.
36. Зинченко, В.П., О целях и ценностях образования / В.П. Зинченко // Педагогика. – 1997. – № 5. – С. 3–16.
37. Зотов, А.Ф. Современная западная философия / А.Ф. Зотов. – М.: Высшая школа, 2001. – 783 с.
38. Ибрагимов, Г.И. Педагогический эксперимент: проблемы и основные направления совершенствования / Г.И. Ибрагимов // Педагогика. – 2010. – № 3. – С. 20–27.
39. Ивин, А.А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – Москва: ВЛАДОС, 1997. – 384.
40. Ивин, А.А. Логика норм / А.А. Ивин. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 122 с.
41. Ивин, А.А. Основания логики оценок / А.А. Ивин. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 230 с.
42. Ивин, А.А. Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – Москва: ВЛАДОС, 1997. – 384.

43. Ивин, А.А. Теория аргументации / А.А. Ивин. – М. : УИЦ «Гардари-ки», 2000. – 414 с.
44. Каган, М.С. Философия как мировоззрение / М.С. Каган. – 1997. – № 9. – С. 36–46.
45. Казанцева, Л.А. Мониторинг развития методологической культуры студентов – будущих педагогов / Л.А. Казанцева, С.Я. Казанцев // Педагогическое образование и наука. – 2005. – № 4. – С. 11–14.
46. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование: учеб. пособие для высш. учеб. заведений / И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская; под ред. В.А. Сластенина, И.А. Колесниковой. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 288 с.
47. Корнетов, Г. Б. Общая педагогика / Г.Б. Корнетов. – Москва : Изд-во УРАО, 2003. – 192 с.
48. Корнилова, Т.В. Экспериментальная психология: Теория и методы: Учебник для вузов / Т.В. Корнилова. – Москва : Аспект Пресс, 2003. – 381 с.
49. Коршунова, Н.Л. Зачем нужна однозначность научных понятий? / Н.Л. Коршунова // Сов. педагогика. – № 3–4. – С. 48–52.
50. Коршунова, Н.Л. Понятие парадигмы: в лабиринтах поиска / Н.Л. Коршунова // Педагогика. – 2006. – № 8. – С. 11–20.
51. Краевский, В.В. Методология педагогики : новый этап : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В. Краевский, Е.В. Бережнова. – М.: Академия, 2008. – 400 с.
52. Краевский, В.В. Методология педагогики: анализ с позиции практики / В.В. Краевский // Сов. педагогика. – 1988. – № 7. – С. 23–29.
53. Краевский, В.В. Методология педагогики: прошлое и настоящее / В.В. Краевский // Педагогика. – 2002. – № 1. – С. 3–10.
54. Краевский, В.В. Общие основы педагогики : учеб. для пед. вузов / В.В. Краевский. – М. : Академия, 2003. – 256 с.
55. Краевский, В.В. Парад парадигм (послесловие к статье Н.Л. Коршуновой) / В.В. Краевский // Педагогика. – 2006. – № 8. – С. 20–24.
56. Краевский, В.В. Методология педагогического исследования: пособ. для педагога-исследователя / В.В. Краевский. – Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. – 165 с.
57. Кузин, Ф.А. Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты: практ. пособ. для ас-

пирантов и соискателей ученой степени. – 2-е изд. / Ф.А. Кузин. – М.: «Ось-89», 1997. – 208 с.

58. Кун, Т. Структура научных революций : Пер. с англ. / Т. Кун ; Сост. В.Ю. Кузнецов. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 605 с.

59. Леднев, В.С. Научное образование: развитие способностей к научно-му творчеству / В.С. Леднев. – Издание второе, исправленное – М.: МГАУ, 2002. –120 с.

60. Лекторский, В.А. Эпистемология классическая и неклассическая / В.А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 255 с.

61. Лернер И.Я. Теория современного процесса обучения, её значение для практики // Сов. педагогика. – 1989. – № 11.

62. Мамчур, Е.А. Отечественная философия науки: предварительные итоги / Е.А. Мамчур, Н.Ф. Овчинников, А. П. Огурцов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 360 с.

63. Маркарян, Э.С. Теория культуры и современная наука : (логико-методологический анализ) / Э.С. Маркарян. – М. : Мысль, 1983. – 284 с.

64. Микешина, Л.А. Новые образы познания и реальности / Л.А. Микешина, М.Ю. Опенков. – М.: РОССПЭН, 1997. – 240 с.

65. Микешина, Л.А. Философия познания. Полемиические главы / Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-традиция, 2002. – 624 с.

66. Микешина, Л.А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания / Л.А. Микешина. – Изд. 2-е, дополн. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.

67. Микешина, Л.А. Методология научного познания в контексте культуры / Л.А. Микешина. – М.: Исслед. центр по пробл. управл. качеством подготовки специалистов, 1992. – 174 с.

68. Микешина, Л.А. Философия познания : диалог и синтез подходов / Вопросы философии. – № 4. – С. 70–82.

69. Никитин, Е.П. Открытие и обоснование / Е.П. Никитин. – М.: Мысль, 1988. – 221 с.

70.73. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Минск: Изд. В.М. Скаун, 1998. – 896 с.

71. Новиков, А.М. Как работать над диссертацией: пособие для начинающего педагога-исследователя / А.М. Новиков. – Москва: «Эгвес», 1999. – 187 с.

72. Новиков, А.М. Методология образования. Издание второе / А. М. Но-виков. – Москва : «Эгвес», 2006. – 488 с.

73. Образовательный менеджмент: учебное пособие для магистратуры по направлению «Педагогика» / Е.В. Иванов, М.Н. Певзнер, П.А. Петряков, Г.А. Федотова, Р.М. Шерайзина, А.Г. Ширин ; под общ. ред. Е.В. Иванова, М.Н. Певзнера. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2010. – 412 с.

74. Слостенин, В.А. Педагогика : учеб. пособие для пед. учеб. заведений / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 4-е изд. – Москва: Школа-Пресс, 2004. – 512 с.

75. Петров, Ю.А. Культура мышления: методологические проблемы научно-педагогической работы / Ю.А. Петров. – Москва : Изд-во МГУ, 1990. – 115 с.

76. Петров, Ю.А. Методологические проблемы теоретического познания / Ю.А. Петров. – Москва: Изд-во МГУ, 1986. – 173 с.

77. Пивоев, В.М. Рациональное и иррациональное в методологии гумани-тарного знания // М.М. Бахтин и проблемы методологии гуманитарного знания: сборник научных статей / Отв. ред. В.М. Пивоев. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 1999 – С. 7–27.

78. Полонский, В.М. Методы анализа и прогноза развития педагогической науки / В.М. Полонский // Педагогика. – 1995. – № 5. – С. 21–25.

79. Полонский, В.М. Оценка качества научно-педагогических исследований / В.М. Полонский. – Москва: Педагогика, 1987. 144 с.

80. Полонский, В.М. Словарь по образованию и педагогике / В.М. Полонский. – Москва : Высшая школа, 2004. – 512 с.

81. Полонский, В.М. Структура результата научно-педагогических исследований / В.М. Полонский // Педагогика. – 1998. – № 7. – С.26–31.

82. Полонский, В.М. Типология и уровни исследовательской проблематики / В.М. Полонский // Педагогика. – 1997. – № 1. – С. 14–19.

83. Полонский, В.М. Критерии теоретической и практической значимости исследований / В.М. Полонский // Сов. педагогика. – 1988. – № 11. – С. 21–25.

84. Полонский, В.М. Методы анализа и прогноза развития педагогической науки / В. М. Полонский // Педагогика. – 1995. – № 5. – С. 21–25.

85. Полонский, В.М. Понятийно-терминологический аппарат педагогики / В.М. Полонский // Педагогика. – 1999. – № 8. – С. 16–23.

86. Порус, В.Н. Парадоксальная рациональность (очерки о научной рациональности) / В.Н. Порус. – М. : Изд-во УРАО, 1999. – 124 с.

87. Поташник, М.М. Качество образования: проблемы и технология управления (В вопросах и ответах) / М.М. Поташник. – Москва : Педагогическое общество России, 2002. – 352 с.

88. Пружинин, Б.И. Ratio serviens? / Б.И. Пружинин // Вопросы философии. – 2004. – № 12. – С. 41–55.

89. Корсак К. Проблемы педагогики и перспективы их решения // Народное образование. – Москва, 2002. – № 2. – С.44-54.

90. Коршунова Н.Л. Нужна ли педагогике новая парадигма? // Педагогика. – Москва, 2002. – № 7. – С.22-27.

91. Краевский В.В. Воспитание или образование? // Педагогика. – М., 2001. – № 3. – С.74-78.

92. Краевский В.В. Общие основы педагогики. – М.: Академия, 2003. – 256 с.

93. Северин, С.Н. Сущность и эвристический потенциал иррационального компонента парадигмы педагогического исследования / С.Н. Северин // Вучоныя запіскі БрГУ. – 2010. – Вып. 6. – Ч. 1. – № 5. – С. 136–147.

94. Сендер, А.Н. Практикум по методологии педагогики / А.Н. Сендер, С.Н. Северин; Брест. гос. ун-т имени А.С. Пушкина. – Брест : БрГУ, 2010. – 64 с.

95. Сериков В.В. Личностно развивающее образование: мифы и реальность // Педагогика. – М., 2007. – №5 – С.3-12.

96. Сериков В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – М.: ВЛАДОС, 1999. 90 с.

97. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. – М.: Питер, 1995. – 215 с.

98. Сериков, В.В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. – М.: «Логос», 1999. – 272 с.

99. Сериков, В.В. Обучение как вид педагогической деятельности : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В.В. Сериков ; под ред. В.А. Сластенина, И.А. Колесниковой. – М. : Академия, 2008. – 256 с.

100. Сериков, В.В. Станет ли педагогика наукой? (Размышления о творческом наследии В.В. Краевского) / В.В. Сериков // Известия ВГПУ. – 2010. – С. 4–17.
101. Сидоренко, Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – Санкт-Петербург : ООО «Речь», 2001. – 350 с.
102. Сластенин В.А. Введение в педагогическую аксиологию: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А. Сластенин, Г.И. Чижакова – М. : Академия, 2003. – 192 с.
103. Сластенин, В.А. Методологическая культура исследователя (О диссертационных работах по педагогике высшей школы) / В.А. Сластенин // Педагогическое образование и наука. – 2005. – № 4. – С. 4–11.
104. Слободчиков, В.И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учеб. пособие для вузов / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – Москва: Школьная Пресса, 2000. – 416 с.
105. Слободчиков, В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: учеб. пособие для вузов / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – Москва : Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
106. Соловцова, И.А. Методологическая культура исследователя в гуманитарной педагогической парадигме / И.А. Соловцова // Известия ВГПУ. – 2009. – С. 11–15.
107. Степин, В.С. Теоретическое знание / В.С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
108. Степанов Е.Н., Лузина Л.М. Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания. – М.: Сфера, 2003. – 160 с.
109. Юдин, Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность. / Э.Г. Юдин. – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 421 с.
110. Ядов, В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В.А. Ядов. – Самара : Изд-во Самарского университета, 1995. – 331 с.
111. Ядов, В.А. Стратегии социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – 3-е изд., испр. – Москва : Омега-Л, 2007. – 567 с.

**B. XODJAYEV, A. CHORIYEV,
Z. SALIYEVA**

PEDAGOGIK TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

DARSLIK

Muharrirlar: O.Choriyev, S.Tosheva, K.Abdualiyeva
Musahhih: N.Niyazova, H.Yuldasheva
Texnik muharrir: A.Yuldashev
Kompyuterda sahifalovchi: M.Talipova

Nashr. litsen. AL № 232. Bosishga ruxsat etildi 26.00.18
Bichimi 60x84 1/16. qog'oz, Rizografiya bosma.
Times garniturasini, Shartli bosma tabog'i 12.75
Nashriyot hisob tabog'i 9.65. Adadi 100. Buyurtma № 30-11

«IQTISODIYOT DUNYOSI» nashriyoti,
Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35

«IMPRESS MEDIA» MCHJ bosmahonasida chop etildi.
Toshkent sh., Uchtepa tumani, Ko'k yunguchka, 18

ISBN 978-9943-5172-0-2

9 789943 517202